

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196110

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—881—5-8-74—15.000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M181.45 Accession No. 16M252

Author 32-611

Title +109-68; 17.41.

Title 18' 619.

This book should be returned on or before the date last marked below

स्वा. वि. दा. सावंरकर लिखित

हिन्दुत्व

भाषान्तर, प्रस्तावना व टिपणें

ले. वि. वि. पटवर्धन

१८५७ चें स्वातंत्र्यसमर या पुस्तकाचे भाषान्तरकर्ते

प्राप्तिस्थळः—

ग. पां. परचुरे, प्रकाशन मन्दिर

गोरेगांवकरांची चाळ क्र. २, गिरगांव मुंबई ४.

[१२]

आवृत्ति १ ळी

सन १९४७

मूल्य

अडीच रुपये

प्रकाशक
ग. वि. दामले,
सावरकर सदन
शिवाजी अग्रान
मुंबई २८

मुखपृष्ठावरील चित्र चित्रकार गोडसे यांचे आहे.

सर्वाधिकार स्वा. वि. दा. सावरकर यांचेकडे

मुद्रक
ज. ग. जोशी,
जनार्दन सदाशिव लिमिटेड,
३९४ सदाशिव पुर्णे २

प्रस्तावना

वीर सावरकरांचा हिंदुत्व हा ग्रंथ मूळ इंग्रजीत १९२३मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्याचें एक मराठी भाषांतर, मराठी वाचकांना उपलब्ध आहेच. प्रस्तुतचें भाषांतरहि त्या ग्रंथाच्या प्रसाराला आणि प्रचाराला अधिक साहाय्यभूतच होईल अशी आशा आहे. अद्वितीय ग्रंथाचे संबंधांत हें नेहमीच घडतें कीं, जशी त्याचीं अनेक भाषांत भाषांतरे होतात तशीच एका भाषेतसुद्धां त्यांचीं अनेक भाषांतरे झालेलीं दिसून येतात. श्रीमद्भगवद्गीतेची किंवा ज्ञानेश्वरीची अनेकानेक कितीतरी मराठी भाषांतरे प्रचलित नाहींत कां ? निरनिराळ्या लेखकांनीं टॉलस्टॉयच्या ग्रंथांचीं इंग्रजी भाषेत केलेलीं भाषांतरे आढळून येतातच कीं नाहीं ? म्हणून मूळ ग्रंथाचा युगप्रवर्तक संदेश, मराठी बोलणाऱ्या हिंदु जगतांत अधिक प्रसृत होण्याच्या दृष्टीनेच प्रस्तुतच्या भाषांतराचा प्रयत्न असल्याचें सहज लक्षात येण्यासारखें आहे.

सावरकरांच्या इतर अनेक ग्रंथांप्रमाणें हिंदुत्व या ग्रंथाचा इतिहासहि तसाच लोकोत्तर आहे. ख्रि. १९०६ ते १९१०च्या मधल्या काळांत, आपल्या इंग्लंडमधील वास्तव्यांत 'हिंदु' कुणाला म्हणावयाचें या प्रश्नाकडे वीर सावरकरांचें लक्ष प्रथमच प्रामुख्याने वेधलें. आपापल्या जातीला स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्व मिळविण्याच्या अहमिदहमिकेमध्ये 'हिंदु' या जातिवाचक नामावरच खूप रणें यावेळीं हिंदुस्थानांत माजलीं होती. आर्यसमाजी, शीख, ब्रम्हो, जैन, लिंगायत या हिंदुजातींतीलच घटक-जातींना कधी हिंदु तर कधी अहिंदु म्हणून समजण्यांत येई. अर्थात् याच्यामागें स्वाधीपणाचा, दुष्खुळेपणाचा तर कधी केवळ फुटीरपणा निर्माण करण्याचाच डाव असल्याचें स्पष्ट दिसून येत असे, हिंदु या शब्दाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न त्यावेळीं अनेक विद्वानांनीं केला. परंतु त्यांची मूळ भूमिकाच केवळ धर्माच्या चुकीच्या पायावर प्रथमपासूनच

आधारल्यामुळे त्यांच्या व्याख्या अव्याप्तीच्या आणि अतिव्याप्तीच्या दोन्ही दोषांपासून मुक्त नसत. हिंदु शब्दाचा राष्ट्रीय अर्थ व्यापकपणे त्यांच्या कधीच ध्यानांत आला नाही.

हा सर्व घोटाळा नाहीसा करून टाकण्यासाठी, वीर सावरकरांनी या ग्रंथाचा विचार ऐतिहासिक भूमिकेवरून करण्याचे ठरवून 'हिंदु' जातीची, धर्माची आणि राष्ट्राची पार वैदिक कालापासून कसकशी उत्क्रांति होत आली यावरच आपले लक्ष्य प्रामुख्याने केंद्रित केले. पण या संशोधनाच्या उद्योगांत मग असतानाच सावरकरांना लंडन येथे पकडण्यांत येऊन, पुढे दोन जन्मठेपींच्या शिक्षेने त्यांना अंदमानांत पाठवून देण्यात आले. परंतु येथील बंदिजीवनांत ग्रंथनिर्मितीला आवश्यक असलेले लेखन-साहित्यहि त्यांना दुर्लभ झाल्यामुळे 'हिंदुत्व' या ग्रंथाची प्रकरणवार पण कच्ची जुळणी, त्यांनी आपल्या कोठडीच्या चुना दिलेल्या भिंतीवर अणकुचीदार खडयाच्या साहाय्याने कोरून, करून ठेवली. स्वतः अभिजात कवि असल्याने, हिंदुत्वाची व्याख्याहि त्यांनी 'आसिंधुसिंधुपर्यता' या सुंदर अनुष्टुपांत येथेच ग्रथित केली. हे अनुष्टुप जितके श्रुतिसुखद आणि सुटसुटीत आहे तितकेच त्यांतील तर्कशास्त्र आणि प्रखर बुद्धिवैभवहि अत्यंत प्रभावी असेच आहे. त्यांतील सूत्रमय सिद्धान्तामुळे अनेकांना ते एखाद्या स्मृतीतले किंवा पुराणांतलेच आहेसे वाटते !

हिंदुत्वाची व्याख्या अशा रीतीने अनुष्टुपांत ग्रथित केल्यावर त्या संबंधीची बरीच चर्चा सावरकरांनी आपल्या त्या वेळच्या अंदमानांत असलेल्या सहभोगी देशभक्त क्रांतिकारकांशी केली. परंतु बुद्धीत आणि भिंतीत चितारलेला 'हिंदुत्व' या ग्रंथाचा आराखडा हिंदुस्थानांत येऊन कसा पोंचणार होता ? अंदमानच्या यमयातमैतून सावरकर सुटून येऊन राजरोसपणे ते आपला ग्रंथ हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध करतील ही आशाहि त्यावेळीं कुणाच्या स्वप्नांतसुद्धां येण्यासारखी नव्हती. परंतु वेळोवेळीं सुटणाऱ्या राजबंद्यांकडून मुखोद्गत करून घेतलेले ग्रंथांतील विचारप्रणालीचे प्रमुख सिद्धान्त व वरील अनुष्टुप, १९१७ ते १९ च्या मधल्या काळांत हिंदुस्थानांत येऊन

पोंचलें. व येथून हें अनुष्ठुप व ग्रंथाचा सारांश ठिकठिकाणच्या हिंदुसंघटनी संस्थांकडे प्रति करून घाडून देण्यांत आला.

पुढें सुदैववशात् वीर सावरकरांची अंदमानच्या काळगुहेतून सुटका झाली व त्यांना रत्नागिरीच्या कारागृहांत आणून ठेवण्यांत आलें. तेथें त्यांना असेंच चोरून मारून परंतु सुलभतेनें, लेखन साहित्य प्राप्त झालें; आणि या ग्रंथाचें सर्व हस्तलिखित त्यांनीं तेथें लिहून काढून बाहेर पाठवून दिलें. या इंग्रजी ग्रंथाची पहिली आवृत्ति नागपूरचे अडव्होकेट श्री. विश्वनाथराव केळकर यांनीं प्रसिद्ध केली. परंतु त्यावेळीं सावरकर हें बंदीत असल्यामुळें त्याचें नांव या ग्रंथाला उघडपणें लाभलें नाहीं. ' मराठा ' या नांवानें तें प्रसिद्ध झालें. तरीसुद्धां या पुस्तकाचा चांगलाच बोलबाला झाला, व हिंदुसंघटनी जनतेनें त्याचें चांगलेंच स्वागत केलें. लाला लजपतराय, पं. मदन मोहन मालवीय, यांनीं या ग्रंथाविषयी आदर व्यक्तविला. दे. स्व. भाई परमानंदानीं लिहिलें कीं, " या ग्रंथकाराला ' मराठा ' न म्हणतां ' महात्मा ' म्हटलें तरच अधिक उचित होईल ! "

' हिंदुत्व ' हा ग्रंथ हिंदु जगताला सावरकरांनीं दिलेला एक महान् वारसा आहे. ' सत्तावनचें स्वातंत्र्य समर ' या ग्रंथास ज्याप्रमाणें सशस्त्र क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाची गीता म्हणून संबोधण्यांत येतें त्याचप्रमाणें याहि ग्रंथास ' हिंदुराष्ट्रवादाची गीता ' म्हणून संबोधिलेलेंच योग्य दिसेल. गीताच काय परंतु हुतात्मा स्वामी श्रद्धानंदानीं या ग्रंथाला, वैदिक कालांतील परम पवित्र उषःकालीं द्रष्टया ऋषींना स्फुरलेल्या वैदिक मंत्राच्या श्रेणीला बसवून गोंविलें आहे; इतके या ग्रंथाचें अपार महत्त्व त्या हिंदुसंघटनाच्या मीमाचार्यांना वाटत होतें. ' हिंदु ' या शब्दाची सर्वांना निरपवादपणें मान्य होईल अशी जी व्याख्या सावरकरांनीं सिद्ध केली ती धर्माधिष्ठित नसून वर सांगितल्याप्रमाणें मुख्यतः राष्ट्र, जाति आणि संस्कृति यांवर आधारलेली आहे. याकरिता त्यांना एक नवीन शब्दच प्रचारांत आणावा लागला. आणि तो महान् अर्थवादी शब्द म्हणजे ' हिंदुत्व ' हाच होय. कारण चुकीनें असो किंवा बरोबर असो, हिंदुधर्म हा शब्द केवळ वेदाचें प्रामाण्य मानणाऱ्या श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त धर्मालाच आतांपर्यंत वापरण्यांत आला आहे. त्यामुळें

त्या वैदिक धर्माचे अनुयायी तेवढेच हिंदु, व राहिलेले शीख, जैन, लिंगायत इ. अहिंदु ठरू लागले. त्यामुळे इथेच सर्वांची बुद्धि गुंग होऊन गेली होती.

परंतु वीर सावरकरांनी आपल्या शोधक ऐतिहासिक प्रतिभेने या सर्व प्रभांतील कच्चा दुवा नेमका हेरला. त्यांना स्पष्ट दिसत होते की, लिंगायत, शीख, जैन, सनातनी, आर्यसमाज हे आपापले धर्म जरी कितीहि निरनिराळे समजत असले तरी सामाजिक संस्कार, इतिहास, भाषा, निर्वंध-विधान, पुण्यक्षेत्रे नि समान रक्त, या अनेक नात्यांनी त्या सर्वांमध्ये समान असे एक राष्ट्रीय बंधन आधीच निर्माण झालेले आहे. धर्म निराळे असले तरी शीखांत व सनातन्यांत विवाह होतात; दिवाळी पाडवा हे सण वैदिकांप्रमाणे जैनहि पाळतात; बौद्ध, जैन, वैदिक कोणीहि असो, सर्वांचे पुरातन धर्म वाङ्मय, साऱ्या प्राकृत भाषांची जननी असलेल्या संस्कृत भाषेतच लिहून ठेवलेले आहे; आणि आजसुद्धा जैन, वैदिक, लिंगायत, शीख इ. सर्व हिंदूंना एकाच हिंदु निर्वंध-विधानाला (Hindu Law) अनुसरून न्याय देण्यांत येतो. साराश ईश्वरप्राप्तीचे मार्ग म्हणजेच धर्म किंवा आध्यात्मिक मते ही जरी प्रत्येकाची निरनिराळी असली तरी, आम्ही सारेजण समसमान बंधुत्वाचे असे एक विशाल राष्ट्रीय जीवन जगत असतो. आणि यथार्थत्वाने त्यालाच 'हिंदुत्व' हे नांव सावरकरांनी दिले. सावरकरांच्या या अभिजात राष्ट्रीय शोधाचे जेवढे म्हणून श्रेय आहे ते ते सर्व न्याय्यतः केवळ त्यांच्या एकवृत्त्याचेच आहे. सावरकरांच्या पूर्वी अमक्याला तो शब्द माहित होता आणि तमक्याच्या लेखांत तो दृष्टीस पडतो असे सांगून सावरकरांचे श्रेय हिरावून घेण्याचा किंवा ते कमी करण्याचा जो कुत्सित प्रयत्न कांही लढी व हेकट लोकांकडून केला जातो तो सर्वस्वी अनुचित असाच आहे. गायत्रीचे पुरश्चरण करावे त्याप्रमाणे एका तपापेक्षा जास्त काल म्हणजे जवळ जवळ चौदा पंधरा वर्षे, सावरकरांनी अंदमानच्या तपस्या-भूमीत 'हिंदुत्व' या एका शब्दाचा ध्यास घेऊन त्याची अखंड अशी डोळस उपासना तेथे केली. आणि तेथून सुटल्यापासून आतापर्यंतचे सारे आयुष्य त्यांनी याच एका 'हिंदुत्वा'च्या प्रचारार्थ नि प्रसारार्थ वेचले आहे. 'हिंदुत्व' हे त्यांनी आपले आयुष्यकार्यच केलेले आहे. आणि म्हणून कुणालाहि कमी न लेखतां निर्भयपणे आम्हांला असे सांगा-

वेसैं वाटतें कीं, “ हिंदुत्वाचें जनक एकमेव सावरकर नि सावरकरच आहेत. इतर लोक मोठे असले तरी ते याकरितां निश्चित नव्हेत. हिंदुत्वाच्या श्रेयावर एकट्या सावरकरांचाच शंभर टक्के अधिकार आहे ! ”

प्राचीन सिंधुस्थानांतून बाहेर पडलेल्या आर्यांनीं, द्रवीड, कोलिरियन, अनार्य आणि इतर आदिवासी जाती यांच्याशीं विवाह करून आपलें रक्त त्यांच्यांत व त्यांचें आपल्यांत संक्रांत करून घेऊन समान रक्ताच्या एका नव्याच जातीला म्हणजे हिंदु जातीला जन्म दिला. तेव्हां या जातीतील लोकांच्या निरनिराळ्या धर्मांना समुच्चयदर्शक असें ‘हिंदु-धर्म’ हें नाव जर दिलें गेलें असतें तर तें योग्य ठरतें. आणि खरें पाहतां याच हिंदुधर्मापोटी, वैदिक, शीख, जैन हे धर्म येतात. परंतु धर्म ही प्रत्येक व्यक्तीच्या मनाची स्वतंत्र गोष्ट असल्यामुळें जातीय एकतेचा आणि राष्ट्रीय ऐक्याचा विचार करतांना धर्माचा विचार आपल्या व्याख्येत आणून परस्परांमध्ये कडवट भावना निर्माण करूं नये असें सावरकराचें स्पष्ट मत ठरलें. आणि पुन्हां, सावरकर आपली व्याख्या धर्मावर अधिष्ठित करीत नाहीत याचें दुसरें महत्त्वाचें कारण असें कीं, हिंदूंचें जे जे निरनिराळे धर्म आहेत ते ते सारे अगदीं याच देशांत जन्मलेले आणि वाढलेले (Indigenious) असे संपूर्ण भारतीय असून त्या त्या धर्मांचे संस्थापकहि याच हिंदु जातींतून जन्माला आलेले आहेत. त्यामुळें वादाचा प्रश्नच उरत नाही. म्हणून जैन असो वा लिंगायत असो, वैदिक असो वा शीख असो, तो याच हिंदुभूमीवर प्रेम करणारा असतो. कारण त्याच्या धर्माची आणि धर्माचार्यांची हीच एकमेव पुण्यभूमि असते. आणि ब्राह्मणापासून चाडालापय्यंत आम्हां सर्वांच्यांत एकच हिंदु रक्त खेळत असल्यामुळें हिंदुभूमि ही आपली सर्वांची पितृभूमि ठरते. सर्वांमध्ये समान रक्त वाहण्यास आमच्या जातिसंस्थेनें मुळींच अडथळा केलेला नाही, असें सावरकरांचें स्पष्ट मत आहे. उलट ते म्हणतात कीं, जातिभेद असूनहि आमच्यांत समान रक्ताचा प्रवाह चालू होता. जातिसंस्थेनें अडथळा केलाच असेल तर तो ग्लेच्छ, बर्बर, युरोपीय इ. च्या परकीय रक्तालाच आणि आपल्यांत होणाऱ्या त्यांच्या भेसळीला. आणि म्हणूनच आजहि आमचें रक्त त्या पराक्रमी हिंदु पूर्वजांचेच असल्याचें मोठ्या अभिमानानें शंगतां येतें.

आजहि हिंदुत्व हा एकच शब्द आपल्या संबंध राजकीय जीवनाचा पृष्ठवंशच होऊन राहिला आहे. नौखालीतील हिंदूंच्या दुःखापुळें क्रोधाविष्ट होऊन विहारी हिंदूंच्या डोळ्यांत सडाचा अंगार चेतला. शीखांच्या गुरु-गोविदांचे तर प्रख्यात वचन सावरकरानीं दिले आहे; “ इक पीर हमारा हिंदु भारा भाई चारा ॥ ” (पृ. ५८) (हिंदूंना व आम्हांला समान विपत्ति आहे.) नुकतेंच पाकिस्तानी मुसलमान पुढाऱ्यांना उत्तर देतांना मा. तारा-सिंग या शीख नेत्यानें नाही का स्पष्टच सांगितलें कीं, “ हिंदु नि शीख एकत्रच तरूं नाहीतर एकत्र बुडूं ! ” आणि म्हणून हिंदुत्व हें आपल्या संबंध जातीचेंच ध्वजचिन्ह होऊन राहिलें आहे !

‘ आही हिंदु नाही अन्य कोणी आहो ’ अशा तऱ्हेची एक द्रूम मध्ये बळावत चालली होती. त्याला कारणेहि अनेक होती. व त्यांतील प्रमुख कारण म्हणजे आपापल्या जातीचें स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्व मिळविणें हेंच होतें. स्वतंत्र प्रतिनिधित्व जर मुसलमानांना मिळतें तर तें शीखांनाच काय पण ब्राह्मणआदि सर्वांनींच मिळविण्यास प्रत्यवाय नाही असें सावरकर सांगतात. स्वतंत्र प्रतिनिधित्व हें संपूर्णपणें चागलें नाही हें ते सांगतातच; परंतु या सर्वांपेक्षा त्यांतून निर्माण होणारी जातीय फुटीरपणाची वृत्ति राष्ट्राच्या दृष्टीनें अधिक घातुक आहे असें ते बजावतात. आणि शीखांच्या संघर्षात जो इषारा त्यांनीं २५ वर्षांपूर्वी दिलेला आहे तो आजच्या पंजाबच्या हत्त्याकांडांत दुर्दैवानें पुरेपूर खरा ठरला आहे. सावरकरानीं लिहिलें आहे, “ वेगळें राहून आपलें काही हित साधतें आहे असें तुम्हाला वाटेल, परंतु त्यापुळें आमच्या प्राचीनतम जातीला आणि संस्कृतीला व विशेषतः तुम्हांला, फारच हानि सोसावी लागणार आहे. कारण तुमचे हितसंबंध हिंदूशीच अत्यंत निगडित झालेले आहेत. गत इतिहासांत घडल्याप्रमाणें पुढेंहि जर परधर्मीय आक्रमकानें हिंदुसंस्कृतिविरुद्ध आपली तलवार उचलली तर लक्षांत ठेवा कीं, हिंदुजातीयप्रमाणें तुमच्यावरहि तिचा प्राणघातक प्रहार झाल्यावाचून राहणार नाही. ” (पृ. १३०) याकरिता “ ज्या ज्या म्हणून बंधनानें तुम्ही या मूळ जातिशरीराशी एकत्र निगडित झालेले आहांत, तें तें बंधन अधिक बळकट करण्याचा प्रयत्न तुम्ही करणें अवश्य आहे. मन हें

बंधन रक्ताचें, भाषेचें, समान सणवार—उत्सवांचें संस्कृतीचें किंवा समान मातृभूमीविषयी वाटणाऱ्या प्रेमाचें, कसलेंहि असो. ” (पृ. १४३)

इतिहासाची पुनरावृत्ति जर होत असेल, आणि इतिहासकालांत राष्ट्रावर कोसळलेल्या आपत्ति जर तशाच स्वरूपांत पुनः राष्ट्रावर कोसळत असतील तर भूतकाळापासून निघणारे इतिहाससिद्ध सिद्धान्त हेच वर्तमान काळाला तारक ठरतात यांत कसलाहि संदेह बाळगण्याचें कारण नाही. ‘लब्ध प्रकाश इतिहास निसर्ग माने’ ही तर सावरकराच्या बुद्धिवादी राजकारणाची बैठक आहे. बुद्ध धर्माच्या आत्यंतिक अहिंसेने राष्ट्र जेव्हां अप्रतिकारक्षम होऊन पडलें तेव्हां अग्नि आणि तरवार हीच ज्यांची संस्कृति होती त्या रानटांनीं हिंदुस्थानवर आक्रमण केलें. राष्ट्र मरतें कीं काय असा संभव निर्माण झाला. परंतु पुनः एकदा हिंदुजातीनें आपला संघटित प्रतिकार ठाणून त्या पाशवी संस्कृतीचा उच्छेद केला. बुद्धाचा विश्वधर्म अंगिकारल्यामुळें याहि घटकेला आपलें हिंदुराष्ट्र परधर्मीय आक्रमकांच्या अत्याचारापुढें कसें दीन दुबलें आणि खंडित झालें आहे हें पाहिलें म्हणजे सावरकरांनीं सांगितलेला इतिहाससिद्ध सिद्धान्तच यावेळीं राष्ट्रानें अंगिकारला तरच कांहीं तरणोपाय आहे. तो सिद्धान्त असा “जोपर्यंत साऱ्या जगताचीं दंतनखात्रे हिंसेच्या रक्ताने रंगलेली आहेत आणि जोपर्यंत राष्ट्रीय आणि वांशिक भेद माणसाला पशुत्वाच्या कोटीस नेण्याइतके प्रबल आहेत तोपर्यंत, आपल्या आत्मिक प्रकाशाप्रमाणें कसलेंहि आध्यात्मिक वा राजकीय जीवन हिंदुस्थानला जर उपभोगावयाचे असेल तर राष्ट्रीय आणि जातीय बंधनांतून निर्माण होणाऱ्या शक्तीची अवहेलना करून चालावयाचें नाही !” (पृ. २७) आणि “जो विश्वधर्म इतर राष्ट्रांचें आणि जातींचें क्रौर्य आणि पाशवी उन्माद एवढा सुद्धां कमी करूं शकत नाही आणि त्याची आसुरी लालसाहि तशीच वखवखलेली राहूं देतो, त्या विश्वधर्माचा खरोखर काय उपयोग आहे ?” (पृ. २९)

‘मुसलमानांच्या गळीं हिंदी राष्ट्रवाद उतरविण्यास काँग्रेस सर्वस्वी असमर्थ नि अयशस्वी ठरली’ अशी स्पष्ट कबुली नेहरू, पटेल नि कृपलानी आज देत आहेत. पण कशी कबुली देऊनसुद्धां हिंदुराष्ट्रवादाचे ते मात्र अद्यापहि कडवट वैरीच राहिले आहेत. परंतु त्यांच्या याच भोंगळ राष्ट्रवादामुळें

बंजाबच्या हत्याकांडांत, नौखालींत, सीमाप्रांतांत, सिंधमध्ये, लक्षावधि निरपराध हिंदूंचे रक्त अत्याचारी मुसलमानांनीं सांडले. अजूनसुद्धां आपल्या खऱ्या जातीय आणि राष्ट्रीय ऐक्याच्या भूमिकेवर सावरकरसांगतात त्याप्रमाणें हे पुढारी जर उभे राहतील तरच जातीयतेचा कांटा या जातीय ऐक्याच्या कांठ्यानेच सहजच काढतां येईल. सावरकर म्हणतात; “ ज्यांची मूळ प्रवृत्तीच मीषण अशा युद्धघोषांत रूपांतरित होण्याची आहे ती आपापलीं आग्रहीं मर्ते जोपर्यंत दुसऱ्या घमांनीं सोडून दिलेलीं नाहींत तोपर्यंत, सांस्कृतिक आणि जातीय दृष्ट्या एक असलेल्या घटकांनीं, ज्यांतून अपार शक्ति आणि सांघिक ऐक्य याचा लाभ होतो असे समान नांवाचे आणि समान ध्वजाचे बंध दिलावून चालणार नाहीं. ” (पृ. ८१)

मुसलमान हे कधींच हिंदुस्थानाशीं समरस न झाल्यामुळे त्यांची दृष्टी सदैव त्यांच्या बाहेरच्या इस्लाम राष्ट्रांकडे असते हे आतां पाकिस्तानच्या प्रस्थापनेनें व पाकिस्तानमध्ये झालेल्या हिंदुशिरांच्या शिरकाणाने निःसंदेह सिद्ध झालें आहे. अशावेळीं अजूनहि हिंदुस्थान वसाहत राज्यांत ‘ हिंदु मुस्लीम भाई भाई ’ हे जुने सूत्रच जर चालूं राहिल तर या राज्यसंस्थेचाच विनाश घडवून आणण्यास तें कारणीभूत झाल्यावांचून राहणार नाहीं. तुर्कस्थानांतील आमैनियनाचें जें उदाहरण सावरकरानीं दिलें आहे तें अवश्य मननीय आहे. तुर्की सैन्यांत क्रांतीनंतर आमैनियनांचीहि भरती झाली होती. परंतु तुर्कस्थानचें सर्व्हियाबरोबर युद्ध सुरू होतांच आमैनियन लोक सर्व्हियाला जाऊन मिळाले, आणि ज्या राष्ट्रांने त्यांना वाढविलें, शिक्षण दिलें त्या तुर्की राष्ट्रांशीं त्यांनीं द्रोह केला. झेकोस्लाव्हाकियाचें अगदीं अलीकडचें उदाहरण काय सांगतें ! झेकाविरुद्ध बंड करून सुडेटन जर्मन आपल्या रक्ताच्या प्रशियन जर्मनांनाच जाऊन मिळालें ना ! अल्स्टराइट इंग्लिश आणि आयरिश यांचें हाडवैर सदाचें धुमसण्याचें तरी हेंच कारण आहे. म्हणून जागतिक इतिहासाचा कानोसा घेऊन व मानवी स्वभावाचा नीटपणें व धीटपणें अभ्यास करून या पुढचीं पावले टाकलीं तरच राष्ट्र म्हणून यापुढें आपणांला स्वतंत्र जीवन जगतां येईल.

शेवटीं हिंदुराष्ट्राच्या उद्धाराची खरी आशा व भिस्त कशावर असेल तर

ती या राष्ट्राचे जे खरे राष्ट्रीय घटक हिंदु, त्यांच्यावरच आहे. हिंदूंचे उज्ज्वल भवितव्य घडविणे हे हिंदूंच्याच शक्तिसामर्थ्यावर आणि संख्याबळावर अवलंबून आहे. कारण हिंदु हेच या भूमीचा खरा पाया, मूळ खडक, आणि शेवटच्या क्षणापर्यंत तिच्या पाठीशी उभे राहणारे हिंदुराष्ट्राचे एकनिष्ठ सैनिक आहेत. (पृ. १४५) जातीयतेचा राक्षस इंग्रजांनी निर्माण केला हे खरे नसून, मुसलमानांमध्ये तो अनेक शतकांपूर्वीपासून नव्हे प्रथम पासूनच स्वयंप्रपणाने जागृत आहे हा सावरकरांचा स्पष्ट सिद्धान्त आहे. व या राक्षसाला गाढावयाचा किंवा माणसालावायचा एकच एक मार्ग म्हणजे इंग्रजांनी आपल्या हाताने स्थापन केलेल्या काँग्रेसचा अशास्त्रीय हिंदी-राष्ट्रवाद हा नसून, शतकोशतकांच्या आपल्या इतिहासाच्या शास्त्रशुद्ध अनुभवांनी शिकवलेला व रामचंद्रापासून राजारामापर्यंत व शालिवाहनापासून शिवरायापर्यंतच्या हिंदुवीरांनी प्रत्यक्षांत आचरून यशस्वी करून दाखविलेला, हिंदुराष्ट्रवाद हाच होय.

१९२३ मध्ये लिहिलेल्या या ग्रंथात, आज दोन तपे होऊन गेली तरी तत्त्वाच्या दृष्टीने एकहि अक्षर बदलण्यासारखी परिस्थिति अद्याप निर्माण झालेली नाही. उलट त्यावेळीं सावरकरांनी जे लिहिले त्यांतील प्रत्येक अक्षर न अक्षर जसेच्या तसे घडून आले आहे. आणखी दोन शतके तरी हिंदुराष्ट्राला दीपस्तंभासारखे उपयोगी पडणारे राजकीय नि राष्ट्रीय तत्त्वज्ञान सावरकरांनी या राष्ट्राला या पुस्तकाचे रूपाने दिले आहे. आणि त्यापुढे !—त्यापुढेच उत्क्रांत मानवतावादाचे सूत्रहि त्यांनी याच ग्रंथांत सांगितले आहे. परंतु त्या पायरीपर्यंत प्रगत होण्यासाठीच राष्ट्रीय, जातीय, आणि सांस्कृतिक ऐक्यावर आधारलेले हिंदुसंघटन हाच एकमेव मार्ग आजला आचरणीय आहे. सावरकरांचे हिंदुत्व कधीच संकुचित नव्हते व नाही. हिंदुत्वाच्या मर्यादा म्हणजे या भू-गोलाच्याच मर्यादा असे ते अभिमानाने सांगतात.

वैदिककालापासून ते अगदी आजपर्यंतचा, हिंदुत्वाच्या जन्माचा, जाणीवेचा नि उत्कर्षाचा समग्र इतिहास सावरकरांनी आपल्या विशाल ऐतिहासिक प्रतिभेने न्याहाळून तो अत्यंत तर्कशुद्धतेने आणि सुसूत्र पद्ध-

तीने मांडला आहे. या विषयासंबंधी किती सूक्ष्म अभ्यास सावरकरांनी त्या परिस्थितीतहि केला होता हे या ग्रंथातील व्यक्तीचे नि ऐतिहासिक व सामाजिक घटनाचे अभ्यासपूर्ण उल्लेख जरी नुसते डोळ्यांखालून घातले तरी कळून येण्यासारखे आहे. हिंदुजाति आणि हिंदुभूमि यांच्याविषयीचें त्यांचें प्रेम ठायींठायी प्रगट झालेलें, त्यांच्या या पुस्तकामधील भाषा वैभ-
वाने व प्रतिभा विलासाने नटलेल्या कितीतरी छेदकांमधून दिसून येतें. असा हा अद्वितीय ग्रंथ—हिंदुत्वाचा वेद—सावरकरांनी हिंदुबांधवांना दिलेला आहे. वेदासारखेच, या ग्रंथाच्या पठण—मनन—निदिध्यासाचें वेड हिंदु-
तरुणांना लागलें पाहिजे. हिंदुजातीचा उद्धार याच नि याच एका तत्त्व-
ज्ञानांत आहे असें आग्रहाने सांगितल्यावांचून राहवत नाही.

पुणें.
दि. २१-१०-४७ } }

वि. वि. पटवर्धन

हिंदुत्वाचीं प्रमुखतम लक्षणें

१

नांवांत काय आहे !

‘ होय, आम्ही हिंदु आहोंत; आणि हिंदु म्हणून राहाण्यांतच आम्हांला सदैव धन्यता वाटते ’ असें जेव्हां आम्ही छानीठोकपणानें सागतों, तेव्हां त्या आमच्या तसल्या स्वाभिमानद्योतक आग्रहाकरितां, जिनें ‘ नांवांत काय आहे ? नांव म्हणजे कांहीं हात नव्हे, पाय नव्हे, तोड नव्हे कीं माणसाचा दुसरा एखादा अवयव नव्हे ’ असें म्हणून आपलें ‘ नांव ’ तेवढें बदलण्याची आपल्या प्रियकराला कळवून विनवणी केली होती, ती व्हेरोनाची कमनीय कुमारी^१ आम्हाला उदारपणें क्षमा करील अशी आम्ही आशा बाळगतों.

१. ‘ रोमिओ आणि ज्यूलिएट ’ या शेक्सपियरच्या नाटकातील नायि कैच्या वाक्यांचा कौशल्यपूर्ण उपयोग करून घेऊन सावरकरांनीं ग्रंथाचा प्रारंभच इतका नाट्यपूर्ण केला आहे कीं, असल्या गंभीर तत्त्वचर्चेच्या विषयामध्येंहि त्यांच्या अभिजात कल्पनाविलासाची साक्ष आपणाला पटते. रोमिओ आणि ज्यूलिएट यांचें प्रथम दर्शनीच एकमेकांवर प्रेम जडतें. परंतु या दोन प्रियकरांच्या घराण्यांमध्ये इतकें पिढिजात हाडवैर असतें कीं, आपल्या घराण्यांच्या नांवामुळें आपलें लग्न या जन्मीं तरी अशक्य असें दोघांनाहि कळून चुकतें. म्हणून काकुळतीनें, ज्यूलिएट रोमिओला आपलें नांव तेवढें बदलण्याची गळ घालतें.

Juliet:—’Tis but thy name that is my enemy

It is nor hand, nor foot, nor arm or any part

Belonging to a man. O, be so some other name !

What is in a name ? that which we call a rose,

By any other name would smell as sweet;

आम्हीहि, जर त्या प्रेमळ मठवासी भिक्षुश्रेष्ठाच्या^१ जागी असतो तर, 'नांवांत काय आहे? ज्याला आपण गुलाब म्हणतो त्यास दुसरे नाव दिले तरी त्याचा पूर्वीचाच मधुर सुवास त्यास येणार' असे आग्रहाने सांगणाऱ्या रमणीय (!) तर्कशास्त्राच्या गोड भिडेपुढे नमते घेण्याचाच उपदेश आम्ही तिच्या त्या तरुण प्रियकराला केला असता. कारण नांवापेक्षा, निश्चितच वस्तूचेंच मूल्य अधिक असते, आणि जेव्हां आपल्याला या दोन्हीपैकी एकाचीच निवड करावयाची असते तेव्हां, किंवा जेव्हां त्या दोन्हींतील संबंध अगदी नवीन असाच किंवा सर्वसाधारण असतो तेव्हां, तर नांवापेक्षा वस्तूच अधिक महत्त्वाची ठरत असते. एखादी वस्तू निरनिराळ्या मानवी भाषात निरनिराळ्या अनेक नांवांनी संबोधिली जाते या एकाच गोष्टीवरून, शब्दांच्या ध्वनीमध्ये आणि त्यातून प्रतीत होणाऱ्या अर्थबोधामध्ये नैसर्गिक आणि अपरिहार्य असा अन्योन्य संबंध असतो, हे म्हणजेच आपोआप लंगडें पडते. तरीहि जसजसे ती वस्तु आणि त्या वस्तूचा वाचक शब्द, यांचे अन्योन्य साहचर्य वाढत जाते आणि ते चिरस्थायी होतें, तसतसा ज्ञानाच्या (वस्तूचा बोध होण्याच्या) दोन अवस्थाना जोडणारा जो मार्ग असतो त्यातून विचाराचा प्रवाह एकीतून दुसरीकडे इतका सहज वाहू लागतो की, ज्ञानाच्या त्या दोन अवस्था ओळखू न येण्याइतक्या एकरूप होऊन जातात. आणि याच्या जोडीला जेव्हां त्या वस्तूसंबंधाने उत्पन्न होणारे अनेक उपविचार व भावभावना त्या वस्तूच्या वाचक शब्दांशी गूढ रीतीने निगडित झालेल्या असतात, तेव्हां तर प्रत्यक्ष वस्तूइतकेंच तिच्या नांवालाहि महत्त्व प्राप्त होतें. 'नांवांत काय आहे?' असे मोठ्या काकुळतीने विचारणाऱ्या त्या मुकुमार प्रेषितेला^२ तरी, पूजास्थान होऊन राहिलेल्या आपल्या प्रणयेश्वरास 'रोमिओ' न म्हणतां, 'पॅरिस'^३ म्हणून संबोधिले

१. या भिक्षुश्रेष्ठाचे नांव 'फ्रायर लॉरेन्स.' यानेच रोमिओ आणि ज्यूलिएट यांचा गुप्तपणे विवाह लावून दिलेला असतो.

२. The fair Apostle of the creed.

३. याच पॅरिसला ज्यूलिएटला देण्याचे तिच्या इच्छेविरुद्ध तिच्या आईबापांनी ठरविलेले असते.

असतें तर चाललें असतें कां ? किंवा आपली प्रियमता ज्यूलिएट हिळा, दुसऱ्या कोणत्याहि म्हणजे उदा. रोझेलिन्^१ या नांवानेहि हाक मारलें तरी तेंहि तितकेंच गोड आणि मंजुमधुर लागेल, असें तिचा तो प्रियकर तरी, “त्या फळांनीं डंवरलेल्या वृक्षांचे माथे रुपेरी करणाऱ्या चंद्राची शपथ वाहून,^२ सागण्यास सिद्ध झाला असता का ?

नांवाचा अद्भुत महिमा

एवढेंच काय, पण असे काहीं शब्द आहेत कीं, ज्यांत कोणत्या तरी अतिशय कूट अशा कल्पनेचा, किंवा ध्येयसृष्टीचा किंवा एखाद्या अवाढव्य आणि अमूर्त अशा सिद्धान्ताचा आविष्कार झालेला असतो; जे जणुं कांहीं आपलें स्वतंत्र अस्तित्वच प्रस्थापित करतात; आणि जे एखाद्या सेंद्रिय जीव ज्ञाताप्रमाणे जगतात व उत्तरोत्तर पुष्ट होतात. असे शब्द किंवा अशीं नांवें हीं ‘हात, पाय, किंवा माणसाचे इतर अवयव’ यांपैकीं कांहीच किंवा सर्वहि नाहीत, किंवा तशीं तीं असूंच शकत नाहीत. कारण हेंच कीं, तीं माणसाचा केवळ आत्माच बनून राहिलेलीं असतात. हीं नांवें विचाराचेंच मूर्तिमान प्रतीक बनतात आणि मानवाच्या पिढ्यापेक्षाहि तीं अधिक चिरंजीव होतात ! जीजस मृ यू पावला, परंतु रोमन साम्राज्यापेक्षां आणि सम्राटापेक्षां खिस्तच अमर होऊन राहिला. ‘मॅडोना’ च्या कोणत्याहि एखाद्या सुंदर रंगचित्राखालीं ‘फातिमा’ अशी अक्षरें लिहा कीं, स्पॅनिश मनुष्य, इतर सामान्य कलापूर्ण चित्रांप्रमाणेंच त्याहि चित्राकडे कुतूहलानें पाहात राहिल. परंतु त्याठिकाणीं ‘मॅडोना’ हें पूर्वीचेंच त्या चित्राचें नांव लिहा, कीं पहा काय चमत्कार होतो तो ! त्याचे गुडघे पूर्वीचा ताडरणगा टाकून देऊन आपोआप खालीं टेकलेले दिसतील; त्याच्या डोळ्यांतील कलाविष-

१. रोमिओची पूर्वीची प्रियतमा.

२. मूळ Lady, by yonder blessed moon, I swear

That tips with silver all these fruit-tree tops.

या ओळीचे भाषांतर

३. येशू ख्रिस्ताची माता, ‘व्हर्जिन मेरी’

यक जिज्ञासा तत्काळ मावळून जाऊन, साक्षात्कारी भक्तिभावाने त्याची दृष्टि अंतर्मुख झालेली दिसेल; आणि मेरीचे पवित्र मातृप्रेम व वात्सल्यच त्या चित्रात मूर्तिमंत प्रकटलेले पाहून त्याचा संबंध देह पुलकित होऊन उठेल. नांवात काय आहे ! ठीक; तर मग अयोध्येला होनोलुलू म्हणा; किंवा तिच्या त्या अमरचरित रघुकुलतिलकाला दगडू धोंडू काहीहि नांव द्या; किंवा अमेरिकनांना त्यांच्या वाशिग्टनचा चंगिमखान बनविण्यास सागा; किंवा मुसलमानाला तो ज्यू आहे असे म्हणवून ध्यावयास लावा. आणि मग तुमच्या ध्यानांत येईल की, ' तिळा उघड ' एवढा एकच मंत्र काही त्या प्रकारच्या जातीत आहे असे नाही !

हिंदुत्व हा काही साधा शब्द नव्हे

'हिंदुत्व' हाहि शब्द, त्याच शब्द-प्रकारापैकी आहे की, जे शब्द सर्व मानव जातीला आजपर्यंत असामान्य स्फूर्ति आणि चैतन्य देत आलेले आहेत. आणि त्याच हिंदुत्वाच्या निःसदिग्ध स्वरूपाची आणि आशयाची चिकि सा करण्याचा प्रस्तुतचा आमचा उद्देश आहे. या एका नांवाभोवती जे विचार आणि जीं महद्वेयें, ज्या चालीरीति आणि ज्या भावभावना गोळा झाल्या आहेत, त्या इतक्या वेगवेगळ्या आणि श्रेष्ठप्रतीच्या, इतक्या प्रभावी आणि इतक्या सुसूक्ष्म, इतक्या भ्रांतिकारक आणि तरीहि तितक्याच सुस्पष्ट अशा आहेत की, हिंदुत्व या शब्दाची फोड करून तो उकलून सांगणें ही एक मोठी कठिण गोष्ट होऊन बसलेली आहे. आज दिसत आहे तशा प्रकारची त्या शब्दाची अवस्था घडविण्यास अधिक नाही तरी, चाळीस शतकांचा दीर्घ काल खर्ची पडलेला आहे प्रेषितांनीं नि कवींनीं, सूत्रकारांनीं नि स्मृतिकारांनीं, वीराग्रणींनीं नि इतिहासकारांनीं, ह्या शब्दाची परंपरा आहे तशीच पुढें चालू ठेवण्यासाठी, आयुष्ये वेंचलीं आहेत; विचार करून माथी शिणविलीं आहेत; युद्धे लढलीं आहेत; इतकेंच काय पण देहहि

१. 'अलीबाबा आणि चाळीस चोर' या गोष्टीतील चोराचा नायक ' तिळा उघड ' हा मंत्र म्हणून, आपला खजिना ठेवलेल्या गुहेचें जादूचें दार उघडीत असे.

ठेवले आहेत! कारण, खरोखर जी आपली जाति कधी आपसांतच झुंजत तर कधी परस्पर सहकार्य साधीत तर कधी एकमेकांत पूर्ण विलीन होऊन एकात्म नि एकजीव झाली होती, तिच्याच आजवरच्या असंख्यात् व्यापार उलाढालींचा हा शब्द म्हणजे परिपाक, किंवा निष्पतीच नव्हे का! हिंदुत्व हा काही साधा शब्द नव्हे, तर ती एक परंपरा आहे! तो एक इतिहास आहे. आणि तोहि, कित्येक वेळीं 'हिंदुत्व' या शब्दाचा या, त्यासारख्याच भासणाऱ्या नांवाशी घोटाळा करून समजला जाण्यांत येणारा केवळ धार्मिक आणि आध्यात्मिक इतिहासच नव्हे, तर सर्वसंग्रही इतिहास आहे!

हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म यांतील मूलभूत भेद

'हिंदुधर्म' हा शब्द हिंदुत्वांतूनच निघालेला असा हिंदुत्वाचाच अंश आहे; केवळ त्याचाच एक भाग आहे. म्हणून 'हिंदुत्व' ह्या शब्दाची स्पष्ट कल्पना जर आली नाही तर, हिंदुधर्म हाहि शब्द तसाच दुर्बोध आणि अनिश्चित राहील. या दोन शब्दांतील परस्पर वेगळेपणा न समजल्यामुळेच हिंदुसंस्कृतीचा अमूल्य वारसा ज्याना लाभला आहे अशा काही सहोदर जातिजातींमध्ये अनेक अपसमज आणि परस्पर साशंकता निर्माण झाली आहे. या दोन शब्दांच्या अर्थामध्ये मूलतः कोणता भेद आहे, हे आमचे विचार जसजसे आम्ही सांगू लागू तसतसे आपोआपच पुढे कळून येणार आहे. येथे इतकेच सांगितले म्हणजे पुरे की, 'हिंदुधर्म' शब्दाने जे कांही मोघमपणे दाखविले जाते ते आणि हिंदुत्व एक नव्हे. कोणत्यातरी आध्यात्मिक किंवा भक्तिमार्गी सांप्रदायाच्या मताला ऊण्या अधिक प्रमाणांत अनुसरून रचलेली उपपत्ति किंवा आचार विचार विषयक नीतिनियमांचे शास्त्र एवढाच अर्थ, साधारणपणे 'धर्म' या शब्दाने दर्शविला जातो. परंतु हिंदुत्वाच्या मूल तत्त्वाची चर्चा करण्यास जेव्हां आम्ही लागू तेव्हां अमूक एखाद्या धार्मिक वा ईश्वरप्राप्तिविषयक मताचा वा पंथाचाच आम्ही विचार करू असें मात्र मुळीच नाही. भाषेच्या रूढीची अडचण नसती तर हिंदुत्वाच्या जवळ जवळ येणारा असा 'हिंदूपणा' हाच शब्द आम्ही 'हिंदुधर्म' या शब्दापेक्षा जास्त चांगला म्हणून वापरला असता. 'हिंदुत्व' या एकाच शब्दा-

मध्ये एकराट् हिंदुजातीच्या अस्तित्वाच्या विचारांची आणि पराक्रमांची सर्व दालने समाविष्ट होतात. आणि म्हणून 'हिंदुत्व' या शब्दाचा निश्चित आशय लक्षात येण्यासाठी आपणांला पहिल्याने 'हिंदु' म्हणजे काय हेच आधी समजावून घेतले पाहिजे; आणि लक्षावधि मानवांच्या अंतःकरणाची पक्कड या नांवाने कशी घेतली, व मानवातील उत्तमांतील उत्तम पुरुषांनी नि शूरांतील शूर, धीर, वीरांनी याच नावाला आपली भक्तिपूर्वक निष्ठा कशी अर्पिली, याचेहि रहस्य जाणून घेतले पाहिजे. परंतु ते करण्यापूर्वी हे स्पष्ट करणे अगत्याचें आहे कीं, जो शब्द मूलतःच एका विशिष्ट पंथाचा निदर्शक आहे व जो 'हिंदुत्व' या शब्दापेक्षा अधिक संकुचित, व थोडासा असमाधानकारकच आहे, अशा त्या 'हिंदुधर्म' या शब्दाची व्याख्या करण्याचा किंवा त्याचें स्वरूप वर्णन करण्याचा आम्ही मुळीच प्रयत्न करणार नाही. यामध्ये आम्हांला कितपत यश येतें किंवा आम्ही घेतलेली बाजू कितपत योग्य आहे हे अर्थात्च पुढील विवेचनावरून कळून येईल.

‘सप्तसिंधू’त नव्याने उदय पावलेले आर्य-राष्ट्र

धाडसी आर्यांच्या पहिल्या टोळीने सिंधूच्या तीरांवर येऊन केव्हां वसा-
हत केली व आपला पहिला यज्ञीय अग्नि तेथे केव्हां प्रज्वलित केला,
हे जरी सध्याच्या पौरस्त्य संशोधनाच्या अवस्थेत सांगणे धाष्ट्याचें आहे, तरी
इजिप्शियनांनी आणि बॅबिलोनियन लोकांनी आपली सुभ्रम्य संस्कृति उभारण्याच्या
पूर्वी कितीतरी आधी, सिंधूच्या पावन जलप्रवाहाच्या कांठीं सुगंधित यज्ञ-
धूमाचे स्तंभचें स्तंभ मंडळाकार उर्ध्व गति घेत घेत प्रत्यहि आकाश मार्ग
व्यापीत होते, आणि आत्म्याच्या अद्वैतानुभूतीतून स्फुरलेल्या वैदिक मंत्रांच्या
उद्घोषानें सिंधूचीं दऱ्याखोरीं तुमदुमून जात होती. साहसी दिग्विजय कर-
ण्यास उद्युक्त करणारे त्याचे युयुत्सु पौरुष, आणि विश्वाच्या गूढ अध्या-
त्माचा विचार करण्याची त्यांच्या बुद्धीची प्रगल्भता, या वैशिष्ट्यांमुळेच
एका महान् आणि शाश्वत संस्कृतीचा पाया घालण्याचा मान त्यांच्याच
कडे आपोभापच आलेला होता. आपल्या शेजारीं असलेल्या जातिवांधवा-
पासून-विशेषतः आर्याणांत राहणाऱ्या पागसिकांपासून-आर्य जेव्हां संपूर्ण
स्वतंत्र झाले तेव्हां सप्तसिंधूच्या पार शेवटच्या सीमेपर्यंत त्यांच्या वसाहती
पसरलेल्या होत्या; आणि आपण स्वतंत्र राष्ट्र आहोंत ही जाणीव त्यांना
आतांपर्यंत पुरेपूर झालेली होती एवढेंच नव्हे तर त्या राष्ट्राचें नाव आणि
त्याची भूमीसुद्धां त्यांनीं एवढापावेतो निश्चित केलेली होती असें दिसतें.
शरीरांत पसरलेल्या ज्ञानतंतूप्रमाणें या भूमीतून अखंड वाहणाऱ्या ज्या पुष्टि-
तुष्टिदायक सप्तसरितांच्या योगानें एक नवीन सघटित राष्ट्र अस्तित्वांत
आलें, त्या नद्याविषयींच्या कृतज्ञ भक्तिभावानेंच अगदी साहजिकच
आर्यांनीं स्वतःला ‘सप्तसिंधु’ हे नाव घेतलें, आणि हेंच नांव, जगांतील
सर्वांत प्राचीन असलेल्या ग्रंथांत म्हणजेच ऋग्वेदांत, वेदकालीन भारताला
दिलेलें आपल्याला दिसून येईल. आर्य हे प्रामुख्याने कृषि करूनच राहत
असल्याने या सात नद्यांविषयीं त्यांना किती अवर्णनीय प्रेम आणि भक्ति-
भाव वाटत असला पाहिजे याची आपणांला सहज कल्पना येते; आणि या

आजहि हिंदुत्व हा एकच शब्द आपल्या संबंध राजकीय जीवनाचा पृष्ठवंशच होऊन राहिला आहे. नोखालींतील हिंदूंच्या दुःखापुळें क्रोधाविष्ट होऊन विहारी हिंदूंच्या डोळ्यांत सूडाचा अंगार चेतला. शीखांच्या गुरु-गोविंदांचे तर प्रख्यात वचन सावरकरांनी दिले आहे; “इक पीर हमारा हिंदु भारा भाई चारा ॥” (पृ. ५८) (हिंदूंना व आम्हांला समान विपत्ति आहे.) नुकतेंच पाकिस्तानी मुसलमान पुढाऱ्यांना उत्तर देतांना मा. तारा-सिंग या शीख नेत्याने नाही का स्पष्टच सांगितलें कीं, “हिंदु नि शीख एकत्रच तरूं नाहीतर एकत्र बुडूं !” आणि म्हणून हिंदुत्व हें आपल्या संबंध जातीचेंच ध्वजचिन्ह होऊन राहिलें आहे !

‘आही हिंदु नाही अन्य कोणी आहो’ अशा तऱ्हेची एक द्रुम मध्ये बळावत चालली होती, त्याला कारणेहि अनेक होती. व त्यांतील प्रमुख कारण म्हणजे आपापल्या जातीचें स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्व मिळविणें हेंच होतें. स्वतंत्र प्रतिनिधिवे जर मुसलमानांना मिळतें तर तें शीखांनाच काय पण ब्राह्मणआदि सर्वांनीच मिळविण्यास प्रत्यवाय नाही असें सावरकर सांगतात. स्वतंत्र प्रतिनिधित्व हें संपूर्णपणें चागलें नाही हें ते सांगतातच; परंतु या सर्वोपेक्षा त्यांतून निर्माण होणारी जातीय कुटीरपणाची वृत्ति राष्ट्राच्या दृष्टीने अधिक घातुक आहे असें ते बजावतात. आणि शीखांच्या संबंधात जो इषारा त्यांनीं २५ वर्षांपूर्वी दिलेला आहे तो आजच्या पंजाबच्या हत्त्याकांडांत दुर्दैवानें पुरेपूर खरा ठरला आहे. सावरकरांनीं लिहिलें आहे, “वेगळें राहून आपलें काही हित साधतें आहे असें तुम्हाला वाटेल, परंतु त्यामुळें आमच्या प्राचीनतम जातीला आणि संस्कृतीला व विशेषतः तुम्हाला, फारच हानि सोसावी लागणार आहे. कारण तुमचे हितसंबंध हिंदूशीच अत्यंत निगडित झालेले आहेत. गत इतिहासात घडल्याप्रमाणें पुढेंहि जर परधर्मीय आक्रमकानें हिंदुसंस्कृतिविरुद्ध आपली तलवार उचलली तर लक्षांत ठेवा कीं, हिंदुजातीप्रमाणें तुमच्यावरहि तिचा प्राणघातक प्रहार झाल्यावाचून राहणार नाही.” (पृ. १३०) याकरिता “ज्या ज्या म्हणून बंधनानें तुम्ही या मूळ जातिशरीराशी एकत्र निगडित झालेले आहांत, तें तें बध्न अधिक बळकट करण्याचा प्रयत्न तुम्ही करणें अवश्य आहे. मन हें

बंधन रक्ताचें, भाषेचें, समान सणवार—उत्सवांचें संस्कृतीचें किंवा समान मातृभूमीविषयी वाटणाऱ्या प्रेमाचें, कसलेंहि असो. ” (पृ. १४३)

इतिहासाची पुनरावृत्ति जर होत असेल, आणि इतिहासकालांत राष्ट्रावर कोसळलेल्या आपत्ति जर तशाच स्वरूपांत पुनः राष्ट्रावर कोसळत असतील तर भूतकाळापासून निघणारे इतिहाससिद्ध सिद्धान्त हेच वर्तमान काळाला तारक ठरतात यांत कसलाहि संदेह बाळगण्याचें कारण नाही. ‘लब्ध प्रकाश इतिहास निसर्ग माने’ ही तर सावरकरांच्या बुद्धिवादी राजकारणाची बैठक आहे. बुद्ध धर्माच्या आत्यंतिक अहिंसेनें राष्ट्र जेव्हां अप्रतिकारक्षम होऊन पडलें तेव्हां अग्नि आणि तरवार हीच ज्यांची संस्कृति होती त्या रानटांनीं हिंदुस्थानवर आक्रमण केले. राष्ट्र मरतें कीं काय असा संभव निर्माण झाला. परंतु पुनः एकदा हिंदुजातीनें आपला संघटित प्रतिकार ठाणून त्या पाशवी संस्कृतीचा उच्छेद केला. बुद्धाचा विश्वधर्म अंगिकारल्यामुळे याहि त्रटकेला आपलें हिंदुराष्ट्र परधर्मीय आक्रमकाच्या अत्याचारापुढें कसें दीन दुबळें आणि खंडित झालें आहे हे पाहिले म्हणजे सावरकरांनीं सांगितलेला इतिहाससिद्ध सिद्धान्तच यावेळीं राष्ट्रानें अंगिकारला तरच कांहीं तरणोपाय आहे. तो सिद्धान्त असा “जोपर्यंत साऱ्या जगताचीं दंतनखाग्रें हिंसेच्या रक्ताने रंगलेली आहेत आणि जोपर्यंत राष्ट्रीय आणि वांशिक भेद माणसाला पशुत्वाच्या कोटीस नेण्याइतके प्रबल आहेत तोपर्यंत, आपल्या आत्मिक प्रकाशाप्रमाणें कसलेंहि आध्यात्मिक वा राजकीय जीवन हिंदुस्थानला जर उपभोगावयाचे असेल तर राष्ट्रीय आणि जातीय बंधनांतून निर्माण होणाऱ्या शक्तीची अवहेलना करून चाळावयाचें नाही !” (पृ. २७) आणि “जो विश्वधर्म इतर राष्ट्रांचें आणि जातींचें क्रौर्य आणि पाशवी उन्माद एवढा सुद्धां कमी करूं शकत नाही आणि त्याची आसुरी लालसाहि तशीच वखवखलेली राहू देतो, त्या विश्वधर्माचा खरोखर काय उपयोग आहे ?” (पृ. २९)

‘मुसलमानांच्या गळीं हिंदी राष्ट्राद उतरविण्यास काँग्रेस सर्वस्वी असमर्थ नि अयशस्वी ठरली’ अशी स्पष्ट कबुली नेहरू, पटेल नि कृपलानी आज देत आहेत. पण कशी कबुली देऊनसुद्धां हिंदुराष्ट्रावादाचे ते मात्र अद्यापहि कडवट वैरीच राहिले आहेत. परंतु त्यांच्या याच भोंगळ राष्ट्रावादांमुळे

नियमाला घरून, हिंदु याच नांवांनीं आर्यांना ओळखीत असल्या पाहिजेत असें दिसते. याच्याहि पुढें, ज्या प्राकृत भाषा सिंधूच्या पुढच्या बहुतेक संतानांच्या आणि अनुलोम प्रतिलोम पद्धतीने त्यांच्याशीं रक्तानें एकरूप झालेल्या अनेक पोट जातींच्या, नित्याच्या व्यवहारातल्या भाषा होऊन बसल्या, त्या हिंदी प्राकृत भाषांचा जन्म जेव्हा वैदिक संस्कृतातून होत होता, तेव्हा हेच 'सिंधु' परकीय लोकांनीं म्हटलें म्हणून नव्हे तर आपण होऊनच 'हिंदु' हेंच नांव स्वतःला लावून घेत असल्याचें दिसून येतें. अहिंदु भाषांतल्याप्रमाणेच हिंदु प्राकृत भाषातहिं अनेकदां संस्कृतमधील 'स' चें 'ह' मध्यें रूपांतर होतें. म्हणून हातीं असलेल्या निश्चित पुराव्यावरून हे निःसंशय सिद्ध होतें की, आपल्या पितृपूर्वजांनीं आपल्या या राष्ट्राचें आणि जातीचें 'सप्तसिंधु' किंवा 'हप्तहिंदु' हेंच पहिलें आणि जणुं पाळण्यांतलेंच नांव म्हणून निवडलें होतें. आणि त्यावेळच्या जगाला ज्ञात असलेलीं बहुतेक सर्व राष्ट्रेहि आपणाला 'सिंधु' अथवा 'हिंदु' याच नांवानें ओळखीत होती या विषयीं संशय राहात नाही.

कदाचित् प्राकृत 'हिंदू'चेंच संस्कृत 'सिंधु' हें नंतरचें रूपांतर असावें

या वेळपर्यंत आपण उपलब्ध लेखी पुराव्यांच्याच ठाम भूमीवरून प्रवास करीत चाललो होतो, परंतु आतां मात्र तर्क-अनुमानाच्या सीमा-प्रदेशांत थोडासा संचार आपणाला करावयाचा आहे. आतापर्यंत आर्यांच्या मूल वसतिस्थानाविषयींच्या अमूक एका कोणत्याच उपपत्तीचा आम्हीं आग्र-हानें असा पुरस्कार केलेला नाही. परंतु हिंदुस्थानांत, आर्य बाहेरून आले ही बहुतेकांनीं मान्य केलेली उपपत्ती जर आपण ग्राह्य धरली, तर आर्यांनीं त्यांच्या या नव्यानें स्वीकृत केलेल्या निवसन-भूमीला जीं नांवें दिलीं तीं कोटून आलीं, या संबंधीं साहजिकच आपणास जिज्ञासा उत्पन्न होतें. त्यांनीं तीं सारीं नांवें आपल्याच भाषेंतून बनवून रूढ केली होती काय ? आणि तसें करणें खरोखरीच त्यांना शक्य होतें का ? सर्व साधारणपणें असें असतें कीं, जेव्हां आपण नव्यानेंच एखादा प्रदेश पहातो, किंवा पहिल्यानेच एखाद्या भूमींत पाऊळ ठेवतो, तेव्हां त्या भूप्रदेशाला तेथील तद्देशीय रहि-

वासी ज्या नांवांनै संबोधित असतात, त्यांतच उच्चारणाच्या आपल्या सोयी-प्रमाणें व आवडीनिवडीप्रमाणें थोडा फार फेरफार करून तेंच नांव आपणहि स्वीकारीत असतो. अर्थात् हेहि तितकेंच खरें कीं, नव्या भूप्रदेशांना आपण जीं नांवां देतो तीं आपल्या पूर्वीच्याच जुन्या नांवाचीं सुपुष्ट अशी मधुर स्मृति करून देणारीं अशीं असतात; आणि विशेषतः मानव वस्ती क्वचित्च असलेल्या आणि शेतीचा संस्कार न झालेल्या अशा नवीनच जात झालेल्या भूखंडात जेव्हां वसाहती केल्या जातात तेव्हा त्या भूखंडास दिलेल्या नावामध्ये ही गोष्ट हटकून पाहावयाला मिळते. परंतु नवीन भूप्रदेशाला दिलेलीं नांवां तेथें नव्याने वसाहत करणाऱ्याच्या मूळच्या देशांतीलच पूर्वाचीं नांवां होतीं हे जेव्हां सिद्ध होईल, तेव्हांच बरील उपपत्ती बरोबर ठरणारी आहे. पण तरीसुद्धां हेहि मान्यच केले पाहिजे कीं, नव्या भूप्रदेशांना, त्याच्या पहिल्याच प्रचलित नांवांनै संबोधण्याची ही दुसरी पद्धतीच सर्वांनीं स्वीकारलेली दिसते. आता हे आपल्याला निश्चित माहीत आहे कीं, विरळ असली तरी इतस्ततः पसरलेल्या अनेक आदिवासी टोळ्यांची वस्ती, या सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत होती. याच आदिवासीयांच्या कांहीं टोळ्या या नवीन आलेल्या लोकाशीं अत्यंत मित्रभावानें वागत होत्या असें दिसून येते. आणि ज्या नवीन प्रदेशांत आर्य हे साहजिकच अगदीं नवखे होते, त्या प्रदेशाचीं नांवां, व नैसर्गिक परिस्थिती व मार्ग यांची माहिती करून देण्यामध्ये याच आदिवासी टोळ्यातील कित्येकांनीं व्यक्तिशः आर्यांना साहाय्य केले. विद्याधर, अप्सरस्, यक्ष, राक्षस्, गंधर्व किन्नर ह्या योनि (जाति) ^१ सर्वच आणि सर्वकाळ आर्यांशीं शत्रुभावानेंच वागत होत्या असें नाही. कित्येक प्रसंगीं त्यांचा, अत्यंत परोपकारी आणि भलेपणानें वागणाऱ्या जाति, असा उल्लेख केलेला आढळतो. यावरून साधारणतः असें वाटतें कीं, जी नांवां या भूमीतील आदिवासी लोकांनीं

१. 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगंधर्व किन्नराः।' अमरकोशामध्ये जरी या जाति स्वर्गवर्गांत घातल्या असल्या तरी इतिहासावरून असें दिसतें कीं, विद्याधर यक्ष प्रभृति जाति आपणासारखीच माणसें असून आर्यांच्याबरोबर त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध आलेला होता.

ह्या मोठमोठ्या नद्यांना पहिल्यानेच दिली होती, त्याच नांवाची संस्कृत रूपे बनवून आर्यांनी ती प्रचलित केली असावीत. या सवधींचे अनेक पुरावे, परस्पर संमिश्रणाने एकजीव होऊन पुढे संवर्धित झालेल्या आर्यांच्या जातींत आणि निरनिराळ्या भाषांत सापडतात. शलकंटका, मलय, मिलिंद अलसंदा (अलेक्झांड्रिया) सुलूब (सेल्युकस) इ. नांवेच पहा. तेव्हा हे जर खरे असेल तर, या भूमीतील आदिवासी लोक महानदी सिंधूला ' हिंदु ' याच नावाने ओळखीत असावेत. आर्यांनीहि उच्चारणाच्या विशिष्ट लक्षणीमुळे आणि ' ह ' च्या ठिकरणी संस्कृतांत ' स ' च योजतात या नियमाला अनुसरून त्या मूळ ' हिंदू 'चे ' सिंधु ' असे रूपांतर करून तेच रूढ केले असावे हेहि अगदी शक्य असे दिसते. म्हणून या भूमीचे आणि या भूमीत राहणाऱ्या लोकांचे ' हिंदु ' हेच नांव इतक्या पुरातन अशा अनादि कालापासून चालत आलेले असावे की, ' सिंधु ' हे वैदिक नाव मुद्दा त्यामानाने नंतरचे आणि त्यांचेच दुसरे रूपांतर असल्यासारखे दिसते. जर ' सिंधु ' ह्या नावाचे प्राचीनत्व इतिहासाच्या पहाटेच्या अंधुक संधिप्रकाशांत सापडत असेल तर ' हिंदु ' या नांवाच्या प्राचीनत्वाचा काल पहिल्या-पेशां इतका मागे जातो की, त्या नांवाचा मूळ उगम केव्हा झाला हे निश्चित करतांना पुराणांनाहि ' नेति नेति ' म्हणून हात टेकावे लागले आहेत.

पंचनदांतून बाहेर पडून वसाहति बाढवणारे ' सिंधु '

आतां, ' सिंधु ' किंवा ' हिंदु ' सारख्या या घाडसी लोकांचे कार्यक्षेत्र केवळ पंचनद किंवा पंजाब या आकुंचित प्रदेशांतच मर्यादित होऊन पडणे शक्य नव्हते. पंचनदापुढचे अमर्याद आणि सुपीक प्रदेश कोण्यातरी अचाट उद्योग आणि सामर्थ्य असलेल्या लोकांना व त्यांच्या कर्तृत्वाला जणुं कांहीं ' या ' म्हणून बोलावीत होते. हिंदूंच्या टोळ्या मागून टोळ्या, पंजाबच्या या लालनभूमी (Nursery) तून बाहेर पडल्या; आणि महत्कार्यांचे कंकण हातीं बांधून व त्याच कार्यांचे प्रतीक असलेला यज्ञीय अग्नि आघाडीवर ठेऊन, थोड्याच अवधीत त्यांनीं तुरळक वस्तीचा, ओसाड पण अफाट असा प्रदेश वस्ती करून व्यापून टाकला. अरण्ये तोडण्यांत आली; शेतीची लागवड चालू झाली; नगरें भरभराटली; राज्ये उत्कर्ष पावली.

सारांश, मानवाच्या हाताचा स्पर्श होताच अजस्र वाढलेल्या पडीक निसर्गाचे रूपहि एकदम बदलले. परंतु ही प्रचंड कामे जेव्हां यशस्वी रीतीने पार पाडली जात होती त्याचवेळी, व्यक्तिविषयक स्वभावधर्माळा जुळेल व बदललेल्या नव्या परिस्थितीला अनुरूप होऊन, अशी एक, तितकी सुगठित नसली तरी साधारण चालचलाऊ अशी मध्यवर्ती राज्यसंस्था हिंदु निर्माण करित होते. जसजसा काळ लोटत गेला तसेतसे त्यांच्या नवीन वसाहतींतील अंतर वाढत गेले, आणि सुधारणेच्या दृष्टीने उच्च अवस्थेला गेलेल्या अनेक निरनिराळ्या जनसंघाना ते आपल्या संस्कृतीत समाविष्ट करून घेऊ लागले. त्यांच्या निरनिराळ्या वसाहतीहि स्वतःच्याच हिता-हिताचा विचार करून आपले स्वतःचे असे स्वतंत्र राजकीय जीवन उपभोगू लागल्या. नवीन नवीन हितसंबंध निर्माण झाले, व त्यामुळे जुने लागेबांधे तर मुळीच नष्ट झाले नाहीत इतकेंच काय पण उलट ते इतके अधिकच स्पष्ट आणि दृढ होत गेले की, त्यामुळे जुनी व्यवस्था व जुनी परंपरागत नावेहि मागे पडली. काहीनी आपणास 'कुरु,' तर काहीनी 'काशी,' 'विदेह,' 'मगध' असे म्हणवून घेण्यास प्रारंभ केला; व त्यामुळे सिंधूची किंवा हिंदूची जुनी जातिवाचक नामे प्रथम प्रथम मागे पडत जाऊन पुढे तर संपूर्ण लोपच पावली. परंतु त्यामुळे त्यांच्यातील राष्ट्रीय व सांस्कृतिक अक्याचा भावना निघून गेली होती असे मात्र नाही. उलट त्याच भावनेने ही निरनिराळी नावे व निरनिराळी रूपे धारण केली इतकेंच. राजकीय दृष्ट्या त्यांच्यातील अत्यंत नावारूपाला आलेली संस्था म्हणजे 'चक्रवर्ति' पदाची.

खऱ्याखऱ्या हिंदुराष्ट्राचा जन्म

शेवटी अयोध्येच्या महाप्रतापी राजा रामचंद्राने जेव्हां लंकेमध्ये आपले विजयी पाऊन टाकले, आणि उत्तर हिमालयापासून दक्षिण समुद्रापर्यंतची

---

१. त्यावेळी विद्यमान असलेल्या सर्व हिंदु राजांना जिकून सार्वभौम सत्ता प्रस्थापित करणाऱ्या पराक्रमी राजभ्रष्टाला 'चक्रवर्ति' पदाची प्राप्ती होत असे.

सर्व भूमि एकछत्री सत्तेखालीं आणली त्याच दिवशीं, स्वराष्ट्र आणि स्वदेश निर्मितीचे जें महान् कार्य 'सिंधू'नीं अंगीकृत केलें होतें, त्या कार्याची परिपूर्ती झाली; व भौगोलिक मर्यादेच्या दृष्टीनेंहि त्यांनीं अंतिम सीमा हस्तगत केली. ज्या दिवशीं, अश्वमेधाचा विजयी घोडा कुठेंहि प्रतिरोध न होतां अजिंक्य असाच अयोध्येला परत आला, ज्या दिवशीं त्या अप्रमेय अशा प्रभु रामचंद्राच्या,—त्या लोकाभिराम रामभद्राच्या—साम्राज्य सिंहासनावर सम्राटाच्या चक्रवर्तित्वाचें निदर्शक असें भव्य श्वेत छत्र धरलें गेलें, आणि ज्या दिवशीं आर्य म्हणविणाऱ्या नृपश्रेष्ठानींच नव्हे, तर दक्षिणेकडील हनुमान, सुग्रीव, विभिषण यांनींहि त्या सिंहासनाला आपली भक्तिपूर्वक राजनिष्ठा सादर केली, तोच दिवस आपल्या खऱ्या खुऱ्या हिंदुराष्ट्राचा,—हिंदुजातीचा—जन्मदिवस ठरला. तोच खरा आपला राष्ट्रीय दिन ! कारण, आर्यांनीं आणि अनार्यांनीं एकमेकांत पूर्णपणें मिसळून एका नवीन अशा संघटित राष्ट्राला त्या दिवशीं जन्म दिला. या दिवशीं पूर्वीच्या सर्व पिढ्यांचे प्रयत्न फळाला येऊन त्यावर राजकीय दृष्ट्या यशाचा कळसच चढला व त्यानंतरच्या सर्व पिढ्या ज्या करितां बुद्धिपुरस्सर किंवा अबुद्धिपुरस्सर झुंजल्या आणि झुंजतां झुंजतां प्रसंगीं पडल्याहि, त्या समान ध्येयाचा, समान ध्वजाचा आणि समान कार्याचा वारसा तेव्हापासून हिंदुजातीकडे परंपरेनें चालत आला.

‘आर्यावर्त’ आणि ‘भारतवर्ष’

एकात्मतेच्या भावनेला, जर तिच्यांतील सर्व अर्थ उच्चारसरसीं व्यक्तविणारें एखादें व्यापक नांव प्राप्त झालें, तर त्या भावनेलाहि एक प्रकारचा जोर चढतो असा अनुभव आहे. सिंधुपासून समुद्रापर्यंत पसरलेल्या या भूमीत एकात्मतेची जी प्रचंड भावना उसळून राहिली होती, आणि जीतून एक अभिनव राष्ट्र उभें करण्याचा संकल्प प्रकट होत होता, त्या एकात्मतेच्या भावनेचें यथार्थ स्वरूप व्यक्तविण्यास ‘आर्यावर्त’ किंवा ‘ब्रह्मावर्त’ हे शब्द तितकेसे उपयुक्त ठरले नाहींत. प्राचीन लेखकांनीं आर्यावर्ताची जी व्याख्या दिलेली आहे तीत, हिमालयापासून विंध्याद्रीपर्यंतचा प्रदेश म्हणजेच आर्यावर्त असें लिहिलेले आहे. “आर्यवर्तः पुण्यभूमिर्मध्य-

विन्ध्य हिमालयोः ” ॥ आणि ज्या परिस्थितीतून ही व्याख्या जन्मली त्या-
 काळच्या परिस्थितीला ही व्याख्या जरी सर्वस्वी अनुरूपच ठरली, तरी आणि
 म्हणूनच, ज्या महान जातीने, आर्य आणि अनार्य यांची एक संयुक्त जाति
 निर्माण केली व जिने आपली संस्कृति नि आपले साम्राज्य विंध्याद्रीच्या पार
 निमूळत्या शिखरांच्याहि पलीकडे सुदूरवर पोचविले, त्या जातीला, सर्वांना
 समाविष्ट करणारे असे नांव प्राप्त करून देण्यास त्या व्याख्येचा काहीच उप-
 योग झाला नाही. हिंदुराष्ट्रांच्या या विराट् कल्पनेला व्यक्तविणारे सुयोग्य
 नांव शोधून काढण्याची अडचण, जेव्हां भरताने या हिंदुराष्ट्रांचे अधिराज्य
 साऱ्या जगभर स्थापिले तेव्हाच थोड्याफार यशस्वी रीतीने दूर झाली.
 आतां, हा भरत वैदिक भरत होता कां जैन पुराणातील भरत होता या
 विषयी, तर्कवितर्क लढवित ब्रह्मण्याचा खटाटोप आम्ही करणार नाही. येथे
 इतकेच सांगितले म्हणजे पुरे आहे की, आर्यावर्तातील आणि दक्षिणा-
 पथांतील लोकांनी या नावाचा केवळ नुसताच स्वीकार केला होता असें
 नसून, ते नांव आपल्या समान मातृमूलीला आणि समान सांस्कृतिक
 साम्राज्याला अनुलक्षून वापरण्यांत, त्यांना अभिमान आणि धन्यता वाटे.
 अशारीतीने दक्षिणेच्या दिशेने जसजसा नवीन क्षितिज, दिग्विजयाच्या
 कक्षेत येऊ लागला, तसतसे आपणाला दिसून येईल की, पराक्रमी कार्य-
 कर्तृत्वाचा गुरुवमध्यहि साहजिकच सप्तसिंधून गंगेच्या प्रदेशांत येऊन
 स्थिरावला; आणि ज्यामध्ये उत्तर हिमाचलापासून दक्षिण समुद्रापर्यंतच्या
 प्रदेशाचा एकाच वेळी समावेश होऊ शकत होता, अशा भरतखंड या
 राजकीय दृष्ट्या सुभव्य नांवापुढे ‘सप्तसिंधु’ ‘आर्यावर्त’ किंवा ‘दक्षिणा-
 पथ’ ही नांवे लोप पावली. श्रेष्ठ विचारवंतांच्या मनांमध्ये ज्या वेळी
 या विराट् राष्ट्रकल्पनेचा नुकताच उदय होऊ लागला होता, त्या कालात
 आपल्या राष्ट्राची जी व्याख्या सिद्ध करण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो, त्या
 वरूनहि बरील गोष्टच सिद्ध होते. विष्णुपुराणामध्ये आलेल्या एका लहान-
 शाच परंतु अत्यंत सुरसुटीत अशा अनुष्टुपामध्ये जी व्याख्या सांपडते, त्यापेक्षां
 दुसरी अधिक सुंदर व्याख्या अद्यापि तरी आमच्या पाहण्यांत नाही. विष्णु-
 पुराणांतील ती व्याख्या अशी:- “उत्तरयत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षतद्भारतं नाम भारती यत्र संततिः ॥ ”

साऱ्या जगानेहि 'हिंदु' आणि 'हिंदुस्थान' हींच नांवे पत्करिलीं

परंतु 'भारतवर्ष' हे नवे नांव आपल्या 'सिंधु' या पाळण्यातील मूळ नांवाला कांही संपूर्णपणे नष्ट करू शकले नाही. किंवा जिच्या अंकप्रदेशांत वाढून आपल्या पितृपूर्वजांनीं जिचे जीवनदुग्ध प्राशन केले होते त्या सरिच्छेष्टा सिंधूच्या पुण्यनांवाविषयी आपल्या मनांत वसत असलेले प्रेमहि त्यामुळे कमी झाले नाही. सिंधूच्या तीरप्रदेशात वसलेला सरसीमाप्रातः-सुद्धां अद्याप सिंधु या प्राचीन नावानेच संबोधिला जातो. आणि उभ्या संस्कृत वाङ्मयामध्ये सर्वत्र 'सिंधुसौवीर' हे आपल्या राष्ट्राचे अत्यंत महत्वाचे आणि अभिन्न असे घटक समजले जात होते असे दिसते. महाभारतांत सिंधु सौवीर देशच्या राजाचा-जयद्रथाचा-कौरवपांडवांच्या युद्धांत ठळकपणाने उल्लेख केलेला आहे आणि भरताचे आणि त्याचे अत्यंत जवळचे नाते होते असेहि कोणी म्हणतात. सिंधु राष्ट्राच्या सीमा जरी वेळोवेळीं बदलत गेल्या तरी, त्याहि वेळेला आणि आजहि ती एक स्वतंत्र जाति आहे हे कुणालाहि नाकारतां येणार नाही. आणि मुलतान पासून तो खाली समुद्रापर्यंत 'सिंधी' नांवाची जी भाषा बोलली जाते, तीवरून तर हे स्पष्टच सूचित केले जाते की, ती भाषा बोलणारे लोक हे 'सिंधू'च असून भौगोलिक आणि राजकीय दृष्ट्याहि त्यांना, हिंदूंच्या समान राष्ट्रांचेच घटक होण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. हिंदुस्थानांतील आपल्या राष्ट्रांचे पहिले पाळण्यांतील नांव, 'भरतखंड' या नव्या नांवाने जरी मागे पडले, तरी परकीय राष्ट्रांनीं मात्र त्याकडे विशेष लक्ष दिले नाही; आणि सरसीमेवरच्या प्रांतांनीं आपली जुनी प्राचीन नांवेच परिपाठांत ठेवल्याने आपल्या अगदी शेजारच्या पारशी, ज्यू, किंवा ग्रीक या लोकांनींहि आपले पूर्वीचे सिंधु किंवा 'हिंदु' हेच नाव नेहमीच्या उपयोगांत ठेवले. आता सिंधूच्या तीर प्रदेशातील प्रांतांनाच ते हे नांव लावीत होते असे नाही तर पूर्वीच्या सिंधूनीं निरनिराळ्या घटकांना आत्मसात करून व दिग्विजय करून ज्या नव्या राष्ट्रांचे संवर्धन केले त्या सर्व राष्ट्रांला ते सिंधु ह्याच नांवाने संबोधू लागले. अवेस्टिक पारशी आपणांस हिंदु याच नांवाने ओळखतात. 'हिंदु'

मधील कठोर वर्ण गाळून ग्रीक लोक 'इंडोज' असे म्हणतात; आणि याच ग्रीकांचे अनुकरण करून सर्व युरोप व नंतर अमेरिकाहि आपल्याला हिंदु किंवा इंडियन्स असेच संबोधू लागली. आपल्या येथे बराच काल वास्तव्य करून राहिलेला चिनी प्रवासी ह्युएन्त्संग हाहि आपणाला 'शितु' किंवा 'हिंदु' असेच नेहमी म्हणतो. पार्थिवन् लोक^१ अफगाणिस्तानला 'श्वेतभारत' म्हणत. असलीं तुरळक चारदोन उदाहरणे सोडल्यास, आपले जुने मूळ नाव बहुतेक कोणीहि परकी लोक विसरले नव्हते किंवा 'भारत' हे नवे नांवहि त्यांनीं स्वीकारले नव्हते. आपल्या वेदकालीन मूळ पूर्वजांनीं ह्या नावाची पहिल्यानेच निवड केली, आणि त्यांच्या राहिलेल्या इच्छा पुन्याकरण्यासाठीच की काय, अगदी आतापर्यंत सारे जग आपल्या जातीला 'हिंदु' आणि आपल्या या भूमीला 'हिंदुस्थान' असेच संबोधित आले आहे.

कोणते नांव रूढ होते ?

परंतु कोणतेहि नाव हे जे सुप्रतिष्ठित किंवा रूढ होते ते, आपणाला अमुक एक नाव आवडते यामुळे होत नसून, सामान्यतः इतर लोकाना आपणाला कोणते नाव द्यावेसे वाटते यामुळेच ते मान्यता पावते. वस्तुस्थितीच अशी आहे की, याचकरिता खरोखर नांव हे अस्तित्वात येत असते. कारण कोणतेहि नाव किंवा कसलेहि रंगरूप जरी नसले, तरी स्वतःची स्वतःला ओळख ही केव्हांहि निरपवादपणे असतेच असते. परंतु हाच 'स्व' जेव्हा दुसऱ्या 'परा' च्या सान्निध्यांत किंवा संघर्षांत येतो तेव्हां, आणि जेव्हा त्याला दुसऱ्याशी व्यवहार-संबंध ठेवण्याची किंवा दुसऱ्यांनीं

१. पार्थिव आ देशात राहणारे, म्हणजेच पृथू लोक. कुंतीला पृथा हे नाव होते. कदाचित् ती पार्थिव आची राजकन्याहि असेल. पार्थिव आ देश कास्पियन समुद्राच्या आग्नेयीस होता. हा सध्यांचा खोरासान प्रांत होय. पहिल्या मिथ्रिडाटीसने (ख्रि. पू. १७०-१३८) पार्थियन साम्राज्याचा पाया घातला.

त्याच्याशी तसे ठेवण्याची गरज उत्पन्न होते तेव्हां मात्र, त्या 'स्व'ला कांहीं तरी नाव असणे अवश्य ठरते. दोघानीच खेळतां येण्याच्या खेळाप्रमाणे ही गोष्ट आहे. जगाने जर असाच आग्रह धरला की, शिक्षकाला किंवा विनोदी माणसाला 'अष्टावक्र' किंवा 'मुल्ला दो प्याजा' याच नावांनी अतःपर ओळखावे, तर या माणसांची तीच नावे बहुधा रूढ होण्याची शक्यता जास्त. जगाने आपल्यासाठी ठरविलेले नांव जर आपल्या इच्छेच्या अगदीच विरुद्ध नसले तर, निश्चितच ते दुसऱ्या इतर नांवाना आपोआप मागे टाकते. उदाहरणे म्हणून 'पागे' 'मुजुमदार' 'पेशवे' ही नावे पाहा. परंतु सर्व जगाने जर असे एखादे नांव शोधून काढले की, जे आपणाला आपल्या पूर्व वैभावाची व पूर्व ऋणानुबंधाची स्मृति घडविणारे आहे तर मग असे नांव इतर नांवांना नुसते मागे टाकते इतकेच नव्हे तर त्या सर्वांपेक्षा अधिक चिरंजीव होते. ही वस्तुस्थिति व जिच्यामुळे बाहेरच्या जगताशी आपला प्रथमच घनिष्ठ असा संबंध आला व नंतर तितकाच कठोर संघर्षहि घडला ती परिस्थिति, या दोहोमुळे आपले हिंदु हे नांव पुन्हा एकदा इतक्या जोरदारपणाने प्रसिद्धीला आले की, त्या योगाने आपले पूर्वीचे अत्यंत प्रिय असे 'भरत खंड' हे नांवहि मागे पडले.

१. अष्टावक्र हा कहोड ऋषीचा मुलगा. कहोड ऋषी अध्ययन करीत असतां याने आईच्या गर्भातूनच 'अजूनच अध्ययनच कां करता ?' असा कुत्सित प्रश्न त्याला केला. त्यामुळे रागावून कहोडाने अष्टावक्रास शाप दिला. त्यामुळे तो आठ ठिकाणीं वांकडा झाला. पुढे मधुविला नदीत स्नान घालून कहोडाने त्याचे अंग सरळ केले.

२. अकबराच्या दरबारांतील खुषमस्कन्या.

बुद्ध धर्माच्या अभ्युदयामुळे नि ऱ्हासामुळेहि
'हिंदु' या नांवाला अधिक चालना मिळाली

बुद्ध धर्माचा उदय होण्यापूर्वी, हिंदूंचे बाहेरच्या जगताशी जरी यत्कि-
चित्हि संबंध तुटलेले नव्हते, आणि " एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादप्र-
जन्मनः । स्वं स्वं चरित्र शिक्षरेन् पृथिव्यां सर्व मानवाः ॥ (मनु)
असें आपल्या स्वराष्ट्राभिमानांनी स्मृतिकारानीं हि गर्जन सागावें इतकें आल्या
जागतिक पराक्रमाचें क्षेत्रहि जर अतिविस्तृत झाले होतें तरी, प्रस्तु-
तच्या विवेचनाचा विचार करतां, बुद्ध धर्माच्या अभ्युदयानंतर हिंदु-
स्थानचें आंतराष्ट्रीय जीवन कोणत्या प्रकारचें होतें, या संबंधीचा विचार
प्रामुख्याने करणें आपणाला प्राप्त आहे. कारण आता काळज असा
आला होता की, या आपल्या भूमीत राजकीय आक्रमण-विस्ताराच्या सर्व
मर्यादांच संपल्यामुळे राजकीय दिग्विजयांना एवढासुद्धां वाव उरलेला
नव्हता. ह्यावेळीं आपल्या लोकांच्या राष्ट्रीय आकांक्षा स्वतःच्या देशाचे
सीमान्त ओलाडून इतक्या विस्तृत प्रमाणावर बाहेरच्या जगताचें क्षेत्र
आक्रमूं लागल्या कीं, त्याला मागील इतिहासातसुद्धां तोड न सापडावी.
त्याचप्रमाणे बाहेरच्या जगताशीहि त्यांचे संबंध इतके व्यापक आणि गुंता-
गुंतीचे झाले कीं, तसें ते आजपर्यंत पूर्वा कधीच झाले नव्हते. हें तर
खरेंच, पण याहिबरोबर परकीय आक्रमक राष्ट्रेहि, आजपर्यंत पूर्वी न दाख-
विलेल्या उद्धटपणाने व जबरदस्तीने आपल्या देशाचीं दारें ठोठावूं लागलीं.
या राजकीय घडामोडीबरोबरच बुद्ध भगवानाच्या धर्म-चक्र-प्रवर्तनाच्या
महान् अवतार कार्याला प्रारंभ झाला व त्यावेळीं ज्ञात असलेल्या जगताचा
हिंदुस्थान हा हृदयच काय, पण आत्माच होऊन बसला ! मिसरपासून
मेक्सिकोपर्यंतच्या लक्षावधि असंख्य लोकांना सिंधूची ही भूमि म्हणजे
त्यांच्या देवांची आणि संतांची पवित्र पुण्यभूमीच होऊन राहिली ! दूर-
दूरच्या खंडातून सहस्रावधि भाविक यात्रेकरू या भूमीत गोळा होऊ लागले;
व हजारों विद्वान्, धर्मोपदेशक, साधूसंत, त्यावेळीं ज्ञात असलेल्या जग-

ताच्या कानाकोपऱ्यांत, येथून जाऊन संचार करू लागले. परंतु बाहेरच्या जगताने आपणाला आपल्या पूर्वीच्याच 'सिंधु' किंवा 'हिंदु' याच नांवाने संबोधण्याचे चालू ठेवल्याने, वर सांगितलेल्या या आवक-जावकचा उपयोग आपले पूर्वीचे तेंच जुने नांव, आपले सर्वमान्य राष्ट्रीय नाव म्हणून निश्चित करण्यात अतिशयच झाला. जी राष्ट्रे आपणाला 'हिंदु' किंवा 'सिंधु' याच नांवाने आपणांशी व्यवहार करीत होती, त्या राष्ट्रांशी राजकीय किंवा शिष्टाईसंबंधाचा (Diplomatic) प्रतिपत्रव्यवहार करण्याच्या प्रसंगी आमच्या लोकांना 'हिंदु' हे नाव-प्रथम प्रथम भरतखंड या नावानेच व पुढे पुढे तेहि पार वगळून-परिपाठांत ठेवणे अवश्य वाटले असेल पाहिजे.

परंतु साऱ्या जगभर 'हिंदु' हे नाव प्रसृत होण्याला व आपण 'हिंदू'च आहोत ही भावना आपल्या ठिकाणी अधिकाधिक मुरण्याला, बुद्ध धर्माचा अभ्युदय जर कारणीभूत झाला असेल तर आश्चर्याची गोष्ट ही की, बुद्ध धर्माच्या व्हासामुळेसुद्धा ही परंपरा अधिकच वाढीला लागल्याचे दिसते.

**बौद्ध धर्माच्या व्हासाचे कारण
नैतिक नसून राजकीयच होतें**

बुद्ध धर्माचा व्हास होण्यास जी अनेक कारणे घडली त्यातील सर्वात महत्त्वाचे असे जे एक कारण आहे त्याकडे विद्वानांचे जावयाला पाहिजे होते तितके बारकाईने लक्ष गेले नसावे असे आम्हांला वाटते. परंतु प्रस्तुतच्या विवेचनाशी त्या विषयाचा फार दूरचाच संबंध असल्यामुळे त्याचा उद्घापोह करण्याची येथे आवश्यकता नाही. या ठिकाणी आम्ही त्या संबंधी सर्व साधारण विचार मांडून, त्यावर चिकित्सरूपेण मतप्रदर्शन करण्याचे काम (जर त्या विषयातील अधिकारी व्यक्तींनी ते केले नाही तर) दुसऱ्या एखाद्या प्रसंगावरच सोंपवून देणार आहोत. तत्त्वज्ञान निराळे म्हणूनच काय केवळ आपले राष्ट्रबुद्धधर्माविरुद्ध चिडून उठले असेल काय ? निःसंशय नाही ! कारण अशा प्रकारची निरनिराळी तत्त्वज्ञाने आणि पंथ येथे आतापर्यंत होते आणि शेजारीशेजारी राहूनहि ते वाढत होते. तर मग बौद्ध मठातील वाढता भ्रष्टाकार व बौद्धपंथाला सर्व साधारण येत चाललेले मांघ, यामुळे ही गोष्ट घडून आली असेल काय ? निश्चित नाही ! कारण, काही

विहारांतून दुसऱ्यांच्या कमाईवर आपला चरू चालविणाऱ्या आणि स्वतः न मिळविलेल्या पैशातून आपल्या अश्लाघ्य चैनी आणि विलास उपभोगणाऱ्या स्वैराचारी, आळशी आणि नीतिभ्रष्ट स्त्रीपुरुषांचे कळपच्या कळप रहात होते हे जरी खरे आहे तरी, इकडे दुसरीकडे अध्यात्माच्या परमोच्च पदाला पोचलेल्या अर्हतांची आणि भिक्षुश्रेष्ठांची महान् परंपरा ही कांहीं नष्ट झालेली नव्हती ! आणि पुन्हा दुसरें असें की, वरील प्रकारचें दुराचार केवळ बुद्धांच्या मठातच दिसून येत होते असें नाही. परंतु बौद्ध धर्माच्या प्रसाराचें राजकीय परिणाम जर आमच्या राष्ट्राच्या पौरुषाला नि आमच्या जातीच्या अस्तित्वालाच मारक ठरलें नसतें तर वर वर्णिलेले आणि दुसरे अनेक दोष त्या धर्मात असूनहि, त्याला इतक्या भयंकर विरोधाला कधीच तोंड द्यावें लागलें नसतें; किंवा त्यामुळें हिंदुस्थानांतील बौद्धांची सत्ताहि कमी झाली नसती. जेव्हां तो पूर्वीचा शाक्य युवराज आपल्या बौद्धधर्म मंदिराच्या पायाचा पहिला दगड रचीत होता आणि याचवेळीं जेव्हां त्याला त्याचें लहानसें प्राजक नष्ट झाल्याची बातमी कळविण्यांत आली, तेव्हांच्या त्या शाक्यसिंहाच्या आयुष्यांतील प्रसंगापेक्षां, दुसऱ्या कोणत्याहि भयंकर दुःखपर्यवसायी शोकनाटकाचा प्रारंभ, इतका नाट्यपूर्ण नि पुढें कोसळणाऱ्या सर्वनाशाची छाया आधींच सूचित करण्याच्या दृष्टीनें इतका परिणामी, क्वचित्च वठला असेलसें वाटतें.

शूर आणि बलवान माणसांचा राष्ट्राला तुटवडा

बुद्धानें आपल्या जातीतील निवडक निवडक माणसें वेंचून काढून त्यांना भिक्षु संघात प्रविष्ट करून घेतल्यामुळें शाक्यांच्या प्रजासत्ताक राज्यास पहिल्या प्रतीच्या शूर आणि बलवान माणसास मुकावें लागलें; व पुढें त्याचाच परिणाम म्हणून अधिक समर्थ व अधिक लढवय्या शत्रूपुढें,^१

१. राजपुत्र सिद्धार्थ गौतम.

२. कोसलचा राजा विद्युद्धर्म यानें शाक्य प्राजकावर आक्रमण करून शाक्यांचा पराभव केला. याच विषयावर लिहिलेलें सावरकराचे 'सन्न्यस्त खड्ग' हें नाटक अवश्य वाचनीय आहे.

शाक्यसिंहाच्या डोळ्यादेखत ते शाक्यांचे राष्ट्र नष्ट होऊन गेले. ज्यावेळेला ही बातमी शाक्यसिंहाला कळविण्यांत आली, तेव्हां त्या बुद्धकोटीला गेलेल्या महात्म्याला त्याविषयी कांहीच सुखदुःख झाले नाही असे सांगतात. त्यानंतर शतकामागून शतके निघून गेली. शाक्यांचा राजा आतां सर्व राजांचा राजाभिराज, सर्व जग जिंकणारा विजेता, 'लोकजित्' होऊन बसला ! नि त्या लहानशा शाक्य प्राजकाच्या सीमा वाढत जाऊन हिंदुस्थानच्या सीमेला जाऊन भिडल्या; आणि कविप्रणीत अंतिम दैवी सत्याला आणि परमोच्च न्यायाला अनुसरूनच जणु कांहीं, कपिल वस्तूच्या^१ प्राजकावर जो नियतीचा काळफेरा आला होता तोच फेरा उभ्या भारतवर्षावर बळला; आणि ते अवघे भारतीय राष्ट्र बलशाली आणि लढाऊ असलेल्या—त्यांच्याच जातीच्या शाक्यांप्रमाणे लढाऊ नव्हे मात्र !—लिच्छवी आणि हूण^२ लोकांच्या भक्ष्यस्थानी पडले ! अर्थात् हीही बातमी जर शाक्यसिंहाला पहिल्या बातमीप्रमाणेच कळविण्यांत आली असती तर, त्या बुद्धपदाला पोचलेल्या महात्म्याच्या मनाला पूर्वीप्रमाणेच यत्किंचित् हि व्यथा झाली नसती. परंतु ज्यांचा रानटी हिंसकपणा अहिंसेच्या आणि विश्वबंधुत्वाच्या मिळमिळित तत्त्वपठणाने शमणारा नव्हता व ज्याच्या खड्गाची धार मृदु तालवृतांनी आणि शांतीच्या अनुष्ठुपानी बोथटण्यामागची नव्हती, त्या आक्रमकांनी लादलेले राजकीय दास्याचे ते जड, त्यावेळच्या हिंदूना निर्विकार मनाने बुद्धाप्रमाणे घशाखाली उतरविणे शक्य नव्हते. याचा अर्थ असा नव्हे की, या भिक्षुसंघाने केलेल्या विश्वबंधुत्वाच्या महनीय कार्याला किंवा त्याच्या उदात्त धर्माला आम्ही केव्हाहि कमी लेखतो. छे !

१. गौतमबुद्धाला देण्यांत आलेले नाव.

२. शाक्याची राजधानी.

३. स्कंदगुप्ताच्या राजवटीत (ख्रि. ४५५-४८०) वायव्येकडून मध्य आशियातील हूण लोक येऊन त्यांनी हिंदुस्थानावर स्वारी केली. हूणांचा नायक तोरमान याने गुप्तांचा पराभव करून ख्रि. ४९९ मध्ये उज्जयिनीचे राज्य बळकावले. पुढे माळव्याच्या यशोधर्म्याने ख्रि. ५२८ मध्ये हूणांना हुसकून दिले.

छे ! त्यांच्यावर तसा आरोप करण्याचेंहि आमच्या मनात चुकूनसुद्धां येत नाही ! इतिहासाच्या कोणत्याहि अभ्यासकाच्या लक्षांतून न सुटण्याइतकी जी भडक युति या ठिकाणीं दृष्टीत भरते तिचाच केवळ आम्ही येथें निर्देश करणार आहोंत.

आधुनिक शिक्षितांचें इतिहासविषयक बौद्धिक दास्य

आम्हांला हें माहीत आहे कीं, आमच्या वरील विधानाला प्रत्युत्तर म्हणून, आजपर्यंत जेवढे म्हणून पराक्रमी आणि थोर थोर ज्ञात हिंदु सम्राट आणि नृपश्रेष्ठ झाले, ते ते सर्व बौद्ध कालांतच होऊन गेले ही गोष्ट पुढें करण्यात येईल. होय; परंतु ते सम्राट ज्ञात कुणाला होते ! तर, युरोपियनाना नि ज्यानी त्याच्या (युरोपियनाच्या) विचारांवरोबर त्यांचे विपरीत आणि पूर्वग्रह दूषित दृष्टिकोनहि नकळतपणें जसेच्या तसेच घेतले होते त्या आमच्याचपैकी कांहींना ! एक काळ असा होता कीं, हिंदुस्थानांतील प्रत्येक शालेय इतिहास पुस्तकाचा प्रारंभ मुसलमानांच्या स्वाग्यांपासूनच झालेला असावयाचा. कारण, त्यावेळच्या बहुतेक सर्व इंग्रज लेखकांना आमच्या प्राचीन इतिहासाविषयीं जवळ जवळ अज्ञानच होतें. आतां अगदीं अलीकडे युरोपचें सामान्य ज्ञान, बौद्धधर्माच्या अभ्युदयाच्या कालापर्यंत मागें जाऊन पोचलें आहे ! आणि म्हणून आपल्या इतिहासांतील पहिला आणि अत्यंत वैभवशाली काल तो हाच असें आपणहि त्यास समजू लागलों. वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, त्या दोन्हीहि गोष्टी सत्य नाहीत. स्वतः बुद्धाविषयीं किंवा बौद्ध धर्माविषयीं किंवा त्याच्या भिक्षुसंघाविषयीं आम्हांला जें प्रेम, जें कौतुक आणि जो आदर वाटतो त्यात आम्ही कुणालाहि हार जाणार नाही. त्याचे महान् पराक्रम आमचेच आहेत आणि त्याचे पराजयहि आमचेच आहेत. तो देवप्रिय अशोक^१ महान् होता; आणि बौद्धभिक्षूंचे दिग्विजयहि त्याहिपेक्षां अधिक महनीय होते. परंतु याच्यापेक्षां मोठे नसले तरी

१. सम्राट अशोक किंवा अशोकवर्धन हा महान् राजा ख्रि. पू. २७३-२३७ या कालांत होऊन गेला. चंद्रगुप्ताचा मुलगा बिंदुसार व त्या बिंदुसाराचा हा मुलगा. अशोकानें बौद्धधर्माच्या प्रसारार्थ अतोनात श्रम केले.

निदान यांच्याइतके श्रेष्ठ दिग्विजय आणि अशोकां इतकेच शुद्धाचरणी व राजकारण कौशल्यांत त्यांच्याहिपेक्षां निपुण व मुत्सद्दी, असे राजे या कालाच्याहि पूर्वी होऊन गेलेले होते. आणि तसे ते होते म्हणूनच तर ते तितके महान् ठरले आहेत. म्हणून आमच्या जातींत दिसून येणारा राजकारणांतील तल्लखपणा आणि व्यक्तीमध्ये विकसित पावलेल्या उदार चारित्र्याची उंची, मौर्यांनी^१ बौद्ध धर्माचा स्वीकार केल्यामुळे प्राप्त झाली होती, किंवा मौर्यांच्या बरोबर तिचा लोप झाला, असें आम्हांला मुळींच वाटत नाही. हां ! बुद्ध धर्मानेहि दिग्विजय केले आहेत. मात्र ज्या या प्राकृत जगतात, जेथें मातीच्या पायांवर दीर्घकाळ उभे रहाता येत नाही; जेथें तरवारींना सहज धार लावतां येते; आणि तृष्णा म्हणजे तहान हीं जेथें इतकी बलवत्तर आणि खरीखुरी आहे कीं, ती चित्रांत रंगविलेल्या अखंड वाहणाऱ्या जलप्रवाहाच्या नुसत्या दर्शनानें कधींच तृप्त होत नाही; त्या या जगतात ते दिग्विजय करण्यांत आलेले नसून या जगापेक्षा फार निराळ्या जगामध्ये ते करण्यांत आलेले आहेत ! आणि नेमके हेच विचार जेव्हां ज्वालामुखीच्या लाव्हारसाच्या लोटाप्रमाणें शक^२ आणि हूण या देशांत घुसले, आणि येथें बहरलेली व भरभराटलेली सारी संस्कृति त्यांनीं जेव्हां जाळून पोळून उध्वस्त करून टाकली, तेव्हां आमच्यातील देशाभिमानी विचारवंतांच्या अंतःकरणाला चाटून गेले असतील.

१. नंद घराणें धुळीला मिळवून, चाणक्याच्या साहाय्यानें चंद्रगुप्तानें आपलें मौर्य साम्राज्य स्थापिलें. बिंदुसार, अशोक हे मौर्यच होते. चंद्रगुप्ताच्या आईचे नांव ' मुरा ' होतें; त्यावरून मौर्य हें नांव पडलें असावें.

२. बॅक्ट्रियाच्या उत्तरेस ऑक्सस व जव्हार्तिस ह्या नद्यांमधील प्रदेशात सिथियन किंवा शक नांवाचे रानटी लोक होते. प्रथम ते बलुचिस्थानांतून सिंध व पंजाब प्रांतात घुसून आले. (ख्रि. पू. १२०). पुढें उज्जयनी, मथुरा, काठेवाड, तक्षशिला या प्रांतात शकांची लहान लहान राज्यें पसरलीं. तीं पांचव्या ख्रि. शकांपर्यंत नांदत होती. उत्तरेस कुशान, पूर्वेस गुप्त व दक्षिणेस आंध्र यांनीं विरोध केल्यामुळे पुढें यांची सत्ता संपुष्टांत आली.

‘अग्नि’ आणि ‘तरवारी’चें तत्त्वज्ञान

हिंदूंच्या डोळ्यांदेखत, त्यांच्या जातीनें उराशीं बाळगलेली महान् ध्येयें, त्यांचीं सिंहासनें, त्यांचीं कुटुंबें आणि त्यांनीं पूजिलेले देवमुखां पायाखालीं तुडविले गेले; आणि त्याची प्रिय नि पवित्र पुण्यभूमीहि उध्वस्त आणि उजाड करून टाकलेली त्यांना पाहावी लागली. आणि हे सर्व कोणी केले? तर जे हिंदूपेक्षां भाषेनें, धर्मानें, तत्त्वज्ञानानें आणि माणुसकीच्या नि देवत्वाच्या सर्व दया-क्षमादि गुणांनीं अत्यंत हीन, परंतु केवळ शक्तीनें श्रेष्ठ होते अशा रानटी आक्रमकांनीं ! या रानटाच्या अरेराव पंथाचे सार ‘अग्नि आणि तरवार’ या दोन शब्दांत ग्रथित केलेले होते ! या सर्व घटनेवरून निघणारा निष्कर्ष स्पष्टच होता कीं, ‘अग्नि आणि तरवार’ यांच्या या विलक्षण तत्त्वज्ञानाला, — या नव्या भयंकर द्वैतवाद्याला — समर्पक प्रत्युत्तर बौद्धांच्या न्यायमीमासेंत सांपडण्यासारखें नव्हतें. म्हणून रानटाच्या या अपवित्र आणि विध्वंसक अग्नीचाच विध्वंस करण्यासाठीं, आमच्या जातीतील विचारवंत आणि कृतिवंत पुढाऱ्यांना आपला पवित्र यज्ञाग्नि चेतविणें भाग पडले ! समर्थ शस्त्रास्त्राच्या प्राप्तीकरितां त्यांना पुन्हा आपल्या वेदकालीन प्रदेशातील खाणी खोदाव्या लागल्या; आणि कोपलेल्या ‘महाकाला’ ला शातविण्यासाठीं उपयोजिल्या जाणाऱ्या शस्त्रास परजण्यासाठीं त्यांना भीषण कालीच्या वेदीवर तें धारवावें लागले ! व या दृष्टीनें त्यांचा अपेक्षित तर्कहि काहीं चूक ठरला नाही.

हिंदु खड्गानें दिलेलें चपखल उत्तर

फिरून एकदां प्रकट झालेल्या हिंदु खड्गाचा हा विजय इतका निर्विवाद होता कीं, तेथें शकेला स्थानच राहिलें नाही ! ज्या विक्रमादित्यानें

१. समुद्र गुप्ताचा मुलगा दुसरा चंद्रगुप्त यानेंच पुढें विक्रमादित्य हे नांव घेतले (ख्रि. ३७५-४१३). माळव्यांतील क्षत्रपाचा पराभव करून उज्जयिनी येथें त्यानें आपली राजधानी स्थापन केली. ख्रि. पू. ५७ पासून हिंदुस्थानांत सुरू झालेल्या कालगणनेस पुढें याचेंच नांव मिळालें. आज चालू असलेला ‘विक्रमसंवत्’ तो हाच.

परकीय आक्रमकांना हिंदुस्थानच्या भूमीतून पार हुसकून लावले, आणि ज्या ललितादित्याने त्या शत्रूला मंगोलियाच्या आणि तार्तारच्या गुहा कपा-
न्यांतच पकडून शासन दिले, तो विक्रमादित्य आणि तो ललितादित्य^१ हे दोघे एकमेकांला पूरक असेच होते. शाब्दिक तत्त्व प्रमेयांनीं जें जमलें नाहीं तें नुसत्या पराक्रम पौरुषानें करून दाखविलें. पुन्हां एकदां राष्ट्र, यशाच्या परमोच्च शिखरांवर विराजमान झालें आणि जीवनाच्या प्रत्येक शाखेंतून त्याची प्रभा फाकूं लागली. सामर्थ्य, स्वातंत्र्य आणि सुयश यांची जाणीव प्रकट झाल्यामुळें काव्य आणि तत्त्वज्ञान, कला आणि शिल्पकला, कृषि आणि वाणिज्य, विचार आणि आचार यांना विळक्षण चालना प्राप्त झाली. नेहमीप्रमाणें हीहि प्रतिक्रिया इतक्या दुसऱ्या टोंकापर्यंत गेली कीं त्यात कांहीं दोषहि शिरलें. “वैदिक धर्माचा पुनरुद्धार करा!” “पुनश्च वेदाकडे वळा!” याच राष्ट्रीय घोषणा दिवसेंदिवस वाढत गेल्या आणि जास्ती जास्ती प्रभावी बनत चालल्या ! कारण त्या काळच्या राजकीय परि-
स्थितींत तसें होणें अगदीं आवश्यकच होतें !

सत्यधर्मानें जग जिंकण्याचा बौद्धधर्माचा अयशस्वी प्रयोग

विश्वधर्माचा संदेश जगभर प्रसृत करण्याचा पहिला आणि तरीहि सर्वांत मोठा प्रयत्न बुद्धधर्मानें केला. “हे भिक्षूंनीं जा, आणि जगाच्या दाही दिशांत संचार करून विश्वधर्माचा संदेश अखिल जगताला द्या” खरोखरीच तो एक परमोदात्त असा विश्वधर्मच होता ! त्याच्यामध्ये कोण ताहि दुसरा गूढ हेतु नव्हता. त्यांच्या धर्म-प्रचार-पर्यटनामागें देश अंकित करण्याची किंवा धन लाभाचीहि अभिलाषा कधींच नव्हती. त्या धर्मानें केलेलें कार्य खरोखरच कितीहि महान् असलें होतें तरी, त्याला

१. हा चंद्रापीडाचे मागून काश्मीरच्या गादीवर आला. ‘ललितादित्य’ हे नांव त्यानें नंतर धारण केलें. याचें मूळ नांव मुक्तापीड. आठव्या ख्रि. शतकांत यानें राज्य केलें. यानेहि अनेक दिग्विजय केले. तिबेट जिंकून त्यानें तुर्कांवर चाल केली. गोबीचे वाळवंट ओलांडून तो दिग्विजयार्थ गेला असतां तिकडेच मरण पावला.

यच्चयावत् मनुष्य जातीच्या अंतःकरणांतून, पाशवी मनोवृत्ती किंवा राजकीय आकांक्षा, किंवा वैयक्तिक अभ्युदयाची लालसा, यांची बीजे, त्याप्रमाणांत समूळ उच्छेदून टाकतां आलीं नाहींत कीं, ज्यामुळे पुढें हिंदुस्थानला तरवार टाकून देऊन जपमाळ घेण्यांतहि कोणताच धोका उरला नसता ! तरीहि, “ शस्त्राने विजय संपादन करण्यापेक्षां शांतीने आणि सत्यधर्मानेंच सर्वजगाला जिंकण्यात धन्यता मानावी ” अशीच आपली इच्छा हिंदुस्थाननें घोषित केली ! खरोखर मोठ्या उदात्ततेनें हिंदुस्थाननें हा प्रयत्न केला ! आणि तो इतका कीं, लोभी आणि स्वार्थी जगताच्या दृष्टीनें हिंदुस्थान कुचेष्टेचा विषय होऊन राहिला ! सूक्ष्म जीवजतूना तात्कालिक मरणापासून वाचविण्याकरितां हत्तीघोड्यांना जें पाणी पाजावयाचें तें गाळूनच दिलें जावें अशा अर्थाच्या राजाशा हिंदुस्थानानें त्यावेळीं काढल्या नव्हत्या काय ? समुद्रातील माशांना खाऊं घालण्याकरिता समुद्रामध्ये ठिकठिकाणीं धान्य टाकणारीं केंद्रेहि हिंदुस्थाननें चालू केली नव्हतीं काय !—मात्र याचवेळीं जगातील इतर ठिकाणच्या समुद्रातील माशावर ताव मारण्याचे लोकांनीं हि थांबविलें नव्हते, किंवा ज्या माशाकरितां ही सोय केली होती त्या माशांनीं हि आपल्यापेक्षा इतर लहान माशांना खाण्याचा परिपाठ सोडला नव्हता ! स्वतःची हत्या करून घेऊनहि हिंदुस्थाननें हत्येचीच हत्या करण्याचा महनीय प्रयोग स्वतः आचरून पाहिला ! आणि शेवटीं तरवारीपुढें तालवृंताचे पंखे अगदीं लेचेपेचे ठरतात हाच अनुभव त्यास आला ! जोपर्यंत साऱ्या जगताचीं दंतनखात्रे हिंसेच्या रक्तानें रंगलेलीं आहेत, आणि जोंपर्यंत राष्ट्रीय आणि वांशिक भेद माणसाला पशुत्वाच्या कोटिस नेण्याइतके प्रबल आहेत, तोंपर्यंत आपल्या आत्मिक प्रकाशाप्रमाणें कसलेहि आध्यात्मिक वा राजकीय जीवन हिंदुस्थानला जर उपभोगावयाचे असेल, तर राष्ट्रीय आणि जातीय बंधनांतून निर्माण झालेल्या शक्तीची अवहेलना करून त्यास चालावयाचें नाहीं. आणि याचकरितां विश्वबंधुत्वाचें पोपटपंची नि निरर्थक मंत्र बडबडत बसण्याची त्यावेळच्या विचारवंताना आणि कृतिवंताना मनस्वी किळस आली; आणि मोठ्या उद्वेगाने त्यांनीं विचारलें:—“ ये त्वया देव निहिता असुराश्चैव विष्णुना । ते जाता म्लेच्छरूपेण पुनरद्य महीतले ॥ व्यापादयन्ति ते

विप्रान् भ्रान्ति यज्ञादिकाः क्रियाः हरन्ति मुनि कन्याश्च पापाः किं किं न कुर्वति ॥ म्लेच्छाक्रांते च भूलोके निर्वषट्कारमंगले । यज्ञयागादि विच्छेदाद्देवलोकेऽवसीदति ॥” (गुणाढ्य^१). ज्या निसर्गरमणीय भूमीने नितान्त श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने भिक्षुवस्त्रे परिधान केली होती आणि खड्गाचा त्याग करून हातीं जपमाळ घरून अहिंसेची प्रतीज्ञा घेतली होती, त्याच भूमीची ज्यांनीं राखरांगोळी करून टाकली त्या शक हूणांच्या रानटी टोळ्यांना जेव्हां सिंधूच्या पार हूसकुन लावण्यांत आले, आणि भक्कम पायावर आधारलेली नवी राष्ट्रसत्ता जेव्हां येथे स्थापन करण्यांत आली त्यावेळी, या नव्या राष्ट्रसत्तेला संपूर्ण अशा राष्ट्रीय धर्मसंस्थेचा पाठिंबा जर दिला तर त्यामुळे केवढे मोठे प्रचंड शक्तिसामर्थ्य निर्माण होणे शक्य आहे याचा आमच्या त्यावेळच्या राष्ट्रांत्यांना साहजिकच प्रत्यय आला असेल !

बौद्धांच्या ‘विश्वधर्मा’ला हिंदूंच्या ‘राष्ट्रधर्मा’चें प्रत्युत्तर

आणखी असें कीं, शत्रूला आणि आपणांला समान असलेली प्रत्येक गोष्ट त्या शत्रूशीं झुजण्याची आपली प्रतिकार शक्ति कमी करीत असते. जे आपल्याला विशेष आवडतात आणि जे आत्मसात करण्यांत आपल्याला अभिमान वाटतो ते ते बहुतेक सर्व गुण, जर एखाद्या मित्राच्या ठिकाणीं आपणाळा आढळले तर तो मित्र जसा आपला सर्वांत प्रिय असा मित्र होऊन राहातो, त्याचप्रमाणे ज्या शत्रूत आणि आपल्यांत ममत्वाचे आणि समानत्वाचे एकहि बंधन नसतें, त्याच शत्रूचा आपण जास्तीत जास्त कडवटपणे प्रतिकार करू शकतो. विशेषतः ज्या हिंदुस्थानामध्ये विश्वबंधुत्वाच्या आणि अहिंसेच्या भंगड गुणीत सांपडल्यामुळे अत्याचारी आक्रमणाचा प्रतिकार करण्याचीच शक्ति नष्ट झाली होती, त्याच हिंदुस्थानांत अन्यायाविषयी कडवट द्वेष पेटवून देण्याचे आणि त्या अन्यायाचा कधीहि न संपणारा चिवट प्रतिकार करण्याच्या शक्तीचे वरदान मिळवून देण्याचे अत्यंत आवश्यक आणि निकडीचे कार्य, दोघांनाहि समान असलेल्या पूजाप्रार्थनेचा

१. दुसऱ्या ख्रि. शतकांत पैशाची भाषेत लिहिलेल्या बृहत्कथा नांवाच्या ग्रंथाचा कर्ता, संस्कृतांतील ‘कथा सरित्सागर’ हे याचेच भाषांतर आहे.

आणि दोघांनाहि पूज्य असलेल्या मठसंस्थेचा पार निःपात करून टाकूनच अत्युत्तम प्रकारे साधतां आले असते. कारण ज्यांनी हिंदुस्थानला राष्ट्र म्हणून गळा दाबून ठार मारले होते, त्या शत्रूंशीच वरील दोन गोष्टीमुळे (पूजा प्रार्थना आणि मठसंस्था) आपले सहधर्मीय बंधु म्हणून हिंदुस्थानला हस्ता-दोलन करण्याचा मोह या पूर्वी झालेला होता. हिंदुस्थानला मात्र असंरक्षित आणि सर्वस्वी असावध स्थितीत सोडून जो विश्वधर्म इतर राष्ट्रांचे कौर्य आणि पाशवी उन्माद एवढासुद्धां कमी करू शकत नाही, आणि त्याची आसुरी लालसाहि तशीच बलबललेली राहू देतो, त्या विश्वधर्माचा खरोखर काय उपयोग आहे ! छे; आतां या पुढे संरक्षणाचा एकच मार्ग म्हणजे राष्ट्रीयत्वाच्या जाणवेंतून उत्पन्न होणारे पौरुषसंपन्न शक्तिसामर्थ्य हाच ! भ्रामक तत्त्वज्ञानाच्या वाक्यात अडकून हिंदुस्थानने आपले जीवन रक्तहि साडले; परंतु त्याचा परिणाम मात्र विपरीत पडला !

परकीयांच्या पारतंत्र्याला निमंत्रण देणारा देशबुडवा बौद्धधर्म

बौद्ध धर्माची सत्ता हिंदुस्थानांत बळाने आणि दंडशक्तीचा उपयोग करून स्थापिण्याचे प्रयत्न जसजसे होऊ लागले, तसतशी बुद्धधर्मातील विश्वबंधुत्वाच्या प्रवृत्तींना विरोध करणारी चळवळहि अधिक आग्रहाची आणि बलशाली होऊन वाढतच गेली. परकीय देशआक्रमकांना आपले सर्व सत्ताधीश स्वामि म्हणून मानून, आपल्या देशाचे स्वातंत्र्य विकण्यास देशातील राष्ट्राभिमानी प्रवृत्तींनी स्पष्ट नकार दिला. परंतु कॅथोलिक् पंथाचा राजा इंग्लंडच्या गादीवर बसविण्याच्या स्पॅनिश कॅथोलिकांच्या उपद्रव्या-पाला सक्रीय सहानुभूति दाखविणारा एक प्रमुख गट प्रत्यक्ष इंग्लंडमध्येच ज्याप्रमाणे त्यांना नेहमीच मिळत असे, त्याप्रमाणे बुद्धधर्माला अनुकूल असणाऱ्या परकीय देश आक्रमकांनाहि हिंदुस्थानभर पसरलेल्या बुद्धामधून गुप्तपणे त्यांच्याशी सहानुभूति दर्शविणारे अनेक बौद्धपंथी लोक मिळत. हे काहीच नव्हे परंतु, बाहेरच्या बौद्धधर्मीय राष्ट्रांनी काही निश्चित असे राष्ट्रीय आणि धार्मिक हेतु मनात धरून, हिंदुस्थानवर अनेकदा स्वारी केल्याचा पुरावा सिद्ध करून देणारे कितीतरी भयसूचक स्पष्ट उल्लेख आपल्या प्राचीन ग्रंथांत अनेक ठिकाणी सांपडतात. त्या काळच्या सर्व इतिहासाचा साग्र परा-

मर्ष आम्ही येथे घेणार नाही. परंतु या आर्यदेशजावर, या आर्यराष्ट्रावर हूणांचा राजा न्यूनपति आणि त्याचे बौद्धपंथीय साहाय्यक यांनी मिळून जी स्वारी केली होती तिचे जे थोडेफार लाक्षणिक आणि थोडेफार यथार्थ वर्णन आपल्या पुराणात आले आहे, त्याचाच केवळ आम्ही येथे निर्देश करणार आहो. त्या प्राचीन ग्रंथात थोड्याशा पौराणिक थाटांत, 'इहा' नदीच्या तीरावर ती प्रचंड लढाई कशी लढली गेली; बौद्धांच्या सेनांनी आपला यौद्धिक-तळ चीन देशातच कसा निर्माण केला; (" चीन देश-मुपागम्य युद्धभूमीमकारयत् । "); निरनिराळ्या बौद्ध राष्ट्रांच्या सहाय्यक सेना त्यांना येऊन मिळाल्यामुळे त्यांचे सैन्य कसे वाढत गेले; (" इयाम देशो-द्धवा लक्षास्तथा लक्षाश्च जापकाः । दश लक्ष्याश्चीनदेश्या युद्धाय समुपस्थितः ॥ ") व शेवटी एका निकराच्या लढाईत बौद्धांचा कसा पराभव झाला आणि त्या त्यांच्या पराजयाकरिता त्यांना किती जबर शासन मिळाले, इत्यादीचे वर्णन देण्यात आलेले आहे. शेवटी बौद्धांना आपल्या सर्व अंतस्थ राष्ट्रीय ध्येयाकाक्षा प्रकटपणे आणि सागून सवरून सोडाव्या लागल्या; आणि इतःपर कोणताहि राजकीय हेतु मनांत धरून हिंदुस्थानांत आपण चुकूनहि प्रवेश करणार नाही अशी स्पष्ट बंधनकाक निश्चिति त्यांना द्यावी लागली. सर्वांचाच सहिष्णुतेने प्रतिपाळ करणाऱ्या हिंदुस्थानापासून बौद्धांना वैयक्तिक रीतीने कांहीच भय बाळगण्याचे कारण नव्हते. परंतु हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य किंवा राजकीय जीवन धोक्यात आणण्याच्या सर्व प्रकारच्या आकांक्षा मात्र सोडून देणे त्यांना अवश्य होते. " सर्वैश्च बौद्धवृंदैश्च तत्रैव शपथं कृतम् । आर्यदेशं न यास्यामः कदाचिद्राष्ट्रहेतवे । (भविष्य पुराण, प्रतिसर्गपर्व)

वैदिक धर्माचे प्रतिक्रियात्मक पुनरुज्जीवन

आणि अशा रीतीने, आपल्या राष्ट्राचे वैशिष्ट्य ज्यांत विशेषपणे उठून दिसेल अशा संस्था राष्ट्रांत पुन्हा चालू झाल्या. बौद्धांच्या राजसत्तेच्या चालत्या काळातहि जी वर्णाश्रम व्यवस्था संपूर्णपणे उच्छेदून काढता आली नाही, तीच पुढे इतक्या उर्जितदशेला आली की, राजांना आणि सम्राटांना स्वतःचा मोठेपणा प्रस्थापित करण्याकरिता 'वर्णव्यवस्थानपरः (सोनपत ताम्र

लेल) “ वर्णाश्रमव्यवस्थापनप्रवृत्तचक्रः ” (मधवत ताम्रपट) अशी विसृष्ट लावण्यात अभिमान वाटू लागला ! वर्णाश्रमसंस्था पुनः प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीने ही जी प्रतिक्रिया झाली तिचा जोर पुढे इतका वाढला की, वर्णाश्रमव्यवस्था हीच जवळ जवळ आपल्या राष्ट्रीयत्वाची प्रमुख खूण होऊन बसली. आपण आणि परकीय यांच्या मधील स्पष्ट भेद कोणता हे सांगणारी जी व्याख्या पुढे दिली आहे ती वरील दृष्टीने तपासून पहा. “ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देसे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयात् आर्यावर्तस्ततःपर ॥ ” यावरून जे परकीय देश वर्णाश्रम संस्थेसारख्या आपल्या विविध धर्मसंस्थाना कधीच अनुकूल नव्हते तर उलट कित्येकवेळी त्यांविषयीं शत्रुभावच बाळगीत होते, व ज्या देशांत आपल्या धर्माची संस्कृति आणि संस्कार जिवंत ठेवण्यासाठी लागणारे आवश्यक संरक्षणहि मिळण्याची आपल्या लोकांना शक्यता नव्हती, त्या देशांच्या किनाऱ्यावर पाऊल ठेवण्यास आपल्या लोकांना धर्माची आज्ञा म्हणून मजाव केला जाणें ही, आतां त्यापुढची क्रमप्राप्त अशीच गोष्ट होती. ही प्रतिक्रिया जरी थोडी अविचारपणाची होती तरी, राजकारणाच्या दृष्टीने जर आपण तिजकडे पाहूं तर त्यांतील हेतु आपल्या चटकन् ध्यानांत येईल. कारण, आपल्याच देशांत असें कित्येक विचारवंत राष्ट्रप्रेमी लोक आपल्याला आजमुद्दां वारंवार भेटत नाहींत कां कीं जे, ज्या देशांत आपल्या लोकांना अपमानानें आणि त्यांची राष्ट्रीय दृष्टीनें खच्ची होईल अशा तऱ्हेनें वागविलें जाते त्या देशांत माणसें न पाठविण्याच्या नैर्बधिक ठरावांना आपली समति दर्शवितात !

हिंदुराष्ट्राला आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाची जाणीव

अशा रीतीनें, हिंदुस्थानांत बुद्धधर्माच्या ऱ्हासाला कारण होण्यास आणि तो ऱ्हास संपूर्णपणें घडवून आणण्यास राजकीय आणि राष्ट्रीय गोष्टीच प्रामुख्याने कारणीभूत झाल्या होत्या. बुद्धधर्माला, भौगोलिक दृष्ट्या आतां गुरुत्वमध्य असा कोठेंच उरला नव्हता. म्हणून बुद्धधर्माला डोक्यावर घेऊन नाचण्याच्या प्रयत्नांत हिंदुस्थानचा राष्ट्रीय गुरुत्वमध्य जो दळला होता तो निदान होता त्या ठिकाणी पुन्हां आणून ठेवणें ही अगदी निक्कीची गोष्ट

होऊन बसली. एखाद्या सेन्द्रीय जीवदेहाप्रमाणे राष्ट्राला जेव्हा आपल्या स्वतंत्र अस्तित्वाची तीव्र जाणीव झाली, आणि त्या अस्तित्वावरच घाला घालणाऱ्या विरोधी परकीय शक्तीशी जेव्हा त्याचा झगडा सुरू झाला तेव्हा, आपण निश्चितपणे कुठे उभे आहोत हे आपल्याच लोकांच्या दृष्टोत्पत्तीला आणून देण्याकरिता, व केवळ जातीय आणि राष्ट्रीयदृष्ट्याच नव्हे तर भौगोलिक आणि राजकीयदृष्ट्याहि निर्विवादपणे आपण एक स्वतंत्र असे राष्ट्र कसे आहोत हे जगताला गर्जून सांगण्यासाठी, राष्ट्राने अंतस्फूर्तीने आपले वेगळे असे स्वतंत्र अस्तित्व दर्शविणारी आणि आपल्या अधिराज्याखाली असलेला भूभाग निश्चित करणारी, सुस्पष्ट अशी विभाजक रेषा आखली. आपल्या देशाचे दक्षिण सीमान्त नैसर्गिक सुरक्षिततेच्या आणि राजकीय हालचाल-घोरणाच्या दृष्टीने आधीच मिळविलेले, निश्चितलेले आणि राजरोसपणे मान्यता पावलेले व पावन झालेले होते.

हिंदुराष्ट्राचे उत्तर आणि दक्षिण सीमान्त

आपल्या दक्षिण द्वीपकल्पाभोवती अमर्याद आणि अथांग पसरलेल्या सागराचा जो विळखा पडलेला आहे, तो सागरी सौंदर्याच्या दृष्टीने अत्यंत उत्कृष्ट, अतीव रमणीय, आणि नितान्त काव्यमय असाच आहे. या समुद्र-रश्मने आपल्या पिढ्यान् पिढ्यांच्या कवींचे नि देशभक्तांचे डोळे आपल्या सौंदर्याने सुखविले आहेत. परंतु आपल्या वायव्य सीमाप्रांतात निरनिराळ्या जातींचे संबंध इतक्या भरसमाट रीतीने अस्तित्वात आले की, त्यामुळे तेथील आपल्या जातीचे विशुद्ध स्वरूप नष्ट होते की काय अशी भीति निर्माण झाली. व त्याचप्रमाणे तेथील सीमाहि वारंवार इतक्या अस्थिर नि हालत्या राहिल्या की, राष्ट्राच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीनेहि ते धोक्याचे होऊन बसले. आणि म्हणून उज्जयनीच्या महाकालाच्या आधिपत्याखाली उत्तेजन मिळालेल्या स्वत्वस्थापनेच्या ऊर्मीने, उत्तर दिशेची सीमारेषा दक्षिणेप्रमाणेच सुस्पष्ट आणि सुसंरक्षित करण्याच्या अत्यंत निकडीच्या गोष्टीकडे आपल्या देशभक्तांचे लक्ष जर वेधले नसते, तर ती एक अत्यंत आश्चर्यकारक अशीच गोष्ट घडती. आणि अशी सीमारेषा त्या रमणीय परंतु तितक्याच अथांग, अशा महानदी 'सिंधू' वाचून दुसरी कोणती

असणार होती ! ज्या दिवशी आपल्या पितृपूर्वजांनी ही नदी ओलांडली, त्याच दिवशी पाठीमागील प्रदेशात सोडलेल्या त्याच्या बांबवांशी त्यांचा संबंध सपला. या ठिकाणी त्यांनी नवीन राष्ट्राचा पाया घातला; आणि स्वतंत्र जाति म्हणून त्यांचा पुनर्जन्म झाला नवीन आशांनी व नव्या ध्येयाकाक्षांनी प्रेरित झालेले हे लोक इतरांना आपल्यांत सामावून घेऊन व स्वतः अभिवृद्धित होऊन एक स्वतंत्र जाति आणि स्वतंत्र राज्यसंस्था म्हणून पुढे नावारूपाला येणार हे अटळ सत्य होऊन बसले. आणि या नवीन जातीचे आणि राज्यसंस्थेचे दुसरें तिरारें कोणतें नांव नसून अत्यंत योग्य आणि स्फूर्तिप्रद असे सिंधु किंवा हिंदु हेहि नांव त्याच वेळीं ठरून गेलें !

“ सिंधुस्थानमितिज्ञेयं राष्ट्रमार्यस्यचोत्तमम् । ”

आपल्या सरसीमा सिंधूच्या ओघाला धरून निश्चित करण्यांत आल्या ही कांही एखादी अभूतपूर्व गोष्ट नव्हती. राष्ट्राला नवचैतन्य प्राप्त करून देणाऱ्यांनी उद्घोषित केलेल्या ‘ पुनश्च वेदाकडे वळा ’ या महान् युद्धघोषणेचाच तो नैसर्गिक परिपाक होता. वैदिक धर्मानुसार रचलेल्या आणि वैदिक धर्माच्याच पायावर उभ्या राहिलेल्या राष्ट्राला वैदिक नांव ठेवणें क्रमप्राप्तच होतें; आणि त्यावेळच्या शक्याशक्यतेचा विचार करून तें वैदिक प्रथेला अनुसरूनच ठेवण्यांत आलें; व एकदर इतिहासाच्या निष्कर्षाला धरून ज्या गोष्टी आम्हांला अपेक्षित वाटत होत्या त्या प्रत्यक्षातहि त्याच अनुक्रमानें आणि तशाच घडल्या. कारण स्वदेश प्रेमाने लिहिल्या गेलेल्या एका पुराणांत असा स्पष्ट उल्लेख आहे की, विक्रमादित्याचा नातू शालिवाहन यानें परकीय लोकांचा हिंदुस्थान जिंकण्याचा दुसरा प्रयत्न निष्फळ करून त्यांना सिंधूच्या पलीकडे हुसकून दिल्यानंतर एक राजाश काढून असें घोषित केलें की, “ यापुढें हिंदुस्थान व दुसरी अहिंदु राष्ट्रे याच्यामधील सिंधू हीच सीमा रेषा समजण्यांत यावी. ” ‘ एतस्मिन्नंतरे तत्र शालिवाहन भूपतिः । विक्रमादित्यपौत्रश्च पितृराज्यं प्रपेदिरे ॥ जित्वा शकान् दुराधर्षान् चीनतैत्तिरि देशजान् । बाल्हिकान् कामरूपांश्च रोमजान् खुरजान् शठान् ॥ तेषां कोशान् गृहीत्वाच दडयोग्यानकारयत् ।

स्थापिता तेन मर्यादा स्लेच्छार्याणां पृथक् पृथक् ॥ सिंधुस्थानमिति ज्ञेयं
राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम् । स्लेच्छस्थानं परं सिंधोः कृतं तेन महात्मना ॥
(भविष्यपुराण, प्रतिसर्ग पर्व अ. २)

‘सिंधु’ हीच हिंदुराष्ट्राची स्फूर्ति

ज्याचा आपल्याजवळ निश्चित पुरावाच आहे असे आपल्या देशाचे अत्यंत जुन्यांतले जुने आणि प्राचीनातले प्राचीन असे नाव म्हणजे सप्त-सिंधु किंवा सिंधु हेच होय. भारतवर्ष हे नांवमुद्धां निश्चितपणे नंतर पुढे पुढे प्राप्त झालेले असले पाहिजे, आणि त्या नावानमुद्धा व्यक्तिनिर्देश अधिक आहे हे वेगळेंच, व्यक्तीचे वैयक्तिक यश आणि कीर्ति कितीहि उज्ज्वल असली तरी कालातगने तिचे माहात्म्य कमी कमीच होत येते. ज्या नावामध्ये राष्ट्रीय पराक्रमाची आणि व्यक्तिविषयक मधुर भावनाची स्मृति साठविलेली असूनहि कोणत्या तरी अत्यंत कल्याणास्पद आणि चिरंतन टिकणाऱ्या निसर्गकृतीशी त्याचा संबंध जोडलेला असतो, त्या नावापेक्षा जे नाव केवळ व्यक्तीच्या पराक्रमामुळे आणि व्यक्तिविषयक माहात्म्यामुळेच पुढे आलेले असते ते, सदैव रसरसणारा स्वाभिमान, स्वत्वाचा जाणीव, आणि कृतज्ञता यांचे अधिक परिणामकारक असे सदाचे स्फूर्ति स्थान कधीच होत नाही. सम्राट भरत मृत्यू पावला आणि त्याच्या इतकेच थोर असे दुसरे सम्राटहि तसेच मरण पावले ! परंतु सिंधु मात्र अखंड आणि चिरंतन टिकली आहे. आमचा स्वाभिमान प्रज्वलित करीत, आमचा कृतज्ञता बुद्धि सदैव टवटवीत ठेवून आम्हांला स्फूर्ति देत, एखाद्या रक्षकप्रमाणे आमच्या राष्ट्राच्या भवितव्यावर पहाग देत आजहि, सिंधु तशीच पूर्वीप्रमाणे वाहात आहे ! प्राचीनतम भूतकालाचा अतिदूर भविष्यकालाशी संबंध जोडून देणारा आमच्या राष्ट्राचा हा अत्यंत आवश्यक आणि जीवभूत असा पृष्ठवंश-पाठीचा कणाच-आहे ! अशा प्रकारच्या नदीशी आमच्या राष्ट्राचा संबंध आणल्यामुळे व तिच्या नावांशीच ते एकरूप झाल्यामुळे एकप्रकारे निसर्गच आम्ही आमच्या बाजूला आणला व आमच्या राष्ट्राचे अस्तित्व अशा भरभकम पायावर उभारले की, मानवी कळगणतीचा विचार लक्षात घेता कलातापर्यंतहि ते चिरंजीव होऊन

राहावे ! हेच विचार यावेळच्या सर्वे विचारवंतांच्या आणि कृतिवंतांच्या मनात चमकून उठले असले पाहिजेत. आणि त्यामुळेच त्यांना आपल्या राष्ट्राचे प्राचीन वैदिक नांव सिंधुस्थान—“राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम् ।”—हेच पुनः सुप्रतिष्ठित करावेसे वाटले असणे अगदी शक्य आहे.

उत्तर दक्षिण सीमान्त दाखविणारा एकच शब्द ‘सिंधु’

सिंधुस्थान हे नाव, जरी ते वैदिक असले तरीहि त्याला आणखी एक दुसरे विशेष महत्त्व आहे. आता हे महत्त्व जरी योगायोगानेच प्राप्त झाले असले तरी त्याचा विचारहि न करण्याइतके ते निश्चित उपेक्षणीय नाही. संस्कृतमधील ‘सिंधु’ शब्दाचा अर्थ केवळ सिंधुनदी एवढाच नाही, तर समुद्र-दक्षिण द्वीप कल्पाचा विळखा घालणारी ‘समुद्ररश्ना’—असाहि होतो. त्यामुळे सिंधु हा एवढा एकच शब्द उच्चारताच, आपल्या भूमीच्या जरळजवळ सर्व सीमान्तांचा त्यात एकसमयावच्छेद करून अर्थ बोध होतो. हिमालयाच्या पूर्वे आणि पश्चिम पठारावरून दोन निरनिगाळ्या प्रवाहानीं वाढात जाऊन आपल्या देशाच्या पूर्वे आणि पश्चिम सीमा निश्चित करणाऱ्या सिंधूचीच ब्रम्हपुत्रा नदी ही एकाच असल्याचा पुरातनकाला पासून चालत आलेला समज जरी आपण जमेला धरला नाही, तरी हे निर्विवादरीत्या सत्य आहे की, आपल्या उत्तर आणि पश्चिम सीमान्ताना प्रदक्षिणा घालूनच ती पुढे वाढात जात असल्यामुळे, ‘सिंधुस्थान’ या नांवाच्या उच्चारामरशी आपल्या डोळ्यापुढे सिंधु नदीच्या आणि सिंधूच्या—समुद्राच्या—सीमांनीं वेष्टिलेल्या आपल्या सलग अशा मानूभूमीचीच मूर्ति आपल्या डोळ्यापुढे उभी राहाते.

‘सिंधुस्थान’ नि ‘म्लच्छस्थान’

परंतु ‘सिंधु’ हे नांव केवळ भौगोलिकदृष्ट्या अत्यंत सुयोग्य असल्यामुळे, तेच आपल्या देशप्रेमी लोकांनीं पत्करले असं समजण्याचें मात्र काहीच कारण नाही. कारण ह्या शब्दातून प्रतीत होणारा अर्थ हा केवळ भौगोलिक नसून निश्चितपणे राष्ट्रीयच असल्याचें भागण्यात आलेले आपणांना दिसून येतें. सिंधुस्थान हा काही एक केवळ भूमीचा तुकडा नव्हे तर निश्चितपणे

ते एक राष्ट्र होतें. आतां राष्ट्र म्हणजे 'राज्ञः राष्ट्रम्' या अर्थाने सदा सर्वकाळ ते एकाच शासनाखालीं होतें असें जरी नसलें, तरी मनोमय ऐक्याच्या भावनेमुळे ते एकसंघ असेंच राष्ट्र निश्चित होतें. त्याचप्रमाणें यावरून हेहि अगदीं स्पष्टपणें सिद्ध होतें की, सिंधुस्थानामध्ये जी संस्कृति भरभराटली आणि जे लोक त्या राष्ट्राचे नागरिक झाले त्या दोघांना सिंधु हेंच नांव वैदिक कालाच्या प्रथेस अनुसरून प्राप्त झालें. परकीयांच्या 'म्लेच्छस्थाना' पासून सर्वस्वी निराळें आणि स्वतंत्र असें जे 'आर्यांचे सर्वोत्तम राष्ट्र (राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम्)' तें, 'सिंधुस्थान' म्हणूनच ओळखलें जाई. काहीहि असलें तरी हे येथे स्पष्टच सांगितलें पाहिजे की, वरील व्याख्येची उभारणी कोणत्याहि प्रकारच्या धार्मिक वृथाभिमानावर किंवा धर्ममताच्या काथ्याकुटीवर आधारलेली नाही. वरील अनुष्ठुपां मधून जो आर्यशब्द जाणून बुजून योजलेला दिसतो तो एवढ्याकरितांच की, त्यायोगें सिंधूच्या इकडच्या तीरांवर भरभराटलेल्या आपल्या राष्ट्राचे आणि जातीचे जे अभिन्न घटक होते त्या सर्वांचा त्यात अंतर्भाव व्हावा. मग त्यांत वैदिक वा अवैदिक, ब्राह्मण वा चांडाल हा प्रश्न नव्हता. केवळ समान संस्कृति, समान रक्तसंबंध, समान देश आणि समान राज्यसंस्था यांचा वारसा ज्यांना लाभला होता ते ते सारेच आर्य म्हणून समजले गेले होते. ह्याच्या उलट, सिंधुस्थानाच्या बरोबर विरुद्ध, म्लेच्छ-स्थान या शब्दाचा अर्थहि धर्मसंबंधात जरी कटाक्षानें नसला तरी राष्ट्रीयत्वाच्या आणि जातीय एकतेच्या दृष्टीनें भिन्न नि परक्या लोकांचा देश हाच होता.

‘सिंधुस्थान’ या नांवाची शतकोनुशतकांची परंपरा

ही राजाज्ञा, सिंधुस्थानांतील इतर बऱ्याचशा राजाज्ञांप्रमाणें, एका लोकप्रिय आणि समर्थ अशा चळवळीचेंच दृश्यफळ होती. कारण, अटक हेंच हिंदु-स्थानच्या भूमीचें अंतिम टोक, म्हणजे त्या शब्दाप्रमाणेंहि अटकच, ही कल्पनामुळां जर ती आपल्या राष्ट्रीय मेंदूंतून प्रस्फूर्त झाली नसती किंवा त्यास मान्य झालेली नसती तर ती अस्तित्वांत येणें किंवा इतक्या शतकां नुशतकें सर्वतोमुखी रूढ होणें हेंच अशक्य होतें. आमच्या देशातील लक्षा-

वधि लोकानीं रावांप्रमाणें रंकानींही वरील समजूत अत्यंत भक्तीने आणि चिकाटीने जतन करून जिवंत ठेवली होते; व त्यामुळेच प्राचीन सिंधु हेंच आपले सीमान्त कल्पून त्यास मान्यता देणारे व सिंधुस्थान हेंच आपल्या भूमीचें नि राष्ट्राचें अधिकृत नांव म्हणून निश्चित करणारे, असें एखादे राजाज्ञापत्र त्यावेळीं केव्हातरी निघालें असल्याचा वरील रुढ समजूत हा एक चांगलाच सचळ असा पुगावा आहे. आणि या राजानुशासनाला आणि जनतेच्या इच्छेला धर्माचा परध पर्वत्र असा शुभाशीर्वाद मिळाल्या मुळेच आपल्या देशाला पुनः वैदिक नाव प्राप्त करून देण्याचा व तेंच चिरजीवी व चिरविजयी करण्याचा प्रयत्न मुशक्य झाला. सिंधु आणि सिंधुस्थान या नावाचें भवितव्य निश्चित करून यांना नांवारूपाळा आणण्याकरिता, व त्याप्रमाणें आपल्या सर्वेष्ट राष्ट्राचा आशय प्रकट करण्याइतकी ती प्रचल आणि प्रभावी होऊन आपल्या जातीचा अमोल असा ठेवा म्हणून त्यांचें महत्त्व प्रस्थापित होण्याकरितां, अद्याप कितीतरी शतके लोटावयाचीं होती व कितीतरी महान् घडामोडी घडावयाच्या होत्या. काहीं झाले तरी त्यांनीं ते घडवून आणलें; आणि आज आपल्याला असें दिसून येईल की, आर्यावर्त किंवा भारतवर्ष याचा खरा अर्थ आज जरी हजारोना कळत नसला तरी रस्त्यातल्या कोणाहि माणसास ‘हिंदु’ आणि ‘हिंदुस्थान’ ही आपलीच नावे आहेत येवढें मात्र तत्काळ ध्यानात येऊन त्याची खूण त्यास बरोबर पडते.*

* वर उद्धृत केलेली भविष्य पुराणातील अनुष्टुपे, त्याच्या मुख्य आशयाचा विचार करता सर्वस्वी विश्वसनीय अशीच आहेत. कारण (१) ऐतिहासिक शकावली व वैयक्तिक वंशावळी याच्यापेक्षां महज आणि अधिक काळ स्मरणामध्ये टिकणाऱ्या सर्वसाधारण घडलेल्या घटनाच त्यामध्ये देण्यात आलेल्या आहेत (२) त्याचा क्षणभंग विचार बाजूला ठेवूनहि आपल्या इतिहासाच्या झोकावरूनहि आपणाला असेंच दिसेल की, तशा प्रकारच्या घटना नि परिस्थिति त्यावेळीं अस्तित्वात होती. (३) आमच्या प्रस्तुतच्या विवेचनाला अभूक एका राजाज्ञापत्राचा काल कोणता (टीप पुढें चालू)

भगवान् बुद्धाविषयींची नितान्त आदरयुक्त भक्तिभावना

परंतु या नांवाच्या इतिहासामध्ये या नंतर आणखी कोणकोणती स्थित्यंतरे घडली हे कथन करण्याच्या आधी, आम्हाला आमची स्वतःचीच पहिल्याने क्षमा मागणे अत्यंत आवश्यक वाटते. आतापर्यंतच्या विवेचनाचा हा सर्व

(मागील टीप पुढे चालू)

व ते काढणाऱ्या राजाचे नाव काय, याचीहि आवश्यकता नाही. (४) या पुराणाचा लेखक जे कांही लिहितो ते अर्धवटपणाने किंवा त्यांत अगदीच अपरिचित अशा रीतीने लिहीत नाही. कारण विक्रमादित्याच्या घराण्याची वंशावळ, जी त्याने एक ठिकाणी दिली आहे तशीच आणि त्याच पद्धतीने तो ती इतरत्रहि देतो. ज्या माणसाला एखाद्या राजघराण्याची पूर्ण वंशावळ माहीत आहे त्याला त्या राजघराण्यातील प्रख्यात राजांच्या निदान प्रसिद्ध गोष्टी तरी माहित असण्याची शक्यता दिसते.

सारांश, ज्या राष्ट्रीय नि परंपरागत गोष्टी आठवणीतून जपून ठेवल्या होत्या आणि पुराणांत, महाकाव्यांत नि वाङ्मयात संग्रहित झालेल्या होत्या त्याच आपल्या इतिहासाची प्रमुख साधने होऊन राहिल्या आहेत; व त्या तशा असणे, अवश्यही आहे. त्यांतील अनेक बारीक सारीक गोष्टींच्या सत्यतेविषयी संशयाला जागा असेल; त्यांनी दिलेले काल व शक कदाचित् पुन्हा निश्चित करून घ्यावे लागतील किंवा अग्राह्यहि होतील. परंतु इथे तिथे काही असंबद्ध वर्णने आहेत किंवा कांही अद्भुत अतिशयोक्ति आहेत एवढ्याच कारणाने त्या कांही एकदम त्याज्य ठरणार नाहीत. कारण तशा तऱ्हेचे प्रकार मनुष्य जातीच्या प्रत्येक प्राचीन वाङ्मयात दृष्टीस पडतातच. आणि विशेषतः जेव्हां, वर्णन केलेल्या गोष्टींत काही अशक्यता किंवा अनैसर्गिक भाग नसेल तर, आणि जेव्हां इतर पुराव्यावरून निर्विवादपणे ज्या गोष्टींची सत्यता सिद्ध झाली आहे अशा कोणत्याहि गोष्टींना सोडून नमलेल्या त्या कथा असतील तर, त्या मुळीच त्याज्य मानता येत नाहीत. कोणत्या तरी परकीय ग्रंथकाराच्या पुराव्याने सिद्ध-

(टीप पुढे चालू)

पंच भाग लिहितांना वास्तविक आम्ही आमच्याच भावना दुखविलेल्या आहेत. म्हणून हे अगदी प्रथमच सागून टाकतो की, बुद्धधर्माचें हिंदुत्वा

(मागील टीप पुढें चालू)

हाली नाही तोंपर्यंत पुराणातील कोणतीही गोष्ट खरीच मानावयाची नाही ही वृत्ति, अत्यंत चूक आहे. यापेक्षा अधिक शास्त्रशुद्ध आणि शहाणपणाची पद्धत म्हणजे ही की, जेथे सर्वसाधारण परंपरागत गोष्टींचा सांगितलेल्या असतील तेथे आपल्या ग्रंथावर अवश्य विश्वस ठेवावयाचा; आणि उगीच आपलें काही तरी डोकें चालवून त्या चूक आहेत असे एखादा म्हणतो म्हणून नव्हे, तर खरोखरीच त्याच्याविरुद्ध अधिक विश्वसनीय व कमी संशयास्पद असा एखादा निश्चित पुरावाच जर आढळला, तरच मग या अग्राह्य समजावयाच्या, आता या भव्यपुराणाचाच गोष्ट आपण घेऊ. याच्यामध्ये काही अमबद्ध व भविष्यसनीय गोष्टी आहेत म्हणून, व शिकारच्या जन्मासंबंधी काही अद्भुत कथाभाग यात निवेदन केलेला आहे म्हणून, आपण शिकदर हा पुरुषच झाला नाही असे समजावयाचें काय ? तसें म्हटलें तर प्लूटार्कच्या लेखनात तरी बरील दोष कोठें नाहीत ? आता, पुढचें अनुष्टुप अविश्वसनीय मानणें हें कधीतरी उचित ठरेल का ? ' चद्रगुप्तस्तस्य सुतः पौरस्याधिपतेः सुताम् । सुलवस्य तथोद्वाह्य यावर्त्ता बौद्धतत्परः ॥ ' उलट पक्षी ह्या पुराणांचें व महाकाव्याचें आपण फार मोठें ऋण मान्य केलें पाहिजे. कारण ज्या अनेक क्रात्याच्या उत्थातात पृथ्वीच्या इतर भागात उभी राष्ट्रेंच्या राष्ट्रे व त्यांच्या संस्कृति गडप झाल्या त्या क्रांतीच्या उलथा पालथीतहि याच काव्यांनी आणि पुराणांनी आपला पुरातनकाळचा वद्य इतिहास जतन करून ठेवला. आपली ही जुनी व देशप्रेमाने रसरसलेली पुराणे व इतिहास हे अगदी अद्ययावत् माहिती लिहून ठेवलेल्या कांहीं पाश्चात्य पुराणापेक्षा निश्चितच अधिक विश्वसनीय आहेत. कारण, अशा कांहीं पाश्चात्य पुराणांपैकी एका पुराणात अशी विश्वसनीय (!) माहिती दिलेली आहे की, रामायणामध्ये विजयानगरच्या स्थापनेचें वर्णन केलेले आहे ! दुसरें एक पुराण दडपून देतें की, गौतमबुद्ध म्हणजे व्यक्ति नसून तें एक सूर्य किंवा उषा यांच्यावरचें रूपक आहे !

नातून उच्चाटण होण्याला जी राजकीय परिस्थिती कारणीभूत झाली तिच्या संघर्षाचे विवेचन करताना जे कांहीं कठोर शब्द आम्हाला उच्चारवे लागले त्यावरून, बौद्ध धर्माविषयी एकंदरीत आम्हाला कांहीं मोठासा आदर नाही, असें मात्र कोणी समजुं नये. छे, छे ! बौद्धसंघाची दीक्षा घेतलेल्या कोणाहि भाविक भिक्खूइतकाच, जगतातील पहिल्याच आणि तरीहि इतक्या महान् अशा त्या परम पावन संघाचा मीहि एक विनम्र असा पूजक आणि गुणोपासक आहे. आम्ही बौद्ध धर्माचे अनुयायित्व स्वीकारले नाही याचे कारण, तो धर्मसंघ आमच्या योग्य नाही हे नसून, जे महान् धर्ममंदिर केवळ तत्त्वाच्याच खंबीर पायांवर आधारल्यामुळे, नुमत्या खडकाच्या पायावर बांधलेल्या राजप्रासादापेक्षा किती तरी अनंत कालपर्यंत टिकून राहिले, त्या धर्ममंदिराच्या पायांवर पाऊल ठेवण्यासहि आम्ही सर्वस्वी अपात्र आहोत हेच होय ! हिंदुस्थानांत जन्मलेल्या, हिंदुस्थानांतच वाढलेल्या आणि हिंदुस्थानलाच आपली मातृभूमि म्हणून पूजणाऱ्या एकापेक्षां एक श्रेष्ठ असलेल्या अर्हतांच्या आणि भिक्षूंच्या महान् धर्मसंघांनीं मनुष्याला त्याच्या स्वभावसिद्ध पाशवी प्रवृत्तीपासून परावृत्त करण्याचा अगदीं पहिला आणि अत्यंत यशस्वी असा प्रयत्न प्रथम सफलपून, व नंतर तो प्रयोगित करून शतकानुशतके पुढे चालू ठेवला—ह्या त्या एकाच गोष्टीच्या जाणीवेने आमच्या मनात इतक्या भावना उचंबळून येतात कीं, त्या शब्दांनीं व्यक्तविणेंच अशक्य होऊन जातें. आणि अशा त्या संघाविषयीच जिथें आमच्या वरील प्रकारच्या भावना आहेत, तर त्या संघाच्या संस्थापकाविषयी,—त्या परमज्ञानी बुद्ध भगवानांविषयी—आम्ही कोणत्या भाषेत आमचा आदर व्यक्त करूं ? मानवातील अत्यंत हीन कोटीतील हीनतम मानव म्हणून, माझे आत्यंतिक दैन्य आणि माझी आत्यंतिक अल्पता हीच तुझ्या चरणांवर वाहण्याकरिता हे तथागता, मी तुझ्यापाशीं येण्याचे घाष्टर्थ दाखवितों. तुझ्या उपदेशाचे सार माझ्या बुद्धीला ग्रहण करता येत नाही, आणि तें तसें होणें अगदीं स्वाभाविक आहे याची मला कल्पना आहे कारण, तुझे शब्द देवांच्या मुखांतून स्रवलेले आहेत, तर माझे कान आणि माझी बुद्धि, या प्राकृत आणि व्यवहारी जगाचे शब्दोच्चार आणि आरडाओरड ऐकण्यासच सराव-

लेली आहे. कदाचित् इतक्या अवेळीच तूं आपल्या धर्म-चक्र-प्रवर्तनाचें शिंग फुंकलें असशील आणि आपली धर्मध्वजा फडकाविली असशील की, ज्यावेळीं ही मानव जात अगदींच बाल्यावस्थेंत होती, आणि दिवस नुक्ताच कोठें उगवलेला होता. म्हणून ह्या जगाला तुझ्या भरारीबरोबर चालता येत नाही; व तुझ्या दैदिप्यमान ध्वजाकडे दृष्टि लावताच ती दिपून अंधुक होऊन जाते. सृष्टीच्या उत्क्रांति तत्त्वानें घालून दिलेलें “चलानामचला भक्ष्या दंष्ट्रीणामप्यदंष्ट्रिणः । अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥” (मनु) हें निर्घुण सूत्र जोपर्यंत छातिटोरूपणानें जगावर येमान घालीत आहे, आणि जोपर्यंत त्याचा पाडाव, सत्य धर्माच्या उदात्त तत्त्वानीं की जी आकाशातील तारकाप्रमाणें सौंदर्यानें आणि द्युतीनें-पण केवळ दुरुनच लुकलुकतात अशांनीं-अद्यापहि होणें शक्य झालेलें नाही, तोपर्यंत कोणतेंहि राष्ट्र आपलें राष्ट्रीय निशाण काढून टाकून त्या ठिकाणीं विश्व-बंधुत्वाचें निशाण फडविण्यास कधीहि संमति देणार नाही. पण तरीमुद्द। आमच्या जातीच्या देवाच्या आणि देवतांच्या पूजाविधीनें पावन झालेल्या त्या राष्ट्रीय ध्वजाखाली जर तो शाक्यसिंह उभा नसता तर त्या ध्वजास काहीसे वैगुण्य निश्चितच प्राप्त झालें असतें, परंतु काहींहि असले तरी ज्या-प्रमाणें श्रीराम किंवा श्रीकृष्ण किंवा श्रीमहावीर हे जसे अगदी आमचेच आहेत, त्याचप्रमाणें हे भगवन्, आपणहि आमचेच आहात ! आपले शब्द म्हणजे आमच्याच राष्ट्रीय आत्म्याच्या तळमळीतून निघालेले अमर बोल आहेत; आपल्याला झालेले दिव्य साक्षात्कार, हींहि आमच्याच जातीला पडलेलीं स्वप्ने आहेत. आणि सद्धर्माचें उदात्त तत्त्वज्ञान जर कधीं या मानवी भूमीवर विजयी झालेले दिसून येईल तर, हे भगवन्. ज्या भूमीनें आपल्याला पाळण्यांत डोलविलें, ज्या जातीनें आपलें लालनपालन केलें, तीच भूमि आणि तीच जाति, त्या सद्धर्माच्या परमोच्च विजयाला प्रामुख्यानें कारणीभूत झालेली असल्याचें आपणांला त्यावेळीं दिसून येईल. आपल्याला जन्म देऊन तिनें तें आधींच सिद्ध केलेलें आहे; परंतु तेवढ्या गोष्टीमुळें तें सिद्ध झालें नसलें तर निदान या गोष्टीमुळें तें निश्चितच सिद्ध होईल !

“ तं वर्षे भारतं नाम भारती यत्र संततिः । ”

आतांपर्यंत आपण ‘सिंधु’ हा शब्द कसा बनत गेला हे मुख्यतः संस्कृत ग्रंथांच्या आधारें पाहिलें. हिंदूंचें राष्ट्र, ही कल्पना जसजशी वाढीला लागली तसतसे त्याला त्यावेळीं रूढ असलेल्या दुसऱ्या कोणत्याहि नांवापेक्षा ‘सिंधुस्थान’ हेंच नांव जास्त सार्थपणें लागू असल्याचें दिसून आलें. आणि याच ठिकाणीं आपण आपल्या संशोधन-चिकित्सेचा घागा भर्धाच सोडलेला होता. ‘आर्यावर्त’ या नांवाप्रमाणें ह्याहि नांवांत संकुचितपणाचा आणि एकांगीपणाचा दोष आहे असा आक्षेप कोणी घेऊं लागले तर त्या आक्षेपाचे झाडून खंडण करण्यासाठींच, ‘सिंधुस्थान’ या शब्दाच्या व्याख्येची कोणत्याहि अमुक एका पक्षपाती संस्थेचा किंवा धार्मिक गटाचा संबंध हेतु तच्चः टाळण्यांत आलेला आहे. उदा. आर्यावर्ताची पुढें दिलेली एक अधि-कृत व्याख्या पहा: “ चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्देसे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्यावर्तस्ततः परम् ॥ ” ही व्याख्या जरी वाजवी असली तरी ती सर्वकाल उपयोगी पडणारी नाही. संस्था ही समाजाकरिता असते, परंतु समाज किंवा त्याची ध्येये हीं कांहीं संस्थेकरिता नसतात. चातुर्वर्ण्यव्यवस्थान हें आपलें उद्दिष्ट, साध्य झाल्यावर किंवा तें साध्य होणें अशक्य असें ठरल्यावर कदाचित् लुप्तसुद्धां होऊन जाईल ! परंतु त्यामुळें काय आमची ही भूमि लगेच परकीयांची म्हणजे म्लेच्छभूमि होईल ? सन्यासी, आर्यसमाजी, शीख, आणि कितीतरी इतर जे स्वतः चातुर्वर्ण्य-व्यवस्था मानीत नाहीत ते या व्याख्येप्रमाणें काय परके समजावयाचे ? शिव ! शिव ! ते तर आमच्याच रक्ताचे, एका वंशाचे, एका देशाचे नि एक देव मानणारेच आहेत ! ‘तं वर्षे भारतं नाम भारती यत्र संततिः’ ही व्याख्या त्या व्याख्येहून दसपट अधिक सार्थ आहे; कारण ह्या तिजपेक्षां सत्याचा भाग निःसंशय अधिक आहे ! आम्ही हिंदु सारेजण एकच आहोंत आणि एकराष्ट्रहि आहोंत, कारण मुख्यतः म्हणजे आपण एका रक्ताचे आहोंत-“ भारती संततिः ”

आमच्या राष्ट्राची जिवंत मायबोली—संस्कृतनिष्ठ हिंदी

इतिहासाच्या या कालांत—बुद्धधर्माच्या अभ्युदयाबरोबर व न्हासाबरोबरही,—हिंदुस्थानामध्ये हिंदी प्राकृत भाषांची वाढ आणि फैलाव विलक्षण झाल्याने झालेला दिसून येईल. जुन्या पठिक परंपरेच्या अभेद्य तटबंदीत संस्कृत भाषाच हलुहळू इतकी बद्ध होऊन पडली की नवीन कल्पना किंवा नवीन शब्द याचा उपयोग सन्मान्य नि शिष्ट वाङ्मयात होण्यापूर्वी त्याचे संस्कृतांत रूपांतर करण्याची प्रथा प्रचारांत आली. त्यामुळे साहित्यिक नित्याच्या व्यवहारासाठी व सामाजिक संबंधासाठी प्रचलित प्राकृत भाषा-कडेच लोकांना वळावे लागले. वास्तविक याच प्राकृत भाषा लोकांच्या जिवंत आणि रसरसणाऱ्या विचारांना नाविन्य, तेज आणि सुटसुटीतपणा प्राप्त करून देण्याला सर्वस्वी योग्य, अशाच होत्या. म्हणून सिंधु किंवा सिंधुस्थान हे शब्द जरी काही संस्कृत ग्रंथांत सापडतात, तरी त्यावेळच्या शिष्टस्मृत प्रथेला अनुसरून बहुतेक साऱ्या संस्कृत ग्रंथकारांनी ‘भारत’ हाच शब्द, प्रौढपणाचा निदर्शक म्हणून योजलेला आहे. परंतु यच्चयावत् प्राकृत बोलींनी मात्र आर्थावर्त किंवा भारत या परंपरागत प्राचीन नि प्रिय नांवाचा स्वीकार न करता आपल्या भूमीचे अधिक लोकप्रिय झालेले हिंदुस्थान [सिंधुस्थान] हेच चालू नांव रुढ केले. संस्कृत मधील ‘स’चा हिंदु आणि अहिंदु प्राकृत भाषामधून ‘ह’ असा बदल कसा होतो या संबंधीचे विवेचन पुनः याठिकाणी करण्याची आवश्यकता नाही. आणि याचमुळे हिंदुस्थानांतील बोलल्या जाणाऱ्या रुढ प्राकृत भाषांत निर्माण झालेल्या वाङ्मयामध्ये हिंदु किंवा हिंदुस्थान याविषयी जागोजाग उल्लेख सांपडतात संस्कृत ही आमच्या जातीचा अत्यंत पवित्र आणि अत्यंत अभिमानास्पद असा चिरंतनचा वारसा आहे. आमच्या जातीचे मूळभूत ऐक्य घडवून आणण्यास प्रामुख्याने तिचेच सामर्थ्य कारणीभूत झाले. आमची जीवन मूल्ये नि आमच्या ध्येयाकांक्षा यांना उदात्त उन्नत करीत या संस्कृत देववाणीनेच आमच्या राष्ट्रीय जीवनाचे प्रवाह परिपूत नि विशुद्ध केले. आणि असे असूनहि आमच्या राष्ट्राच्या सर्व लोकसमाजाची जिवंत मायबोली होण्याचा अग्रपूजेचा मान संस्कृतच्या त्या सर्वांत ज्येष्ठ असलेल्या कन्येने, त्या प्राकृत हिंदीनेच

मिळविला; आणि प्राचीन सिंधूचा किंवा हिंदूचा राष्ट्रीय आणि सांस्कृतिक वारसा घेऊन ख्यातनाम झालेल्या हिंदूंचीच ती भाषा झाली. हिंदी ही निर्विवादरीत्या सर्व हिंदुस्थान अथवा सिंधुस्थानचीच भाषा होय. हिंदीला राष्ट्रभाषेच्या सम्राज्ञी पदावर चढविण्याचा प्रयत्न हा कांहीं नवीन अथवा मारून मटकून केलेला नाही. हिंदुस्थानांत ब्रिटिशांचे राज्य प्रस्थापित होण्यापूर्वी कितीतरी शतके ह्याच भाषेचे माध्यम स्वीकारून साऱ्या हिंदुस्थानभर व्यवहार चालत असल्याचे दाखले आपल्या इतिहासांत सापडतात. रामेश्वराहून निघणारा व हरिद्वारापर्यंत जाणारा एखादा साधु किंवा व्यापारी साऱ्या हिंदुस्थानभर याच भाषेतून आपले मनोगत प्रकट करीत असे. पंडितांच्या आणि पृथ्वीपतींच्या मेळाव्यात त्याला संस्कृतमूळे प्रवेश मिळत असेल, परंतु राजसभेत नि त्याचप्रमाणे हाटाबाजारांतहि हिंदी हीच, सर्वांना एकत्र आणणारी खरीखुरी लोकभाषा होती. कुणाहि नानवाला, 'चैतन्याला' किंवा रामदासाला देशाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत जणुं कांहीं आपल्याच प्रांतात फिरल्याप्रमाणे, आपल्या तस्वांचा नि शिकवणुकीचा प्रचार मोकळेपणाने याच भाषेमधून करतां आला असता-नव्हे तसा तो त्यांनीं केलाहि ! सिंधुस्थान किंवा सिंधु, किंवा हिंदुस्थान अथवा 'हिंदु' ह्या आपल्या पुरातन नांवाचे पुनरुज्जीवन होत असतांना आणि तीं नावे लोकप्रिय होत असतांनाच ज्या अर्थी त्यांच्या बरोबरीने आपल्या या संपूर्णपणे राष्ट्रीय असलेल्या भाषेची वाढ आणि प्रगति होत आलेली होती, त्याअर्थी ती संबंध राष्ट्राचीच मत्ता झाल्यामुळे तिला 'हिंदी' हेंच नाव प्राप्त व्हावे हें कमप्रामाद होतें.

१. शीखाचा धर्मसंस्थापक, आदिगुरु नानक हा पंजाबांत रावीच्या काठीं ख्रि. १४६९त जन्मला. हिंदुमुसलमानांतील वैरभाव कमी व्हावा म्हणून यानें एक नवीन पंथ काढला. त्याला मिळालेल्या अनुयायास शिष्य म्हणजे 'शीख' म्हणतात. ख्रि. १५३८ तो मरण पावला.

२. सोळाव्या शतकांत बंगालमध्ये होऊन गेलेला एक भगवत्भक्त संत-वैष्णव पंथाचा संस्थापक. जातिमेदाची बंधने तो पाळत नसे.

हिंदुराष्ट्राच्या वैभवाचा काल

‘हूणा’ ना आणि शकांना आपल्या बाहुपराक्रमाने हुसकून लाविल्या-नंतर पुढे कित्येक शतके सिंधुस्थान हे भयरहित स्वातंत्र्याचे माहेरघरच होऊन राहिले, आणि पुन्हा एकदा या भूमीवर शांतता आणि समृद्धि यांचे साम्राज्य नांदू लागले. स्वराज्याचे आणि स्वातंत्र्याचे स्वास्थ आणि सुख, राजांपासून रंकांना सर्वांना समानतेने उपभोगतां येऊ लागले. देशामिमांनी वाङ्मयकारांनी, सुखसमृद्धिवैभवाने नटलेल्या या एक हजार वर्षांच्या दीर्घ ऐतिहासिक कालखंडाचा महिमा मोठ्या हर्षभराने वर्णिला आहे. “ग्रामे ग्रामे स्थितो देवः देशे देशे स्थितो मखः । गेहे गेहे स्थितं द्रव्यं धर्म-श्चैव जने जने ॥” (भविष्यपुराण, प्रतिसर्गपर्व). सिंहलद्वीपापासून ते काश्मीरपर्यंत, साऱ्या हिंदुस्थानात रजपुतांच्या एकाच राजवंशातील राजांची सत्ता चालत होती, पुष्कळ वेळां परस्पर विवाहसंबंधाने हीं राजघराणीं अधिक जवळ येत, परंतु त्याहीपेक्षां समान धर्म आणि संस्कृति यांच्या बंधनांनीं आणि शौर्य पराक्रमाच्या पूर्वागार परंपरेने त्यांचे संबंध एकमेकाशी अधिक दृढ होत. संबंध राष्ट्रांचे जीवन, सुखसमृद्धीच्या आणि तितकेंच मांगल्याच्याहि दृष्टीने पूर्ण सुसंवादी नि सुरेल बनले होते; आणि आपल्या राष्ट्रभाषेचा झालेला विकास म्हणजे त्याच ऐक्यपूर्ण राष्ट्रीय जीवनाची साक्ष पटविणारा प्रत्यक्ष नि दृश्य असा पुरावाच होता.

मुसलमानांची आक्रमणे नि हिंदूंचा पराक्रमी प्रतिकार

परंतु इतिहासांत अनेकदां घडल्याप्रमाणे, शांततेच्या आणि सुखसमृद्धीच्या याच निर्वेध अशा आनंदांत रंगून गेल्यामुळे खोट्या सुरक्षिततेच्या भ्रमात राहण्याची आणि स्वप्राळू ध्येयसृष्टीत बहकण्याची संवय आपल्या सिंधुस्थानाला जडली. शेवटी, सिंधुस्थानची सीमा असलेली सिंधु ओलांडून जेव्हां गझनीचा महंमद सिंधूस्थानावर उद्धटपणाने चाल करून आला तेव्हा ती झोप चालवली गेली आणि सिंधुस्थान खडबडून जागे झाले. त्या दिवसापासून जीवन-मरणाच्या खऱ्या झुंजीला प्रारंभ झाला. ‘पर’ अशा दुसऱ्याशी जेव्हां युद्दाला उभे राहाणे प्राप्त होतें, तेव्हांच ‘स्व’त्वाची

जाणीव स्वतःला अधिक तीव्रतेनें होत असते. समान शत्रूंचें भय हें एकच, दुसऱ्या कोणत्याहि इतर गोष्टीपेक्षा राष्ट्रीय ऐक्य किंवा अनेकांचें एक विशाल असे संघराष्ट्र निर्माण होण्याची शक्यता अधिक निर्माण करिते. आपलें अविभाज्य असें एकसंघ बलशाली राष्ट्र बनविण्याची दुसरी अधिक चांगली संधि किंवा दुसरी अधिक प्रभावी अशी प्रेरणा सिंधुस्थानाला तो विख्यात मूर्तिभंजक गझनीचा महम्मद^१ सिंधू ओलां डून इकडे आला, त्या भयंकर दिवसापेक्षां आजपर्यंत पूर्वी कधीच झाली नसेल. मुसलमान, याच्याहि आघाी कासीमच्या^२ नेतृत्वाखालीं सिंधु उतरले होते; परंतु तो वार त्यावेळीं इतका खोल लागलेला नव्हता; केवळ चाटून गेला होता. कारण त्यामुळें आमच्या राष्ट्राच्या हृदयाला कांही दुखापत झाली नाही; व मारणाऱ्यांचाहि तसा उद्देश नव्हता ! खरी अटीतटीची झुंज महंमदापासून सुरू झाली. आणि जर सांगायचेंच झालें तर अब्दाली^३ बरोबरच संपली. वर्षानुवर्षे, दशकोनुदशकें, आणि शतकोनुशतकें ही झुंज अव्याहतपणें चालू होती. अरबस्तान, हा अरबस्थान म्हणून यापुढें नामशेष झाला. इराणची राखरांगोळी झाली. इजिप्त, सिरिया, अफगाणिस्तान, बलुचिस्तान तार्तरी नि थेट ग्रानडापासून (स्पेनपासून) गझनी (अफगा -

१. गझनीच्या या सुलतान महम्मदानें ख्रि. १००१ पासून १०३० पर्यंत हिंदुस्थानवर सतरा स्वाऱ्या केल्या. काठेवाडांतील सोरटी सोमनाथवर ख्रि. १०२४ मध्यें यानें स्वारी करून तेथील जड जवाहीर इ. अगणित संपत्ति लुटून नेली.

२. महम्मद कासीमनें ख्रि. ७११ मध्यें हिंदुस्थानावर स्वारी केली. दाहीर राजाचा वध करून त्यानें सिंधप्रांत खालसा करून टाकला. लुटींत धरलेल्या दाहीरच्या मुलींना त्यानें खलीफाला अर्पण केलें. पुढें याच मुलींनीं खलीफाला वध करून घेऊन कासीमचा भयंकर शेवट करविला व आपल्या बापाचा सूड घेतला !

३. अहमदशाह अब्दाली (ख्रि. १७६१) पानिपतचा मराठ्यांचा प्रतिस्पर्धि शत्रू.

णिस्तान) पर्यंतचीं मारीं राष्ट्रें आणि त्यांच्या संस्कृति, इस्लामच्या (स्मशान शांतता प्रस्थापित करणाऱ्या शांतता प्रेमी (!)) खड्गापुढें चक्काचूर होऊन गेल्या. परंतु येथेंहि पहिल्या प्रथमच त्यांच्या खड्गाला, संपूर्ण मारून टाकण्याइतके नाहीच पण केवळ आघात करण्याइतकेंच यश मिळालें. प्रत्येक नव्या आघातासरशीं तें बोंथट बनत गेलें. प्रत्येकवेळीं तो आघात जरी खोल घावाला कारणीभूत होत होता तरी पुन्हां मारण्यासाठीं म्हणून जेव्हां तो प्रहार मार्गे घेतला जाई तेव्हा शत्रूला पूर्वीचा घाव फिरून सांभलेलाच दिसे. मौत्र अशी कीं जितांची प्रतिकार-क्षमता जेल्यांच्या आक्रमण-क्षमतेपेक्षां अधिक प्रभावी आणि बलशाली ठरली. दोघामधील हा विरोध केवळ भीषणच नव्हे तर प्रचंडाणें अनुलनीय असाच होता. हिंदुस्थानला जो हा लढा द्यावा लागला, तो केवळ एका जातीशी, वंशाशी, राष्ट्राशी किंवा एका जनशक्तीशीं नव्हता. जवळ जवळ सर्व आशिया आणि लगेच त्याच्यामागून सारें युरोप त्याच्याशीं यापुढें लढावयास यावयाचें होतें. अरबांनीं सिंध व्यापला;—आणि एकटे असे ते यापेक्षां अधिक काहीं करू शकणार नव्हतेच ! पुढें तर थोड्याच अवधीत आपल्याच भूमीमध्ये आपलें स्वतःचें स्वातंत्र्य टिकविणेंच अरबाना अशक्य झालें, आणि राष्ट्र म्हणून त्यानंतर त्यांचें नांवहि फिरून आपल्या ऐकण्यात आलें नाहीं. परंतु इकडे हिंदुस्थानाला मात्र अरब, पर्शियन, पठाण बलुची, तार्तार, तुर्की, मोगल यांच्यां जागतिक स्वरूपाच्या प्रचंड झंझावातानें व्याप्त झालेल्या मानवी संहारा वाळवंटाशीं झगडा करावा लागला. धर्म ही एक अत्यंत प्रभावी अशी शक्ति आहे. त्याच प्रमाणें लूट करण्याची लालसा हीहि तशीच आहे. परंतु लुटालुटीच्या लालसेनें जेव्हां धर्माच्या भावना उद्दीपित केल्या जातात आणि हीच लुटालुटीचीं आसुरी हांव जेव्हां धर्माची हस्तक बनते, तेव्हां या दोहोंच्या संयोगानें जी एक भयंकर अशी शक्ति निर्माण होते तिला तोड म्हणजे या दोहोंच्या आक्रमण मार्गांत जो भयंकर मानवी संहार होतो आणि प्रदेशांची राखांगोळी उडत असते, त्यांचीच होऊं शकेल. ज्या दिवशीं अकस्मात् महंमदानें सिंधु उतरून हिंदुस्थानावर चाल केली त्या दिवशीं भयंकर संहार घडविण्यासाठींच, स्वर्ग आणि नरक दोवेहि एकाच कार्याकरिता हातभिडवणी करून आले कीं काय असे

वाटले. दिवसें दिवस, दशकोनुदशकें, शतकोनुशतकें ही भीषणभयंकर झुंज लढत होती; आणि हिंदुस्थानने केवळ एकाकी, ती झुंज नैतिक आणि सैनिक दृष्टीने झुंजविलीहि, अकबर जेव्हां गादीवर आला आणि दारा शुकोहचा^१ जेव्हां जन्म झाला तेव्हां खरा पूर्ण नैतिक विजय प्राप्त झाला असें म्हटलें पाहिजे. नैतिक रणभूमीवर गमावलेली आपली नैतिक मत्ता परत मिळवण्याच्या औरंगजेबाच्या पिसाट प्रयत्नांमुळे मात्र खऱ्याखऱ्या रणभूमी वर त्याची सैनिक श्रेष्ठताहि गमाविली जाण्याची संधि अधिक समीप आणली गेली. शेवटी सदाशिवरावभाऊने, अक्षरशः मोगलांच्या सिंहासनावरील छताचे, घण मारून शतशः तुकडे तुकडे केले. पानिपताचा दिवस उजाडला. हिंदु ती लढाई हरले परंतु तो लढा मात्र त्यांनी संपूर्णपणे जिंकला ! पुढे एकाहि अफगाणाची दिल्लीकडे बोट शिरकविण्याची छाती झाली नाही. नंतर मराठ्यांनी अटकेवर फडकविलेला हिंदु विजयध्वज पुनः आपल्या शीख बांधवानी हाती घेतला आणि सिंधूच्या पलिकडे पार काबुलच्या तीरावर तो नेऊन रोविला.

हिंदुत्वाचा आत्मसाक्षात्कार

या भीषण आणि सुदीर्घ कालवर चाललेल्या झगड्यामध्ये आपण हिंदु असल्याची तीव्रतर जाणीव झाडून सर्वांना झाली. आणि आजपर्यंत इतिहासात कधीहि न घडलेले घडून येऊन सर्व राष्ट्र एकाच राष्ट्रभावनेने निबद्ध झाले. आतां हे मात्र विसरतां कामा नये की, आम्ही आतापावेतो सर्व हिंदु हालचालींचा एकत्र आणि एकात्म असाच विचार केला. केवळ हिंदु धर्मात नव्हे तर हिंदुत्वामध्ये समाविष्ट केल्या जाणाऱ्या अमुक एका पंथाचा किंवा धर्माचा विचार आम्हाला अभिप्रेत नव्हता नि तो तसा आम्ही केलाहि नाही. सनातनी,^२ सत्नामी,^३ शीख, आर्य,^४ अनार्य, मराठे आणि मद्रासी,

१. गहाजहानाचा सर्वात थोरला मुलगा. भाऊबंदकीत औरंगजेबाने याला ठार मारले. हिंदु तत्त्वज्ञानाकडे त्याचा विशेष कल होता.

२. श्रुतिस्मृति पुराणोक्त अद्या सनातन धर्माचे अभिमानी.

३. मध्य हिंदुस्थानांतील एका पंथाचे नाव. ४. आर्यसमाजी.

ब्राह्मण आणि पंचम^१ या सर्वोनीं हिंदु म्हणूनच पराजय घेतले, आणि हिंदु म्हणूनच विजयहि मिळविले. आपल्या या जातीची आणि भूमीची इतर सर्व नावे मागे टाकून हिंदु आणि हिंदुस्थान हीच नावे सुप्रतिष्ठित करण्यांत शत्रुनीं आणि मित्रानीं बरोबरीने भाग घेतला ! आर्यावर्त आणि दक्षिणापथ किंवा जंबुद्वीप आणि भारतवर्ष यांपैकी एकाहि नांवामध्ये आपले राजकीय आणि सांस्कृतिक वैशिष्ट्य, हिंदुस्थान या नांवाइतके उठावदारपणाने मांडण्याची शक्ति निश्चित नव्हती. सिंधुपासून समुद्रापर्यंतची ही भूमि हीच आपली जन्मभूमी असें आग्रहाने मानणाऱ्या सिंधूच्या या तीराच्या बाजूला राहणाऱ्या लोकाना, आपला हिंदुस्थान, या एकाच नांवाने दाखविला जातो ही स्पष्ट जाणीव होती. आपले शत्रु आपला हिंदु म्हणून द्वेष करीत, त्यामुळे अकस्मात् अटकपासून कटकपर्यंतच्या या भूमीत निवसत असलेल्या जातींचा, पंथाचा, मतांचा मिळून असा एक एकसंध राष्ट्रपुरुष अस्तित्वांत आला. या ठिकाणी आम्हांला असें विधान केल्यावाचून राहवत नाही की, ख्रि. १३०० पासून ख्रि. १८०० पर्यंत काश्मीरपासून सिलोनपर्यंत आणि सिंधुपासून बंगालपर्यंत, कधी एकमेकाशी संबद्ध तर कधी एक सारख्याच अशा ज्या निरनिराळ्या हालचाली नि घडामोडी घडल्या व तरीहि त्या सर्वोतून राष्ट्रांचा एकसंधपणाच सर्वोपेक्षा जास्त उठावदारपणाने प्रकट झाला, त्या एकूणएक हालचालींचा आणि घडामोडींचा बारकाईने अभ्यास करून त्याचा ऐतिहासिक आढावा किंवा समालोचन अद्यापर्यंत कोणीहि केलेले नाही. कारण हिंदुस्थानची प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य टिकवून केवळ हिंदुधर्माचीच नव्हे तर साऱ्या हिंदुत्वाची सांस्कृतिक आणि सार्वजनिक जीवनविषयक एकता प्रस्थापित करण्याचा प्रश्न मुख्य महत्त्वाचा होता. ह्याच हिंदुत्वाकरितां शेंकडों रणागणावर युद्धे लढली गेली होती आणि अनेक प्रकारचे राजनैतिक डावपेंचहि लढवावे लागले होते. हिंदुत्व हा एक शब्द आपल्या संबंध राजकीय जीवनाचा भरभक्कम पृष्ठवश—पाठीचा कणाच—बनून गेला होता; आणि तो इतका की काश्मीरातील ब्राह्मणांच्या

१. मद्रासकडील अस्पृष्ट जातींपैकी एक.

यातनांनीं मलबारच्या नायरांच्या डोळ्यातून दुःखाच्या सहसंवेदनेचे अश्रू गळत ! आपल्या भाटांनीं हिंदूंच्या पराजयावर शोककाव्यें रचिलीं; आपल्यांतील द्रष्ट्या पुरुषांनीं हिंदूंच्या भावना प्रज्वलित केल्या; आपल्यांतील वीर योद्धे हिंदूंच्या रणात लढाया लढले ! आपल्या संतमहात्म्यांनीं हिंदूंच्या प्रयत्नांना शुभाशिर्वाद दिले; आपल्यातील राजकारणी मुत्सद्यांनीं हिंदूंचें परमोज्ज्वल भवितव्य घडविलें; तर आपल्या मातामाउलींनीं हिंदूंनीं रणांत सोमलेल्या घावांवर प्रेमळ अश्रु सिंचन केलें व हिंदूंच्या पराक्रम दिग्विजयांनीं अभिमानित होऊन त्यांच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रूंचे पूर लोटले !

महत्त्वाचीं स्फूर्तिदायक अवतरणें

आमच्या ह्या वरील विधानांना पुष्टी देऊन त्यांची सत्यता प्रस्थापित करण्याकरितां जर आपल्या पूर्वजांच्या ग्रंथांतील उतारे आणि वचनें येथें उद्धृत करण्याचें ठरविलें तर एक स्वतंत्र ग्रंथच होईल. परंतु सध्या ज्या विशिष्ट विधेयाच्या विवेचनाचें सूत्र आपण हातीं घेतलें आहे तेंच इतकें महत्त्वाचें आहे कीं, वर सांगितलेलें काम कितीहि आकर्षक असलें तरी तिकडे संपूर्णत्वानें लक्ष देणे आपणाला शक्य नाही. आणि म्हणूनच आपल्या हिंदु जातींतोळ प्रतिनिधीभूत अशा महान् योग्यतेच्या व्यक्तीच्या मुखांतून किंवा लेखनातून जीं काही आवेशयुक्त आणि स्फूर्तिप्रद वचनें प्रकटलेलीं आहेत त्यातील काही थोडींच येथें उद्धृत करून समाधान मानणें आपल्याला अवश्य आहे.

‘ पृथ्वीराज रासो ’

हिंदी भाषेत आजपर्यंत जे जे नवे आणि जुने ग्रंथ लिहिले गेले आहेत त्यामध्ये चंदबरदाई या कवीने लिहिलेल्या ‘ पृथ्वीराज रासो ’ या महाकाव्याइतका जुना व तितकाच अधिकृत असा दुसरा कोणताहि ग्रंथ उपलब्ध नाही असें सध्याच्या ऐतिहासिक संशोधनाचा विचार करतां म्हणावें लागतें. याहिपेक्षा जुने असें वाङ्मय ह्याणून ज्याकडे बोट दाखवितां येईल असें एकच एक लघुकाव्य आतांपर्यंत उपलब्ध झालेलें आहे. परंतु मोठ्या भाग्याची आणि तितकीच चमत्काराची गोष्ट अशी कीं, उत्तरेकडे रूढ

असलेल्या प्राकृत भाषेत उपलब्ध झालेल्या या आद्य काव्यांत, हिंदु-स्थान या शब्दाचा उल्लेख मोठ्या ज्वलन्त देशाभिमानाने केलेला दिसून येतो. चंदनारदाईचा पिता जो वेन कवि तो पृथ्वीराजाच्या पित्याला म्हणजे अजमीरच्या राण्याला उद्देशून म्हणतो:—

अटल टाट मदिपाठ, अटल तारागढयानं
अटल नग्न अजमेर, अटल हिंदव अस्थानं
अटल तेज परताप, अटल लकागढ डडिय
अटल आप चहुवान, अटल भूमिजस मंडिय
सभरि भूप सोमेसवृप, अटल छत्र ओपै सुसर
कविराय वेन आसीस दे, अटल जगा रजेस कर

हिंदी वाङ्मयाचा आद्यकवि गणून् ज्याचा यथार्थत्वाने उल्लेख करावा लागतो तो चंदनारदाई भाट हिंदु, हिंदवान किंवा हिंद हे शब्द इतक्या सहजतेने आणि पुनः पुनः उच्चारतो की, त्यावरून पार आकराव्या शत-कापर्यंत मागे ही नावे अगदी रोजच्या व्यवहारांत रुढ होण्याइतकी मान्यता पावली होती असे दिसून येते. कारण, यावेळपर्यंत मुसलमानांचा पाय पंजाबामध्येसुद्धा पूर्णपणे मुळीच रुजलेला नव्हता. आणि त्यामुळे रजपुतांनाहि आपल्या शत्रूनी दिलेले निंदाव्यंजक नाव स्वीकारून तेच आपल्या राष्ट्राचे मोठे राष्ट्रीय आणि अभिमानार्ह (!) नाव म्हणून मिरविण्याचे कारण नव्हते. शहाबुद्दीनाला हिंदूनी बद्ध करून आणल्यावर पुनः 'हिंदू' कडे डोळा वर करून पाहणार नाही या अटीवर पृथ्वीराजाने त्याला मोकळे सोडून दिले. त्या संदर्भी चंद कवि म्हणतो:—

“ राखि पंचदिन साहि अदब आदर बहु किजो
सुज हुसेन गाजी सुपूत हथ्यै ग्रहि दिजो
कियं सलाम तिनवार जाहु अपजे सुथानह
मति हिंदुपर साहि सजि आऔ स्वस्थानह ”

(पृ. रासो. स. ९)

परंतु हिंदूंच्या परम भौदार्याने सरळ होण्याइतका शहाबुद्दीन सुष्ट नव्हता.

पुनः पुनः तो चढाई करून येई आणि भीषण युद्धाला तोंड लागे; त्यामुळे देवलोकातल्या कळीच्या नारदाला इकडे आनंदाच्या उकळ्या फुटतात.

“जव हिंदुदल जोर हुअ लुट्टि मीरघर भ्रम
असमय अरवस्तान चला करन उद्वसाक्रम”

आणि पुन्हा

“जुरे हिंदु मीरं, बहे खग तार
मुखे मारमारं बहे सूरसारं

आणि शेवटीं

हिंदु भ्लेच्छ अघाभि घाभिन
नंची नारद युद्ध चायन !!”

परंतु हिंदूंना चिरइन नामशेष करून टाकण्याचें प्रयत्न करूनहि शहा-बुद्दीनाला मात्र कुठेंच आणि केव्हाच विजय मिळाला नाहीं; व एके दिवशीं प्रद्युम्नरायानें शहाबुद्दीनालाच बद्ध केल्याची विजयी वार्ता दिल्लीला येऊन थडकली व सारे दिल्ली नगर न भूतो न भविष्यति अशा आनंदात नाचूं लागलें. आपल्या राजराजेश्वर पृथ्वीराजाचें अभिनंदन त्या उभ्या नगरानें केलें.

“आज भाग चहुआन घर।

आज भाग हिंदवान ॥

इन जीवित दिल्लीश्वर।

गंज न सकै आन ॥”

आजपर्यंत ज्यानें अनेक आणाभाका घेऊन त्या मोडल्या होत्या त्याच शहाबुद्दीनानें पुनः तशाच दीनतेनें आणाभाका वाहून, फिरून आपली सुटका करून घेतली; व आतां मात्र शेवटल्या खेपेला, त्यानें हिंदुस्थानावर जोराची चढाई करून एका मुसंडीसरशीं तो दिल्लीच्या वेशीपर्यंत येऊन धडकला. ‘हिंदुपति’ पृथ्वीराजानें तातडीनें आपल्या युद्धमंडळाची सभा पाचारिली. शहाबुद्दीनानें उद्धटपणें युद्धाचें आव्हान दिलें. रावळ आणि सामंत यांचा क्रोध पुनः भडकून उठला. मुसलमान दूताला प्रतिनिरोप

देतांना चाफुंडरायाने, शहाने पूर्वी अनेकदा आपल्या पायाची धूळ चाटल्याचे त्यास स्मरण देऊन पुढे सांगितले.

“ निरंजना मलेच्छ लजे नहि । हम हिंदु लजवान् ॥ ”

—शेवटी तो भीषण दिवस जवळ येत चालला आणि आतां ही निकराची प्राण देतीघेती झुंज निश्चित झडणार, याची दोन्ही पक्षांना निश्चित होऊन चुकली. हम्मीर फितुर झाला त्याच दिवशी चंदबरदाई भाट दुर्गा-देवीसमोर जाऊन पुढील प्रकारची अत्यंत करुणरसपरिप्लुत पण तितकीच ज्वलन्त देशाभिमानाने विनटलेली प्रार्थना स्तोत्ररूपाने सादर करितो:—

“ द्रुग्गे हिंदुराजान बंदीन आयं
जंप जाप जालधरं तूं सहायं
नमस्ते नमस्ते इ जालंधरानी
सुरं आसुरं नागपूजा प्रमानी. ”

त्या संग्रामाचा जो भयंकर निर्णय झाला त्याचे, आणि त्यानंतरच्या चंदबरदाईच्या ज्या चातुर्यपूर्ण युक्तीने पृथ्वीराजाने शहाबुद्दीनाला मारले त्याचे समग्र वर्णन देऊन त्या घारातीर्थी पतन पावलेल्या हिंदुसम्राटाला कवीने आपली अत्यंत हृदयस्पर्शी अशी श्रद्धाजलि अर्पून आपले काव्य पूर्ण केले आहे.

“ घनि हिंदु प्रथिराज, जिने रजवट उजारिय
घनि हिंदु प्रथिराज बोल कलिमझ उगारिय
घनि हिंदु प्रथिराज, जेन सुविहान इ संध्यो
बारबारह ग्रहिमुक्कि, अंतकाल सर-बंधो ”

श्रीरामदासांनी पाहिलेले गूढ स्वप्न

एक गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे ती ही की, ‘ रासो ’मध्ये भारत हा शब्द महाभारत या अर्थी जरी कित्येक ठिकाणी आलेला आढळतो तरी ‘ भारतवर्ष ’ या अर्थी मात्र तो अगदीं क्वचितच योजलेला आहे. ही जी गोष्ट आपल्या उत्तर हिंदुस्थानांतल्या अत्यंत जुन्या अशा प्राकृत

हिंदी ग्रंथांत दिसून येते तीच गोष्ट थेट जी महान् हिंदवी क्रांति घडली आणि हिंदु स्वातंत्र्याचें जें युद्ध मराठ्यांनीं ठाणलें, तेथपर्यंतच्या आपल्या सर्व प्राकृत वाङ्मयात पाहावयास सापडते. त्या महान् हिंदवी क्रांतीचे द्रष्टे आणि सर्व श्रेष्ठ अधिकारी—उपदेशक असलेल्या समर्थ रामदासांनीं आपल्या एका गूढ आणि भविष्यसूचक काव्यात त्यांना पडलेल्या स्वप्नाचा उल्लेख केला आहे; आणि मोठ्या इर्ष्यभराने, परंतु तितक्याच कृतज्ञतेनें, त्यांनीं जें आपण स्वप्नात पाहिले त्यातील बराचसा भाग खरा ठरल्याचेंहि आम्रहानें सांगितलें आहे.

स्वप्नी जे देखिलें रात्री, तें तें तैसेचि होतसें
हिंडता फिरता गेलों, आनदवनभूवनी ॥ १ ॥
बुडाले सर्वहि पापी हिंदुस्थान बलावलें
अभक्तांचा क्षयो झाला, आनदवनभूवनी ॥ २ ॥
कल्पात माडिला मोठा, म्लेच्छ दैत्य बुडावया
कैपक्ष घेतला देवी, आनंदवन भूवनी ॥३॥
येथून वाढला धर्म, राजधर्म समागमें
संतोष माडिला मोठा, आनंदवनभूवनी ॥४॥
बुडाला औरंग्या पापी, म्लेच्छ संहार जाहला
मोडिली मांडिली छत्रे, आनंदवनभूवनी ॥५॥
बोलणें वाउगे होतें, चालणें पाहिजे बरें
पुढें घडेल तें खरें, आनंद वनभूवनी ॥६॥
उदंड जाहले पाणी, स्नानसध्या करावया
जपतप अनुष्ठानें, आनदवनभूवनी ॥७॥
स्मरलें लिहिलें आहे, बोलता चालतां हरी
रामकर्ता राम भोक्ता, आनंदवनभूवनी ॥८॥

शिवरायांचा भक्त—कवि भूषण

देशाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत हिंदून ज्यांनीं 'हिंदवाना'ला कृति करण्यास जागृत करून, हिंदूंच्या मुक्तीचे रण लढावयास नि तें

यशस्वी करण्यास स्फूर्ति दिली, त्या आपल्या राष्ट्रीय भाटांत अत्यंत प्रख्यात असा जो 'भूषण' त्याने औरंगजेबालाच पुढील सवाल टाकलेला आहे.

“ लाज धरौ शिवजीसे लरौ सब सैयद सेख पठान पठायके ।
भूषन ह्यां गढकोटन हारे उहां तुग क्यों मठ तोरे रिसायके ॥
हिंदुके पति सौन विसात सतावत हिंदु गरीबन पायके ।
लीजै कलंक न दिल्लीके बालम आलम आलमगीर कहायके ॥

आणखी एके ठिकाणीं भूषण लिहितो—

“ जगतमे जीते महावीर महाराजन ते
महाराज बावन हूं पातसाह लेवाने ।
पातसाह बावनौ दिल्लीके पातशाह दिल्लीपति
पातसाह जीसो हिंदुपति सेवाने ”
दाढीके रखैयन की दाढीसी रहति छाति
वाढी जस मर्याद हद्द हिंदुवाने की
कढि गयि रयतिके मनकी कसम मिट गयी
ठसक तमाम तुरकानेकी
भूषण भनत दिल्लीपति दिल धकधका सुनिमुनि
धाक सिवराज मरदानेकी
मोठी भयि चंडि बिन चोटीके चबाय सीध
खोटी भयि संपत्ति चकताके घरानेकी ॥ ”

(गरीब बिचान्या हिंदु गोसाव्या भिकान्यांना छळून आणि हिंदु मठ-मंदिराचा विध्वंस करून हे औरंगजेब, तूक्याय मोठी फुशारकी मिरवतोस ? स्वतः हिंदुपतीर्षी सामना देण्याचें धैर्य तुज जवळ कोठें आहे ? हिंदुसम्राट शिवरायानें तुझी रग जिरविली असल्यानें आलमगीर म्हणजे जगाला जिंकणारा अशी घादांत खोटी पदवी आपल्यामागे लावून घेताना तुला एवढी-सुद्धां लाज कशी वाटत नाही ?)

शिवाजीने केलेल्या पराक्रमाविषयी भूषण गातो:—

राखी हिंदुवानो, हिंदुवानके तिलक राख्यो,
स्मृति और पुराण राख्यो वेद विधी सुनि मै
राखी रजपूती राजधानी राखी राजनकी,
धरामे धरम राख्यो राख्यो गुण गुणीमे
भूषण सुकविजीति हद् मरहट्टनकी, देसदेस
करिति बखानी तव सुनि मै
साहीके सुपूत सिवराज समसेर तेरी, दिल्लीदल
दावीक दीवाल^२ राखी दुनिमै ॥

छत्रसालाचें गुणगायन

शिवरायांनीं आणि त्याच्या बरोबरच्या देशवीरांनीं जीं शौर्य पराक्रमाचीं कृत्ये केलीं त्याविषयीं बरील प्रकारचीच अभिमान-प्रशंसेची भावना हिंदु-स्थानमधील सर्व स्वकीय हिंदूंच्या मनात वसत होती. भूषण हा जरी मराठा नव्हता तरीहि शिवरायासून बाजीरायापर्यंतच्या मराठा योद्ध्यांच्या वीरमर्द-मकीच्या स्वाऱ्या जशा कांहीं आपल्याच बांधवांनीं केल्या या अभिमानानें तो त्यांकडे पाहात असल्याचें दिसतें. तो अगदीं हिंदूंतला सच्चा निकटूर हिंदू होता; आणि अगदीं आपल्या अंतकाळच्या दिवसापर्यंत तो अखिल हिंदु आदोलनाचें माहात्म्य मोठमोठ्या पुढाऱ्यांच्या मनावर ठसवीत त्याच प्रकारची स्फूर्तिप्रद आणि परिणामकारक काव्ये रचीत आणि गात होता. भूषणाच्या आवडीचा दुसरा शूर राजपुरुष म्हणजे बुंदेलखंडाचा छत्रसाल:—

“हैवर^३ हरट्ट^४ साजि गैवर^५ गरट्ट^६ समपैदर थट्ट
फौज तुरकानकी

भुषण भनत रायचंपतिको छत्रसाल रोप्यो रनख्याल
व्हेके ढाल हिंदवानेकी ”

आणि छत्रसालाचा गाईलेला हा महिमा कांही खोटाहि नव्हता. शिवाजी, राजसिंह, गुरूगोविंदसिंह यांप्रमाणेच छत्रसालहि खरोखर हिंदवानाची रक्षक ढालच होता. तो स्वतः हिंदुत्वाचा पाठीराखा म्हणून आपणाला समजत असे. छत्रसाल म्हणतो.

हिंदु तुरक दीन द्वै गाये । तिनसो बैर सदाचलि आये ॥
 लेख्यो सूर असुरनको जैसो । केहरि करिन बखानो तैसो ॥
 जवते शहा तखतपर बैठे । तब ते हिंदुन सौं उर डाठे ॥
 सहगेकर तीरथनि लगाये । वेद देवाले निदर दहापे ॥
 सब रजपूत सीर नित नावै । ऐड करे नित पैदल घावे ।
 ऐड एक शिवराज निबाही । करै आपके चित्तकि चाही ॥
 आठ पातसाही झुक झौरे । सूबनि बाधि डाड ले छौरे ॥

छत्रसालाने शिवरायाना दिलेल्या इतिहासिक भेटीचे वेळीं शिवरायांनीं छत्रसालाला चागलें प्रोत्साहन देऊन गोरविलें होतें “तुम छत्री सिरताज । जीत आपनी भूमिकौ करौ देशक्री राज ॥” हा बुंदेला वीर जेव्हा बुंदेलखंडातील प्रबल रजपूत सुजानसिंह याला भेटला तेव्हा त्याच्या भेटीत देशातील राजकीय परिस्थितीचें मोठें हृदयस्पर्शी चित्र सुजानसिंहानें रेखाटलें होतें.

“पातसाह लागे करन, हिंदुधर्म कौनासु
 मुधि करि चंपतरायकी लइ बुंदेला सासु
 जब तै चंपति करयौ पयानौ, तब तै परयौ हीन हिंदवानो
 लग्यो होग तुरकजको जोरा, को राखे हिंदुनका तोरा
 अब जो तुम कटि कसौ कृपानी, तौ फिरि चढे हिंदमुख पानी”

असें म्हणून त्या वृद्ध राजा सुजानसिंहानें आपली समशेर आणि आपलें हृदय छत्रसालाला अर्पिलें व त्याला व त्याच्या अंगीकृत कार्याला शुभाशीर्वाद चितिला—

“यह कहि प्रीति हिये उमगाई । दिये पान किरवान बधाई

दोऊ हाथ माथपर राखे । पुरन करौ काब्र अभिलाखे
हिंदुधरम जग जाइ चलावौ । दौरि दिलीदल हलनि हलावौ
(छत्र प्रकाश^१)

शीख गुरु तेजबहादुरांचा हिंदुत्वाचा जाज्वल्य अभिमान

ज्या वंश गुरु तेजबहादुरांनीं हिंदुस्वातंत्र्यासाठीं चाललेल्या देशव्यापी युद्धांत प्रमुखत्वानें भाग घेऊन पंजाबमध्ये झगडा चालू ठेवला, इतकेंच नव्हे तर त्या करितां स्वतःचा देहहि ठेवला, त्याच्याविषयीं असें सांगण्यात येतें की, ज्या वेळीं काश्मीरमधल्या ब्राह्मणावर जुद्धम होऊन त्यांना “मुसलमान तरी व्हा नाहीतर मरणाळा तरी सिद्ध व्हा” अशा प्रकारची धमकी देण्यात आली, तेव्हां त्यांनीं तेगबहादुरांची सहाय्याची याचना केली होती. त्यावेळीं तेगबहादुरांनीं त्यांना असा उपदेश दिला कीं,

तुम सुनो दिजेसु दिग तुकेंसु अवैसु इमगावो
इक पीर इमारा हिंदु भारा भाईचारा लख पावो
है तेगबहादुर जगत उजागर ता आगर तुर्क करो
तिसपाछे तबहि हम फिर सबहि बन है तुरक भरो
(पंथ—प्रकाश)

(“ ब्राह्मणानो ! जा आणि तुमच्या तुर्की पीडकांना सांगा कीं, आमचा एक महान् हिंदु पुढारी आहे. त्याचे नाव तेजबहादुर, पहिल्यानें त्याला मुसलमान करा मग आम्हीहि होऊं ! ”)

आणि जेव्हां देशशत्रूंनीं आणि धर्मशत्रूंनीं त्याला आव्हान दिलें तेव्हा त्या शूर गुरूनें निघडेपणानें सांगितलें.

तिन ते सुन श्री तेगबहादुर । धर्म निवाहन विषे बहादुर
उत्तर मनयो धर्म हम हिंदु । अति प्रियको किम करे निकंदु
(सूर्य प्रकाश)

१. छत्रप्रकाश हें छत्रसालाच्या राजवटीवर त्याच्याच आज्ञेनुसार लाल-कवि यानें लिहिलेले ऐतिहासिक काव्य.

(हे शब्द ऐकून गुरु तेग बहादुर उत्तरले “ मला प्राणापेक्षाहि प्रिय असलेल्या हिंदुधर्माची मी विटंबना कशी करूं ? ”)

त्याचाच प्रथितयश पुत्र गुरुगोविंदसिंह, कवि, द्रष्टा आणि आपल्या हिंदु जातीमाठी व हिंदु संस्कृतीमाठी युद्ध टाणणारा वीर योद्धा, आपल्या कविप्रतिभेत उद्गारला,

सकल जगतमें खालसा पंथ गाजे

जगे हिंदु धर्म सकल भंड भाजे

(विचित्र नाटक—गुरुगोविंदसिंहकृत)

(खालसा पंथाचा सर्वत्र पसार होवो, हिंदुधर्म चिरंजीव होवो व सर्व असत्य थोतांडाचा नाश होवो.)

‘ शिवछत्रपतींचे चरित्र ’ या जुन्या बखरीत लेखक लिहितो, “ शिवाजीचे मनात आले जे. आपण हिंदु. सर्व दक्षिण देश यवनांनी पादाक्रांत केला. क्षेत्रास पीडा केली. हिंदुधर्म बुडविल. प्राणहि देऊन धर्म रक्ष. आपलें पराक्रमें नवीन दौलत संपादू, तें अन्न भक्षू. परंतु महान् घोरणी आणि परम विश्वासू दादाजीने सांगितलें “ आपण म्हणतां तें कार्य चागलें खरें, पण याचा शेंवट लागणें परम दुष्कर. यास मातबर स्थलें असावीं. हिंदु राजे व हिंदु फौजा जागजागी साह्यकर्त्या असाव्या. ईश्वराचें अनुकूल व सिद्ध पुरुषाचा आशिर्वाद असतां अशा गोष्टी घडतील.

(चिटणीस बखर)

आणि इतके असूनहि त्या प्रचंड घालमेलीचा दादाजी कोंडदेव म्हणजे उजवा हात होता—प्रमुख मार्गदर्शक होता. ख्रि. १६४६ त तरुण शिवबाजें आपल्या एका तरुण देशप्रेमी सहकाऱ्याला पुढीलप्रमाणें पत्र लिहिलें होतें. “ शहास तुम्ही आपली बेमानगिरी करीत नाही. आदि कुलदेव स्वयंभू. त्यांनीं आम्हास यश दिले व पुढें तो मनोरथ हिन्दवी स्वराज्य करून पुरविणार आहे. हे राज्य व्हावें हे श्रीचें मनात फार आहे. ”

श्री. राजवाडे यांच्याजवळ या पत्राची मूळ प्रत आहे, आणि त्यावरून १७ व्या आणि १८ व्या शतकात घडलेल्या महान् हिंदु स्वातंत्र्य आंदो-

लनाचा खराखुरा मूर्त आत्माच आपल्या डोळ्यापुढे उभा राहतो. हे आदोलन, ही उठावणी आकुचित वा मर्यादित नव्हती. हिंदवी स्वराज्याच्या, हिंदुसाम्राज्याच्या या महान् ध्येयानेच विशीच्या आंत असलेल्या शिवनाच्या अंतःकरणाला स्फूर्ति देऊन कार्य प्रवृत्त केले होते. त्याविषयी त्याचे स्वतःचे शब्दच आपल्यापुढे आहेत.

शिवरायांची हिंदुत्वाची चळवळ

परंतु शिवाजी आणि त्याने चालविलेल्या राज्यस्थापनेच्या चळवळीलाच दडपून टाकण्यासाठी जेव्हां रजपूत सरदार जयसिंग त्याजवर चालून आला, तेव्हा साहजिकच शिवरायाची प्रतिकाराची धार थोडीशी बोथट बनली. हिंदुत्वाची पुरातन पासूनची असलेली रक्षक टाल जी राजपूत जाति, तीच आपल्या सहधर्मी बंधूंचे, आपल्या हिंदुधर्मीय बांधवांचे रक्त सांडण्यास, केवळ मुसलमानांना विजय मिळावा म्हणून पुढे यावी, हे दृश्य खरोखरच उद्देगकारक होते ! शिवाजीने जयसिंगाला लिहिले “ तुम्हांस जे किल्ले पाहिजेत ते मी देतो. निशाण चढवितो. पण मुसलमानांना यश न देणे. मी हिंदु. आपण रजपूत तेव्हा हिंदूच. राज्य मूळचें हिन्दूचें. हिंदुधर्मरक्षकापुढें मी डोकें शतदा नमवीन पण हिंदुधर्माची मानहानी होईल असें कधीहि करणार नाही !! ”

जयसिंगावर या पत्राचा निःसंशय परिणाम झाला. आणि त्याने प्रत्युत्तर लिहिले, “ औरंगजेब बादशाह पृथ्वीपति. त्याशी तुम्ही सख्य करावें. शत्रूवाने राहून या काली परिणाम लागणार नाही. आम्ही हिंदु जयपूरचे राजे. हिंदूच. तुम्ही हिंदुधर्म स्थापन करता यास्तव आम्ही तुम्हाला अनुकूल आहो. ”

शिवरायांच्या नेतृत्वाखाली उदय पावलेल्या हिंदु सत्तेने उभ्या हिंदुस्थानांतील हिंदूंचीं मने एका नव्याच चैतन्याने भरून टाकली होती. जुलूम अन्यायाखाली वांकलेल्या अभाग्यांना तो आपला उद्धारक आणि प्रति अवतारी पुरुषच वाटला. मुसलमानी पारतंत्र्याच्या जोखडाखाली संत्रस्त होऊन चरफडत असलेल्या सावनूर जिल्ह्यातील हिंदूंनी म्हणूनच त्याला विनतिपत्र घाडले “ हा युसुफ फार खस्त आहे. बायकापोरांस उपद्रव देणें

जुलूम गोवधादि नियम कमें आम्ही त्याचे हाताखाली वागण्यास कंटाळलो. तुम्ही हिंदुधर्माचे संस्थापक, म्लेच्छाचे नाशक, म्हणून तुम्हाकडे आलो. तुम्हाकडे आम्ही आलो म्हणून आमचे द्वारा चौकी बसली आहे. अन्नपाण्यावांचून जीव घेण्यास उद्युक्त झाले आहेत. तरी रात्रीचा दिवस करून येणें.”

“मुसलमानांचें अधिपत्य यापुढें मानणार नाही” या अटीवर शिवरायांनीं जेव्हां तंजावरच्या आपल्या भावाला व्यंकोजीला तेथीस गादी दिली आणि त्याला जहागिरीवर स्थापिले तेव्हा शिवराय लिहितात “दुष्ट हिंदु-विद्वेषी यांस आपुले राज्यांत ठेवूं नये”

मराठ्यांनीं घडविलेली ‘हिंदवी क्रांति’

स्वातंत्र्याच्या काजामध्ये सताजीने आणि त्याच्या भावानीं केलेल्या राष्ट्रसेवेचें चीज करण्यासाठी छत्रपति राजारामानें बहिर्जोला मोठ्या सन्मानाची आणि प्रतिष्ठेची ‘हिदुराव’ ही पदवी अर्पण केली. जिंजीच्या वेढ्यांत ज्यावेळीं मराठी सैन्ये तो वेढा फोडून त्यातून निसडून जाण्याचा प्रयत्न करात होती त्यावेळीं मोगल सेनाधिकाऱ्याच्या हातांखाली लढत असलेल्या मराठ्यांना आपल्याकडे वळवून घेण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता.— “नागोजी राजे याजकडे संधान केलें, तुम्ही आम्ही एक झाल्यास ही फौज मोडून हिंदुधर्म जतन करूं. त्यापक्षीं तुम्ही फुटून आम्हाकडे यावें.” तेव्हा नागोजी राजे मुसलमानी नोकरी सोडून, मोर्चे उठवून, शहरांत ५००० फौजेनिशीं गेले... शिकें हे मोगलाचे ताबेदार बनले. (कारण त्याचे संभाजीनें शिरकाण केलें.) तेव्हा खडोवळाळ म्हणाले “तुमचें शिरकाण केलें. तसेंच आमचेहि तीन पुरुष हत्तीपायीं मारविलें. परंतु हिंदूंच्या दौलतीकरिता आम्ही झटत आहोंत. तुम्ही तों भागी आहां.” तेव्हां शिकें पण कारस्थानात आले; व मराठ्यांस मिळून जिंजीहून राजाराम शत्रूच्या वेढ्यास तोडून गेले.”

शाहूचा आणि सवाई जयसिंगाचा, हिंदुधर्माचे संरक्षणासाठीं मी काय

१. अंबरचा रजपूत राजा. (ख्रि. १६६९-१७४३) हा मोगलाचा सेनापति असूनहि पहिल्या बाजीरावाला आतून वश होता.

केलें व तूं काय केलेस, यावरून प्रेमांतलाच पण खूप वाद झाला. (सरदेसाई मध्य विभाग.) बाजीराव व नानासाहेबांच्या काळच्या पिढ्यातहि हिंदुत्व विषयीची ह्याच अहमिहमिकेची स्पर्धाळू भावना वास करीत होती. एक इतिहासकार लिहितो “ पुष्कळांनी बाजीरावाच्या उद्योगाचें अनुकरण व परिपोश केलेला दिसतो....ब्रह्मोद्वस्वामी, गोविंद दीक्षित वगैरे देशभर यात्रा करून अनुभव घेतलेल्या साधुपुरुषांच्या ठिकाणी वरील ‘ हिंदुपद पादशाही ’ची भावना स्फुरण पावत होती, व ते आपल्या सर्व शिष्यवर्गास याच भावनेनें उपदेशित होते. ” बाजीराव स्वतः म्हणतात “ अरे बघत काय ! चला जोरानें चालू करून, हिंदुपद पादशाहीस आतां उशीर काय ! (बाजीराव)

हिंदुपदपादशाहीचा दरारा

त्या वेळच्या प्रमुख विचारवंतात ब्रह्मोद्वस्वामी हे अग्रेसर होते. “ परंतु हिंदुधर्माचा उच्छेद ज्या राज्यात होतो त्यास भेटणें स्वामीस योग्य वाटलें नाहीं. हिंदूंच्या साम्राज्यांत देवाब्राह्मणांचा छळ होणें ही गोष्ट किती लज्जास्पद आहे ही गोष्ट त्यानें शाहूच्या मनात भरवून दिली. ” (सरदेसाई)

मथुराबाई स्वामीस लिहिते:—“ शंकराजी मोहिते, गणोजी शिंदे, खंडोजी नाळकर, रामाजी खराडे, कृष्णाजी मोड इत्यादि मातबर सरदारांनी राज्य रक्षण करून शामलांचा (हवशांचा) मोड केला व कोकणांत हिंदुधर्म राखला ! ” मथुराबाई आग्रे या शूर लढनेनें लिहिलेली पत्रें इतक्या जळजळीत देशाभिमानानें भरलेलीं आणि आवेशपूर्ण आहेत कीं, ज्यांना त्या महान् हिंदुउत्थानाचें खरें मर्म समजून घ्यावयाचें असेल त्यांनीं ही पत्रें अवश्यमेव वाचावीत.

पोर्तुगीजांनी गोव्यामध्ये धर्माच्या नांवाखाली जी छळणूक आरंभिली

१. पहिले बाजीराव आणि छत्रपति शाहुमहाराज यांचे गुरु (ख्रि. १६४९-१७३८). हे स्वामी सातान्याजवळ घावडशीस राहात होते.

२. कान्होजी आंग्रे यांची पत्नी.

होती ती म्हणजे युरोपातील इन्क्विझिशनचीच ^१ हिंदुस्थानात काढलेली आवृत्ति होती. एकदा त्यांनी हिंदूंना आपले धार्मिक आचार-विधि उघडपणें पाळण्यास बंदी केली. तेव्हा लोकांच्या मूळभूत अधिकारांचा पाठपुरावा करणाऱ्या अंताजी माणकेश्वरानें ती आज्ञा मोडून इतर हिंदूंनाहि तेंच करण्यास सांगितलें, परंतु त्याला हें पूर्णपणें माहीत होतें कीं, दुखळा सविनय प्रतिकार याचा अर्थ म्हणजे दुबळ्याच्या नशीबीं येणारी दुःखें भोगणें हाच होय ! म्हणून त्यावेळच्या परिस्थितीवर विजय मिळवावयाचा असेल तर कोण्या बाजीरावाच्या नाहीतर चिमणाजीच्या तरवारीचें साहाय्य मिळविणें अवश्य होतें. हिंदुस्थानामध्ये पोर्तुगीजांच्या प्रदेशात क्रांति घडवून आणणारा म्हणजे अंताजी माणकेश्वर हाच होय. महान् हिंदुनेत्याची सहानुभूति त्यानें या कार्यासाठीं बाजीरावाला मिळवून दिली. आणि खरें पहातां ज्यानें मराठ्यांचें दडपण आणून, चिमाजी आप्पाच्या विजयी चढाईनें जवळ जवळ सारा हिंदु प्रदेश मुक्त केला, तो अंताजी हाच या सर्व चळवळीचा खरा सूत्रधार होता.

पहिले बाजीरावसाहेब पेशवे

परंतु इतक्यामध्येच आणि वसईच्या पाडावानंतर, नादिरशहा हिंदुस्थानावर चालून आला आणि दिल्ली त्याच्या हातात पडली. बाजीरावाचे मराठे हस्तक त्याला लिहितात “तहमास्पकुलीखान काहीं देव नाही, जे पृथ्वी कापून काढील ! जबरदस्तांहीं सूलूख करील. म्हणून मातबर फौजेनिशीं यावे. आधी जबरदस्त व मग सूलूख. आतां सारं रजपूत व स्वामी (बाजीराव) एक झालिया निकाल पडेल. समस्तास (हिंदूस) बुंदेले वगैरे एक जागा करून मोठा भाव दाखविला पाहिजे. नादिरशहा माघारा जात नाही. हिंदु राज्यावरी निघेल....रायाचें (सवाई जयसिंग)

---

१. १३व्या व १४व्या शतकांत इन्क्विझिशन या धर्म शासन संस्थेनें रोमन कॅथोलिक पंथावर विश्वास न ठेवणाऱ्या लोकांची चौकशी करून त्यांना भयंकर शिक्षा देण्याचें सत्र चालू ठेवले होते. परधर्मी अपराध्यांना कित्येक वेळीं जिवंत जाळण्यांत येई.

मनीं राणाजीस तख्तावर बसवावें असें आहे. हिंदूराजे सवाई आदी करून स्वामीचे स्वारीची मार्ग प्रतीक्षा करतात. स्वामीचे पुष्टिबल होताच जाट वगैरे फौज दिल्लीवरी पाठवून सवाईजीं आपण दिल्लीस जाणार. ' (धोंडो गोविंदाचें बाजीरावास पत्र)

परंतु अद्याप वसई न पडल्यामुळे बाजीरावाला वेळेवर जातां आले नाही. तो लिहितो. " हिंदु लोकांस संकट फार प्राप्त झालें आहे. अद्याप वसई आली नाही...ऐशास तमाम मराठी फौजा एक होऊन चमेलीपार व्हावें. त्यास (नादिरास) अलीकडे येऊं देऊं नये; असा विचार आहे. " (बाजीरावानें ब्रह्मेद्रस्वामीस लिहिलें पत्र.)

परंतु त्याचें खंवीर अंतःकरण या सर्व आपत्तींना पुरून उरणारेंच होतें. तो फिरून लिहितो, " आपली घरगुती भांडणें (रघुजीचें पारिपत्य वगैरे) बाजूला ठेविली पाहिजेत. आतां सर्व हिंदुस्थानास एक शत्रू उत्पन्न झाला आहे. मी तर नर्मदा उतरून सर्व मराठी सैन्य चंबळेंथेंत पसरून देणार. मग पाहूंया नादिरशहा कसा खालीं येतो तो ! " (बाजीरावाचीं पत्रें)

सवाई जयसिंगलाहि, हिंदूंच्या पुनरुत्थानाच्या आंदोलनातील इतर मोठमोठ्या ने याप्रमाणेंच हिंदुत्वाचा कट्टर अभिमानी होता. बाजीरावानें माळव्यात यावें व हिंदुस्वातंत्र्याचें युद्ध तेथपर्यंत भिडवून, शिवराया पासूनच्या अनेक पिढ्यांच्या त्याच्या अनुयायांनीं जे हिंदुपदपादशाहीचें महान् ध्येय पुढें ठेवले होतें त्याचा हिंदुम्यानभर प्रसार करण्याच्या दृष्टीनें महत्त्वाचें आणि पुढें पाऊल टाकावें म्हणून माळव्यातील गाजलेल्या हिंदूंना बाजीरावास माळव्यात बोळविण्यास यानेंच सांगितलें होतें. हा स्वदेशाभिमानी, आणि सुविद्य रजपूत राजश्रेष्ठ आपल्या एका पत्रात लिहितो:—“ सिधिश्री.....नंदलालजी प्रधान व भाईजी ठाकूर संस्थान इंदोर अमर गढसु महाराजाधिराज श्रीसवाई जयसिंगजीकृत प्रमाण बंचजो...सो आपको लिखते है कीं बादशहानें चढाई कीं है; तो कुछ चिंता नहीं. श्री परमात्मा पार लगावेगा. बाजीराव पेशवे हमने आपके निमन्त्र कोलवचन कर लिया है, ” पुढें आणखी तो लिहितो:—“ हजार शाबास है आप सब मालवे सरदार एक रहके हिंदुधर्मका कल्याण होना और मालवेमें हिंदुधर्मकी वृद्धि होना. इस बात विचार कर मालवेमें मुसल

पानोको नौमेद किये. और हिंदुधर्म कायम रखा.” (जयसिंगाचीं पत्रे. २६-१०-१७२१ खि.)

हिंदुस्वातंत्र्याच्या आघाडीवरचा नेता ‘नानासाहेब’

अखिल हिंदु स्वातंत्र्याच्या आणि हिंदुपदशाहीच्या या महान् आदोलनात आघाडीवर चमकलेल्या वीरांमध्ये बाजीरावाचा पुत्र नानासाहेब हा सर्वश्रेष्ठ अग्रगण्य नेता होता. त्याचा पत्रव्यवहार हा एक स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय होण्यासारखा आहे. जिथे जिथे तो आपल्याला आढळतो तिथे तिथे तो हिंदुत्वाचाच पाठपुरवा करीत असलेला आपणास दिसतो. ताराबाईला तो लिहितो, “ मोगल केवळ हिंदुराज्याचे शत्रु. त्यास देखील अनुमधाने होत असता सेवकच वाकडे वर्ततात हा दोष ! ” (नानासाहेबाचीं पत्रे)

पानिपतच्या भूमीवर जरी बरीच हानि झाली तरी त्यामुळे सर्वनाश काही झाला नव्हता. कारण, या युद्धातून दोन वीर बचले; आणि त्यांनी हिंदुत्वाचें कार्य सावरलें ! नाना फडणवीस आणि महादजी; हिंदु राजसत्तेचें डोकें, तरवार आणि ढाल !! या दोघांनीं पानिपतचा भीषण पराभव होऊ नहि-नव्हे तसा तो झाल्यामुळेच-५० वर्षेपर्यंत सतत, विचाराची आणि कुनीची कठोर झुंज दिली. कारण पानिपतच्या पराभवानें तें युद्ध जिंकणाऱ्याना असा जबर तडाखा मिळाला होता की, त्यामुळे हिंदु ह्मच हिंदुस्थानचे खरे राजे ठरलें. एकंदर इतिहासालाच जी यशस्वी कलाटणी मिळाली त्याची स्पष्ट जाणीव होण्याइतका राष्ट्राच्या मनाचा विकास कसा झाला होता, आणि निःसंदिग्धपणें प्रस्थापित झालेल्या हिंदु साम्राज्याविषयी आणि हिंदुत्वाविषयी राष्ट्राच्या मनात कसा तीव्रतर अभिमान उत्पन्न झालेला होता, याची साक्ष, त्यावेळच्या बुद्धिमान आणि राजकारणी लोकांच्या लेखनात आपणाला स्पष्टपणें पहावयास मिळते.

गोविंदराव काळे यांचें नाना फडणविसांना पत्र

नाना आणि महादजी यांच्यामध्ये धुमसत असलेले मतभेद पूर्णपणें नष्ट झाल्याचें कळताच महाराष्ट्राच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत प्रत्येक

मराठ्याला अत्यंत आनंद झाला होता. ही वार्ता कळतांच पेशव्यांचे वकी गोविंदराव काळे यांनी निजामाच्या राजधानीत बसून नाना फडवीसां एक पत्र लिहिले होते तें असें:—

“ पत्र पाहतांच रोमाच उभे राहिले. अति संतोष झाला. विस्तार पत्र किती लिहूं ! ग्रथचे ग्रथ मनात आले. अटक नदीचे अलीकडे दक्षिण समुद्रापावेतो हिंदूंचें स्थान, तुरकस्थान नव्हे. हे आपली सीमा पांडवापासून विक्रमाजित पावेतो. त्यांनीं राखून उपभोग घेतला. त्या मागे राज्यकर्ते नादान निघाले. यवनांचें प्राबल्य झाले. चकत्यांनीं (बाबरच्या वंशजांनीं) इस्तिनापूरचें राज्य घेतलें. शेवटीं आलमगीराचे कारकीर्दी यशोपवीतास साडेतीन रुपये जेजया बसून ओलें अन्न विकत घ्यावें अशें नौबत गुजरली. ”

“ त्या दिवसात कैलासवासी शिवाजी महाराज शककर्ते व ध. राखते निघाले. त्यांनीं किंचित् कोन्यांत धर्मरक्षण केलें. पुढें कैलासवास नानासाहेब व भाऊसाहेब प्रचंड प्रतापसूर्य असे झालें कीं, अरे कधीं झाले नाहीं. इल्ली श्रीमंताचे पुण्य प्रतापेंकरून व राजेश्री पाटि बुवाच्या बुद्धि व तरवारीच्या पराक्रमेंकरून सर्व घरास आलें. परंतु झां कसें ? प्राप्त झालें तेणें करून सुलभता वाटली. अगर मुसलमान कोण असते तरी मोठे मोठे तवारिखनामे झाले असते. यवनांच्या जातींत इतकें गोष्ट चागली झाल्यास गगनाबरोबर करून शोभवावी. आमचे हिंदूंत गगना इतकी झाली असतां उच्चार न करावा हे चाल आहे. अलभ्य गोष्टी घडल्या यवनांच्या मनात कीं, काफरशाही झाली असें बोलतात. ”

“ लेकीन ज्यांनीं ज्यांनीं हिंदुस्थानात शिरे उचललीं त्याची पाटी बावांनीं फोडली. न लाभल्या त्या गोष्टी लाभल्या. त्याचा बंदोबस्त शककृत्य प्रमाणें होऊन उपभोग घ्यावें पुढेंच आहे. कोठें पुण्याईत उणें पडेल आणि काय दृष्ट लागेल नकळे. झाल्या गोष्टी यांत केवळ मुलूख, राज्य प्राप्त इतकेंच नाहीं तरी वेदशास्त्र रक्षण, गोब्राह्मण प्रतिपालन, सार्वभौमत्व हात लागणें, कीर्तियश याचे नगारे वाजणें इतक्या गोष्टी आहेत. हें किमय संभाळणें. हक्क आपला व पाटील बावांचा. त्यांत वेत्यास पडला कीं, दोस दुष्मन मजबूत. संशय दूर झाला. अति चांगलें. अति चांगलें. दुष्मन

उशापायथ्याशी लागून आहेत. चैन नव्हते. आपण लिहिल्यावरून मन स्वस्थ झाले." (ख्रि. १७९३)

इतक्या सहजसुंदर शैलीने लिहिलेलं हे एकच एक पत्र आपल्या इतिहासाचं अंतरंगदर्शन जितक्या उत्कटतेने आणि वास्तवतेने घडवितं तितकं ते दुसऱ्या शेकडो शुष्क इतिहास ग्रंथांनी कदापिहि घडणं अशक्य आहे. हिंदु आणि हिंदुस्थान या नावांची कशी सहज स्फुरलेली आणि अचुक अशी व्युत्पत्ति या लेखकाने दिलेली आहे! त्याच बरोबर अगदी शेवटच्या पिढ्यापर्यंत आपल्या पूर्वजांना या नावाविषयी किती प्रेम होते, किती भक्तिभाव होता नि त्या नावांशी ते कसे एकरूप झाले होते याचे इतके सावेश दिग्दर्शन या पत्रात झालेलं आहे की, त्यासंबंधी आतां दुसरा पुरावा उद्धृत करणेंच निरर्थक होईल.

‘हिंदु’ नांव मुसलमानांनीं द्वेषबुद्धीनें दिल्याची निराधार शंका

अशा रीतीने, प्राचीन वैदिक कालापासून ते आपल्या शेवटल्या हिंदु साम्राज्याच्या १८१८ तील अंतापर्यंत हिंदु आणि हिंदुस्थान या नावाच्या इतिहासाच्या सर्व क्रमवार प्रकरणांचा शोध घेण्याचा आपण येथवर उपक्रम केला. आता या पुढें हिंदुत्वाची प्रमुख लक्षणे निश्चित करण्याचें जें आपलें मुख्य काम, तिकडे आपणास वळण्यास योग्य भूमिका निर्माण झालेली आहे. आपल्या या सशोधनातून पहिलीच गोष्ट निश्चित झाली ती ही की, हिंदु किंवा हिंदुस्थान या शब्दांचा उगम मुसलमानांच्या द्वेषबुद्धीतून झाला असावा अशी जी एक निराधार शंका आमच्या शहाण्या सुरत्या परंतु उतावळ्या लोकांच्या मनांत ठाण माझून बसली होती तिचें स्पष्ट खंडण झालें. या नांवांच्या इतिहासाविषयी मागील प्रकरणानून इतके सामग्यानें लिहिल्यानंतर वरील शंका इतकी दुषखुळेपणाची ठरते की, तिचा नुसता निर्देश करणें म्हणजेच तिचें खंडण केल्याप्रमाणें आहे. महम्मद जन्मण्यापूर्वी किती तरी मागे, इतकेंच काय पण अरबांचे राष्ट्र म्हणून काहीं आहे हें जगाला ज्ञात होण्यापूर्वी कितीतरी शतकापासून, हें प्राचीन राष्ट्र आम्हाला आणि आमच्या बाहेरच्या जगालाहि, सिंधु किंवा हिंदु याच पुण्य नावानें माहीत होतें. आणि दुसरें असें की, जितका त्या प्रत्यक्ष सिंधूचा शोध लावणें अरबांना शक्य झालें नाहीं, तितकेंच हेंहि नाव शोधून काढणें त्यांना कधीहि शक्य नव्हतें. त्यांना तें केवळ पूर्वीच्या इराणी, ज्यू आणि इतर लोकांकडूनच माहित झालेलें होतें. परंतु ऐतिहासिक पुराव्यांनीं खंडन करण्याचा हा गंभीर खटाटोप जरी क्षणमर बाजूला ठेवला तरी, ही गोष्ट अगदीं उघड नाही का, कीं जर खरोखर कांहीं लोक म्हणतात त्याप्रमाणें तें नाव आपल्या शत्रूनें तिरस्कार भावनेनें आपणाला दिलें असेल तर, आपल्या जातीतल्या सर्वश्रेष्ठ नि पराक्रमी लोकांनीं तें चुकून तरी कधीं मान्य केलें असतें कां ! खरोखरीच आपले पूर्वज, अरबी किंवा पर्शियन भाषा अगदींच जाणत नव्हते असें नाहीं. तसें म्हणावें तर मुसलमान आपला काफिर

म्हणूनहि उल्लेख करीतच होते. म्हणून कांहीं आपल्या लोकांनीं तें नाव धारण करून तेंच आपलें वैशिष्ट्यदर्शक अभिधान म्हणून मिरविलें होतें काय ? मग हिंदु किंवा हिंदुस्थान या दुसऱ्या नांवाच्या संबंधांत तेवढा मात्र त्यांनीं राष्ट्रीय अपमान नीमूढपणें का गिलला ? याचें साधे कारण हें आहे कीं, जुन्या राष्ट्रीय परंपराची, आपल्यांतील कांहीं लोकांपेक्षा त्यांना अधिक माहिती होती, आणि आपल्या राष्ट्रीय जीवनाशी त्यांचा संबंधहि फारसा तुटलेला नव्हता. आणि याच कारणामुळें हिंदु हा शब्द संस्कृतांत नाहीं म्हणून आपल्यांतील कांहींची ओरड सतत चालू असते. परंतु ह्याच शब्दाचें मोठेंसें तें काय ? संस्कृत वाङ्मयांत, किशन, बनारस, मराठा, शीख, गुजराथ, पाटणा, सिया, जमना इ. सारखे रोजच्या व्यवहारांतलें दुसरे किती-तरी शेकडोशें शब्द तरी कुठें आलेले आहेत ! म्हणून ते काय परकी भाषेतून आलेले आहेत असे समजावयाचें ? बनारस शब्द संस्कृतांत नसला तरी संस्कृतांतील वाराणसी शब्दाचाच तो प्राकृतमधील पर्याय असल्यामुळें तो आपलाच आहे. खरोखर संस्कृत वाङ्मयात प्राकृत शब्द सांपडतील ही अपेक्षा करणेच हास्यास्पद आहे ! याहिपेक्षां दुसरे असें कीं, हिंदु हा शब्द संस्कृतांतील एका शब्दाचेंच प्राकृत रूप आहे हें जरी खरें असलें तरी, हें प्राकृत रूप कांहीं काहीं वेळां संस्कृत वाङ्मयातहि दृष्टीस पडते ही गोष्ट तर या शब्दाचें महत्त्व सिद्ध करणारा सबल असा पुरावाच नव्हे काय ? उदाहरणार्थ, मेरू तन्नामध्ये ‘हिंदु’ हा शब्द योजलेला दिसतो. महाराष्ट्रातील आपटे आणि बंगाल्यांतील तारानाथ तर्कवाचस्पति या दोघा प्रख्यात संस्कृत कोशकारांनीं या शब्दाना आपल्या कोशात स्थान दिलें आहे. आणि ‘शिव शिव न हिंदुर्न यवनः’ ही उक्ति तर आपल्या इतक्या परिपाटातली आहे की ती उद्धृत करण्याचेंच काम नाहीं !

‘सप्तसिंधू’ चेंच ‘हप्तहिंदु’ हें रूपांतर आहे

आतां असें असूं शकेल कीं, अलीकडच्या मुसलमानी भाषेची छाप पडलेल्या फारसी भाषेमध्ये, या हिंदु शब्दाला थोडा तिरस्काराचा भाव चिकटविण्यात आला असेल. परंतु त्यावरून हिंदु शब्दाचा मूळ अर्थहि तुच्छतादर्शक व ‘काळ्या’शी समान अर्थी होता असें कसें सिद्ध होईल !

फारसीमध्ये हिंदी अथवा हिंद हे शब्द येतात. परंतु त्यांचा अर्थ काळा असा कुठेंच दिसून येत नाही. आणि त्याचबरोबर हेहि सर्वांना माहीत आहे की, ते शब्द हिंदु या शब्दाबरोबर सिंधु किंवा सिंध या संस्कृत शब्दापासूनच बनलेले आहेत. जर हिंदु हा शब्द आपण 'काळे' आहोत म्हणून आपणाला लावण्यात आलेला आहे असें गृहीत घरलें तर हिंद किंवा हिंदी यांचा अर्थ 'काळा अदमी' असा नसूनहि ते आपणाला लावण्यात आलेले आहेत काय ? खरी गोष्ट अशी आहे की, हिंदु शब्दाची खरी उत्पत्ति मुसलमानी संस्कार झालेल्या फारसीतून नसून, ती इराणची प्राचीन भाषा जी झेंद तीमध्ये आढळते. आणि त्यावेळीं इसहिंदूचा अर्थ केवळ 'सप्तसिंधु' एवढाच होता. आपण अक्षरशः काळे होत म्हणून आपणाला हें नांव देण्यांत आलें असावें हें तर कदापीहि शक्य नाही. त्याचे अगदी साधे कारण असें आहे की, अवेस्ताकाळचे हिंदु-म्हणजेच प्राचीन काळचे 'सप्तसिंधु'—हे त्यावेळच्या आर्याणातील लोकाइतकेंच सुंदर होते; आणि ते त्यांच्याशेजारीच तर कधी त्यांच्यामध्येहि, एकत्र राहात होते. अगदीं अलीकडे म्हणजे ख्रिस्तकालाच्या प्रारंभी, आपल्या सीमाप्रानांना पार्थियन लोक श्वेतभारत असें संबोधित होते. आणि म्हणून मुळांत हिंदु या शब्दाचा अक्षरशः काळा असा अर्थ कधीच नसला पाहिजे, हेंच स्पष्ट होते.

म्हणून काय 'हिंदु' हें नांव आम्हां टाकावयाचें ?

खरोखर, मुसलमान किंवा मुसलमानी संस्कार झालेले पारशी याचाहि पत्ता नव्हता तेव्हांपासून हिंदु किंवा हिंदुस्थान हीं नावें, आपली भूमी आणि आपलें राष्ट्र यांचाच सामिमान आणि गौरवपूर्वक उल्लेख करण्यासाठीं वापरण्यात येत होती हें मागील विवेचनांत पुरेपूर सिद्ध करून दाखविलेंच आहे. तेव्हां हिंदु या नावाच्या माहात्म्याचा किंवा त्याविषयी वाटणाऱ्या आपल्या भक्तिभावाचा विचार करतां इकडच्या तिकडच्या चार दोन मायेफिरुंनी त्या नावाशीं जे कांहीं बरेंवाईट अर्थ चिकटविले असतील, त्यांना काहीं विशेष किंमत देऊन त्याचा विचार करण्याची आपणाला मुळांतच आवश्यकता नाही. एकदा अशी वेळ होती की, प्रत्यक्ष इंग्लंड-मध्येच, इंग्लंड हा शब्द इंग्लड जिकणाऱ्या नार्मन लोकांना इतका तुच्छता

दर्शक वाटू लागला होता की, एकमेकाचा उद्धार (!) करतांना तोच शब्द उपयोगांत आणला जाई. “मी काय इंग्लिश होऊं” एवढें म्हणणें म्हणजे स्वतःची भयंकर विटंबना करून घेण्यासारखे समजले जाई ! तर एखाद्या नॉर्मन माणसाला ‘इंग्लिशमन’ म्हणून संबोधणें, हा अतिशय अक्षम्य गुन्हा ठरे. परंतु, त्यामुळें आपल्या भूमीचें नि राष्ट्रचें नांव बदलून इंग्लंडच्या ठिकाणीं त्यास नॉर्मंडी म्हणून म्हणावें असा विचार इंग्लिशच्या डोक्यांत चुकून तरी कधीं आला होता काय ? किंवा आपलें ‘इंग्लिश’ हें नांव टाकून दिल्यानें त्यांना तत्काळ मोठेपणा प्राप्त झाला असता काय ! कधींच नाही ! उलट ठामपणें त्यांनीं आपलें नांव आणि आपला प्राचीन वंश याचा त्याग केला नाही म्हणूनच, आज ज्यावेळीं नॉर्मन हा शब्द अस्थवशेष होऊन बसला आहे आणि नॉर्मंडीलाहि जगाच्या आलेखामध्यें कुठें स्थान राहिलेलें नाही त्यावेळीं, तेच ते तिरस्करणीय इंग्लिश आणि त्याची ती इंग्लिश भाषा, जगानें आजपर्यंत न पाहिलेल्या अशा सर्वात प्रचंड साम्राज्याची स्वामिनी होऊन राहिली आहे. मात्र इंग्रजी साम्राज्याचें वैभव जरी इतकें थक करून सोडणारें असलें तरी एकंदरीनें विचार करता, हिंदु जगताच्या अपरंपार वैभवाशी तुलना करण्यासारखे इंग्लंड जवळ तरी खरोखर काय आहे !!

‘हिंदु’ हें नांव जगाला बहुमानाचें द्योतकच वाटें

जेव्हां परस्परांत कांहीं वितुष्ट येतें तेव्हां एकमेक राष्ट्रें बहुधा बेताल बनत असतात व त्यांच्या मनाचा तोल सुटतो. पारशी आणि इतर कोणी लोक हिंदु या शब्दाचा अर्थ ‘चोर’ किंवा ‘काळा बदमी’ एवढाच जर एकेकाळीं समजत असतील, तर त्यांच्या हेहि चांगलेच स्मरणात असूं द्या कीं, ‘मुसलमान’ हा शब्दहि कांहीं मनुष्यजातींतील फार मोठ्या हेवा वाटण्यासारख्या माणसाकरिता म्हणून हिंदु वापरीन नव्हते ! एखाद्या माणसाला मुसलमान किंवा त्याच्याहिपेक्षा अधिक म्हणजे ‘मुसडा’ म्हणणें हें तर त्याला ‘पशू’ संबोधण्याच्याहि पलीकडचेच समजण्यांत येई. ज्यावेळीं परस्परांमध्ये प्राणातिक झगडे चालू असतात तेव्हां, आणि ज्यावेळीं खवळलेल्या पाशवी क्रोधभावनांच्या ज्वाला भडकलेल्या असतात तेव्हां, अशा

प्रकारची मर्मभेदी आणि कडवट शिविगाळ व उणीदुणी बरी अपरिहार्य आणि योग्य ठरत असली, तरी परस्पर लोक जेव्हां या वैराच्या झटक्यांतून शुद्धीवर येतात आणि स्वतःला सद्गृहस्थ म्हणवू लागतात तेव्हां तरी तसली शिविगाळ व उणीदुणी त्यांनी विसरून जावयास पाहिजेत. आतां वरील संबंधांत आपणाला हे हि विसरून चालणार नाही कीं, प्राचीन ज्यू लोक हिंदु हा शब्द सामर्थ्य आणि उत्साह या अर्थां वापरीत असत. कारण या गुणांचे साहचर्य आपल्या भूमीशी आणि राष्ट्राशी मानण्यात येत असे. 'सो हाथ मो अलक्क' या अरबी महाकाव्यांत असे म्हटले आहे कीं, आपल्याच रक्ताच्या लोकांनी केलेले जुलूम अत्याचार, हे हिंदु खड्गापेशां अधिक छळणुकीचे आणि प्राणातिक असतात. तर 'हिंदूच्या शब्दात उत्तर देणें' ही जी म्हण इराणी लोकांत रुढ होऊन बसली आहे, निचा अर्थ "हिंदु-खड्गानें जोगाचा आणि खोल घाव करणें" हाच त्यांना अभिप्रेत होता. प्राचीन बाबिलोनियन लोक अत्युत्तम प्रकारच्या कापडाच्या जातीला 'सिंधु' म्हणत. कारण, बहुशः ते 'सप्तसिंधु' मधूनच येत असे. आणि या गोष्टी वरून आपणास असें दिसतें कीं, आपल्या देशाला ते जुन्या 'सिंधु' याच नावानें ओळखीत होते. प्राचीन बाबिलोनियन भाषेमध्ये हि या शब्दाच्या राष्ट्रीयवाचक अर्थावाचून, दुसरा कौणता अर्थ त्या शब्दाला होता असें आमच्या तरी अद्याप ऐकिवात नाही.

चिनी लोकांना 'हिंदु' हे 'इंदू' प्रमाणेंच आवडत

आपल्या शेजारच्या अत्यंत प्राचीन आणि सुसंस्कृत अशा चीन राष्ट्रांतला सुप्रसिद्ध प्रवासी ह्यूएनत्संग यानें या हिंदु नावाचा जो मजेदार अर्थ लावला होता तें पाहून कोणत्याहि हिंदूला स्वतःविषयी धन्यता वाटल्यावांचून राहणार नाही. त्याच्या मतानें संस्कृतांतील 'इंदु' हा शब्द आपलें राष्ट्रीय नाव 'हिंदु' याच्याशीच पूर्णतया एक आहे. आणि या मताच्या पुष्ट्यर्थ तो पुढें म्हणतो कीं, जगानें या राष्ट्राला अगदी यथार्थत्वानें 'हिंदु' हें नांव दिलें. कारण, हिंदु आणि त्याची संस्कृति ही मानवाच्या निराश आणि निरुत्साह आत्म्याला शीतल चंद्रिकेप्रमाणें सदैव आनंद आणि उत्साह याचा झराच होऊन राहिलेली आहे ! याच्यावरून हेंच सुस्पष्ट

होत नाही का की, लोकांच्या मनांत आपल्या नांवाविषयी आदर उत्पन्न करण्याचा मार्ग म्हणजे ते नांव बदलणे किंवा टाकून देणे हा नसून, आपल्या पराक्रमी शस्त्रबलाने, आपल्या ध्येयाच्या शुद्ध सात्त्विकतेने आणि आपल्या अध्यात्मिक उंचीने त्यांना ते तसे मान्य करावयाला लावणे हा आहे. जरी आपल्यातील कांही बांधवांना मनःच्या हौसेच्या तट्टावर बसून दौडण्याची आणि जनगणनेमध्ये 'हिंदू'च्या ठिकाणी 'आर्यन' म्हणून स्वतःची नोंद करण्याची आपण मोकळीक दिली, तरी जोपर्यंत आपल्या राष्ट्राला पूर्वीचे वैभव आणि बल प्राप्त झाले नाही तोपर्यंत तस करणे म्हणजे 'आर्य' या नावाला खाली आपल्या पातळीवर ओढणे, आणि 'गुलाम,' 'मजूर' या शब्दांच्या जोडीला कोशामध्ये आणखी एका नव्या शब्दाची भर घालणे, एवढाच त्याचा अर्थ होईल !

नांव बदलण्याचा 'मूर्ख' खटाटोप

परंतु हिंदु आणि हिंदुस्थान ही नावेच टाकून देण्याच्या अनाटायी सूचनेला काही गंभीर विधानांनी उत्तर देण्याची खटपट सध्या न करता, आणि हिंदु त्या नावाचा मूळ उगम परदेशाच्या द्वेषबुद्धीनून झाला आहे ही दुधखुळी उपपत्ति क्षणभर मान्य करून आम्ही एवढेच विचारतो की, ती नावे फेंकून देऊन त्याच्या ठिकाणी दुसरे एखादे नवीन नाव प्रचलित करणे आपणाला शक्य आहे काय ? सध्याची तरी परिस्थिती अशी आहे की, हिंदु हे नाव आपल्या जातीचे ध्वजचिन्हच होऊन राहिले आहे ! आणि काश्मीर-पासून कन्याकुमारीपर्यंत व अटकपासून कटकपर्यंत आपल्या जातीचे ऐक्य प्रस्थापून ते चिरंतन टिकविण्याच्या दृष्टीने हि हे नांव म्हणजे एक महान् वैशिष्ट्यच झालेले आहे. एखादी टोपी बदलावी त्याप्रमाणे इतक्या सहजासहजी ते तुम्हाला बदलता येईलसे वाटते कां ? एकदां असे झाले की, एका चांगल्या सुबुद्ध आणि स्वदेशप्रेमी गृहस्थाने जनगणनेमध्ये आपली 'हिंदु' अशी नोंद न करता, 'आर्यन' म्हणून हेतुतः नोंद केली. कारण, इराणी मुसलमान आपणाला द्वेषबुद्धीने 'हिंदु' असे संबोधीत असत व त्याचा अर्थ 'चोर' किंवा 'काळा मनुष्य' असाच समजला जात असतो, या सर्वत्र प्रचलित झालेल्या असत्य कल्पनेला तो बळी पडलेला होता.

वेळेच्या अभावी मी जरी त्या नावाच्या उत्पत्तीविषयी त्याच्याशी संपूर्ण चर्चा करित बसलो नाही तरी त्याचें नाव काय एवढाच बाधा प्रश्न मी त्याला टाकला. तेव्हां तो म्हणाला “तत्तसिग !” मी उत्तरलो, “भल्या गृहस्था, हिंदु या शब्दाच्या उत्पत्तीविषयी कितीहि वादविवाद असला तरी तुझें नांव मात्र निर्विवादरीत्या बाडगें आणि घेडगुजरी आहे. आणि तसे तें आहे म्हणूनच तें बदलून त्या ठिकाणी, दुसरे कोणतें तरी मौद्गल्यन किंवा सिंहासनसिंहासारखे पूर्वीचें आणि निर्भेळ आर्यन नाव नोंदणें प्रथम अवश्य आहे ! कांही वेळपर्यंत मूळ सूत्र टाळून, तसें करणें हे किती अवघड आहे आणि त्यामुळे आपल्या आर्थिक स्थितीवर त्याचा किती वाईट परिणाम होईल, इत्यादि नसत्या गोष्टीच सांगण्यास त्यानें प्रारंभ केला. पुढें तो असें म्हणाला की, “या नवीन नांवाचा लोक मान्यताच तरी देतील म्हणून कशावरून ? आणि दुसरे लोक आपल्याला ‘तत्तसिग’ म्हणत असताना आपण मात्र स्वतःला ‘सिंहासनसिंह’ म्हणून घेण्याचा नवीन घातकी उपक्रम करण्यानें विशेष तें काय मिळणार आहे ?” मी लगेच म्हणालो “सद्गृहस्था, निर्विवादरीत्या जें परकीय आहे तें तुझे, केवळ एका व्यक्तीचें नाव बदलणें, म्हणजे तुला इतकें अवघड आणि हानिकारक वाटत आहे, तर मग जें कुणाहि परक्यानें न शोधून काढलेलें, आणि वेद जितके आपले आहेत तितकेच संपूर्णपणें आपले असलेलें असें जें आपल्या संबंध जातीचें नाव तें बदलणें ही किती अवघड गोष्ट असली पाहिजे ! किती व्यर्थ खटाटोप तो असला पाहिजे ?” प्राचीन काळापासून बद्धमूल झालेलें नाव बदलण्याचा खटाटोप व्यर्थ कसा असतो याचें, बरील व्यक्तिगत उदाहरणापेक्षा अधिक खात्री पटविणारें दुसरे उदाहरण म्हणजे आपल्या पंजाबांतील शीख बंधूंचें आहे. “धर्म चलावन संत उच्चारण, दुष्ट दैत्यके मूल उपाटण यहि काज धरा मै जनमम् । समस्त लेहु साधुसम मननम् (परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृता । धर्मसंस्था पनार्थाय संभवामि युगे युगे ।) हे तातडीचें आणि सुस्पष्ट ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून, “नीलवस्त्रके कपडे फाडे, तुरक पाणी अंमल गया ’ अशी विजयी घोषणा गर्जन त्या आपल्या महान् गुरूंनी हिंदूनील सर्वश्रेष्ठ आणि सर्वोत्तम अशा वीरवरांची जी एक स्वतंत्र जाति, जी एक स्वतंत्र पंथ निर्मिली त्याचेच ‘खाळसा’ असें नाव होतें ! “क्षत्रियांहि धर्म छोडिया म्लेच्छ

भाषा गही। सृष्टि सब इरुवर्ण हुई धर्मकी गति रही ! ” असें म्हणून जो परम साधु नानक शोक विव्हल झाला होता त्यालाच आज “ वाह गुरु-जीकी फते । वाह गुरुजीकी खालसा ” या जपघोषांनीं वंदन केलें जातें. दरबार, दिवाण, बहादुर हे शब्द तर आमच्या हरिमंदिरांच्या गाभाऱ्यापर्यंत चोराप्रमाणें आत शिरले आहेत. आपल्या पूर्वीच्या घावांचे हे अद्याप राहिलेले वण आहेत. आपले घाव भरून निघाले, परंतु वण मात्र तसेच राहून आपल्या शरिराचाच ते भाग होऊन राहिले आहेत. जोपर्यंत त्यांना खरबडून काढण्यानें कांहीं उपयोग होण्याच्या ठायीं हानीच होणारी आहे तोपर्यंत, ते तसेच सोसणें एवढेंच जास्तीत जास्त काय तें आपण करूं शकूं. कारण काहीं झालें तरी, ते वण आपण ज्या लढाया, रक्ताचें रण लढून जिंकल्या आणि ज्यामध्ये आपण विजयीच ठरलों, त्या लढायात झालेल्या घावांचे आहेत !

‘ हिंदु ’ आणि ‘ हिंदुस्थान ’ या नांवाची परंपरा

आणि, जर कोणते शब्द,—मग ते कितीहि पवित्र वस्तूंशीं निगडित झालेले असोत,—बदलणें आणि टाकून देणें अवश्य असतील तर ते (तत्त्व-सिंग इ.) हेच शब्द होत; कारण निर्विवादपणें ते परकी आहेत आणि परकीयांच्या सत्तेचे ते राहिलेले अवशेष आहेत. जगताच्या सर्वांत प्राचीन आणि आदरणीय वाङ्मयांत—म्हणजे वेदांत,—प्रथित केलेली जीं आपल्या जातीचीं आणि राष्ट्राचीं मूळ पाळण्यातली जीं हिंदु आणि हिंदुस्थान हीं नावें, त्या नावांविषयींच ओरड करून, तींच टाकून देण्यास—ज्यांनीं तींच नावें आतापर्यंत नुमती धारण केली इतकेंच नव्हे तर त्यांच्याविषयीं प्रेमहि दाखविलें, त्यांनींच—प्रवृत्त व्हावें, हें खरोखर अप्रामाणिकपणाचेंच नाही का ? हींच नावे, सिंधुच्या दोन्ही तीरावर राहाणाऱ्या आपल्या देश-बांधवांनीं उणीं पुरी चाळीस शतकें मोठ्या अभिमानानें धारण केलेली होती. काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि अटकपासून कटकपर्यंतचा प्रदेश ह्याच नावांनीं दाखविला जाई. सिंधूच्या अथवा हिंदूच्या या आपल्या जातीची आणि भूमीची भौगोलिक मर्यादा ह्याच नावामध्यें सांठविलेली होती, आणि ‘ राष्ट्रमार्यस्य चोत्तमम् ’ अशा रीतीने आपणाला

सर्वापेक्षां निगळ्या तऱ्हेने स्वतंत्र अस्तित्व अपिणारी हीच ती नावे होती. ह्याच नावाकरितां आपल्या शत्रूंनी आपला द्वेष केला, आणि ह्याच नावाकरितां शालिवाहना^१ पासून ते शिवाजीपर्यंतचे आमचे वीर हजारोनीं रणांत घुसले आणि शतकोनुशतके तीं रणे त्यांनीं लढत ठेवलीं. हीच नावे त्या पश्चिमीच्या आणि चितोडच्या चिताभस्मावर उमटलेली होती. तुळसीदास, तुकाराम, रामदास आणि रामकृष्ण^२ यांनी ह्याच 'हिंदु' शब्दाचा अभिमान वाढवला. हिंदुपद-पादशाही हे श्रीरामदामाचे स्वप्न होते; शिवरायांचे ते आयुष्यकार्यच झाले. बाजीराव आणि बंदाबहादुर, लखसाल आणि नानासाहेब, प्रताप आणि प्रताप-दित्य^३ या सर्वांच्या ध्येयाकाक्षांचा तो ध्रुवताराच होता ! ज्या ध्वजावर ही अक्षरे कोरली होती त्या ध्वजाच्या मानरक्षणासाठी, हातीं खड्ग घेतलेल्या भाऊसाहेबांच्या नेतृत्वाखाली शत्रूला प्राणघातक प्रहार करीत सहस्रावधि हिंदु झुजले, आणि पानिपतच्या त्या रणागणावर पडलेहि ! आणि इतका हौतात्म्यपूर्ण संहार होऊनहि—किवा तो तसा झाल्यामुळेच—'हिंदुपदपादशाही' करिता नाना आणि महदजी यांनी आपल्या राष्ट्रांचे तारू सर्व खडकांना आणि उथळ प्रवाहांना चुकवून अपेक्षित किनाऱ्यापर्यंत निर्धोकपणे हाका रीत आणले. आजमुद्धा नेपाळच्या सिंहासनावरील सम्राटापासून ते कटोरा घेऊन भीक मागत हिंडणाऱ्या रस्त्यांतील भिकाऱ्यापर्यंत लक्षावधि लोक याच हिंदु किंवा हिंदुस्थान या नावाला आपला भक्तिभाव आणि प्रेमपूर्वक निष्ठा अपेण करीत आले आहेत. आणि हीच नावे टाकून देणें म्हणजे आपल्या राष्ट्रांचे हृदयच चरचरा चिरण्यासारखे आहे ! परंतु तसे करण्यापूर्वीच तुम्ही मृत झालेले असाल हे मात्र निश्चित ! तें करणे हें नुसतें तुम्हाला

१. आंध्रांची साम्राज्यसत्ता दक्षिणेत प्रस्थापित करणारा प्रसिद्ध शक-कर्ता शालिवाहन. ख्रि. १३० ते १५८ पर्यंत यानें राज्य केले. 'रक्षणीं ध्वजाच्या ह्याच । शालिवाहनाने साची । उडविली शकाची शकले । समरिं त्या क्षणा ॥ या सावरकरांनी रचलेल्या ध्वजगीतांतील ओळींत याच शालि-वाहनाचा गौरव केलेला आहे.

२. स्वामी रामकृष्ण परमहंस.

३. कर्कोट नावाच्या राजवंशातील काश्मीरचा एक प्रसिद्ध हिंदु राजा.

मारकच नव्हे तर व्यर्थ ठरणार आहे. हिंदु व हिंदुस्थान ह्या शब्दांचे त्याच्या सध्यांच्या स्थानापासून उच्चाटण करणे म्हणजे हिमालयालाच त्याच्या स्थानावरून हलविण्याचा प्रयत्न करण्यासारखे आहे ! प्रचंड घडामोडी आणि भयंकर उलथापालथ घडविणारा एखादा धरणीकंपच हे करण्याला समर्थ आहे ! !

‘हिंदुइस्लम’ या शब्दाने उडवून दिलेला घोंटाळा

हिंदु आणि हिंदुस्थान ही नावे आपणाला परकीयांनी दिलेली आहेत अशी समज करून घेऊन जे आक्षेप त्या नावावर घेतले जातात त्यांचे खडण, काही अप्रिय असे ऐतिहासिक पुरावे देऊन सहजासहजी करता येण्यासारखे आहे. परंतु गोष्ट अशी आहे की, काही काही वेळेला या आक्षेपामागे एक भीति लपून बसलेली असते. आणि ती भीति म्हणजे ही की, जर हे नांव आपण मान्य केले, आणि त्याचा यथोचित गौरव केला, तर हिंदुधर्मा या नांवा-मध्ये समाविष्ट होणारे सर्व आचार आणि विचार यांच्यावर विश्वास ठेवणारेच आपण आहोत असे सारेजण आपणाला समजतील ! ‘हिंदु’ म्हटला की तो तसा असल्यामुळे तथाकथित हिंदु धर्मावर विश्वास ठेवणाराच असला पाहिजे अशा प्रकारच्या वाटणाऱ्या भीतीमुळेच (जरी ती स्पष्ट शब्दात अनेकदा पडें माडली जात नाही) ही नावे आपणाला परकीयांनी दिलेली नाहीत, ही गोष्ट मान्य करण्यास अनेक लोक सिद्ध नसतात. आणि ही भीति खोटीहि आहे असेहि नाही. परंतु, ज्यांना हिंदु म्हणून व्यावयाचं नसेल त्यांनी आपली ही भीति आपल्या विरोधाचं कारण म्हणून स्पष्टपणे बोलून दाखवावी. भ्रामक आणि न टिकणाऱ्या आक्षेपांत ती दडवून ठेवण्याचा प्रयत्न करू नये; ते अधिक प्राजलपणाचं होईल. हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म या दोन शब्दात जे सकृद्दर्शनी साभ्य आहे त्यामुळे कित्येकदा आपल्या चांगल्या चांगल्या आणि सुबुद्ध हिंदुबांधवातहि परकंपणाची कुटीर भावना निर्माण झाली आहे. या दोन शब्दातील मूलभूत भेद आम्ही लवकरच स्पष्ट करून सांगणार आहोत. या ठिकाणी इतकेंच सांगितलें म्हणजे पुरे की, परकीय लोकाकडून आलेला जर कोणता शब्द असेल तर तो ‘हिंदुइस्लम’ (हिंदुधर्म या अर्था) हा शब्द आहे. परंतु या नव्यानेच प्रचा-

रांत आलेल्या शब्दानें आपल्या विचाराचा घोटाळा करून घेण्याचें आपणाला कारण नाही. स्वतंत्र धर्म ग्रंथ म्हणून वेदावरहि विश्वास न ठेवणारा माणूसहि अगदी पूर्णरूपेण हिंदु असू शकतो ही गोष्ट आपल्याला हजारों जैन बांधवांच्या उदाहरणावरून सिद्ध करून देतां येईल. हे जैन बांधव, —इतराची तर गोष्टच राहो—पिढ्या न पिढ्या आपणाला हिंदु म्हणवून घेत आले आहेत, आणि त्यांना दुसऱ्या कोणत्याहि नावानें संबोधलें तर त्यांच्या भावना दुखाबतात असा अनुभव आहे. ही गोष्ट आम्ही केवळ एक वस्तुस्थिती म्हणूनच या टिकाणीं सांगितली. या संबंधींची सविस्तर चिकित्सा आणि समर्थन आम्ही यापुढें करणारच आहोंत. तोंयेंत वाचकांनीं कृपा करून आमच्या प्रतिपादनाचा शेवट त्यांतील सहजसिद्ध गुणांच्या दृष्टीनें कसा होतो या विषयीं पूर्वग्रहदूषित भीतीला आपल्या मनात थारा देऊ नये; व त्याच बरोबर हेहि लक्षात ठेवावें की, आतांपर्यंत मागें जें विवेचन झालेलें आहे त्यामध्ये आम्ही कोणत्याहि एका इक्षमचा (धर्ममताचा) विचार केलेला नाही. केवळ हिंदुत्व आणि त्याची राष्ट्रीय, जातीय आणि सांस्कृतिक उपागें एवढाच विषय आम्ही त्यांत कटाक्षानें हाताळलेला आहे.

हिंदुस्थान म्हणजे हिंदूंचें स्थान

अशा रीतीनें अद्यापर्यंत कोणत्याही मानवी भाषेला ज्ञात न झालेल्या, एका अत्यंत व्यापक आणि कमालीच्या कूट नि संमिश्र विचार—परंपरेच्या अंगोपांगाची सविस्तर चिकित्सा करण्याच्या अवस्थेपर्यंत आपण आतां येऊन पोचलों आहों. हिंदुत्व हा शब्द 'हिंदु' शब्दापासूनच झाला आहे. आपण हें यापूर्वीच पाहिलें आहे कीं, आपल्या सर्वांत पवित्र आणि सर्वांत प्राचीन अशा वाङ्मयांत सप्तसिंधु किंवा हस्तहिंदु हें नाव, ज्या भूमीत आपलें वैदिक राष्ट्र भरभराटलें त्या भूमीलाच लावण्यांत आलें आहे. मुळांतली ही भौगोलिक कल्पना कधीं आंकुंचन पावत तर कधीं विस्तार घेत, पण अगदीं सतत, हिंदु आणि हिंदुस्थान या शब्दाशींच निगडित झालेली आहे; व आता उण्यापुऱ्या ५००० वर्षांनंतर हिंदुस्थान याचा अर्थ सिंधूपासून समुद्रापर्यंतचा हा सर्व भूखंड असा होऊन बसला. कोणत्याहि एखाद्या लोक-

समाजात परस्पर जिवाळा, सामर्थ्य आणि ऐक्य निर्माण करण्यास जर कोणत्या दोन महत्त्वाच्या गोष्टी कारणीभूत होत असतील तर एक म्हणजे त्या लोकाना आतून सलग आणि बाहेरून स्पष्ट सीमारेखांनी आपलें वेगळें अस्तित्व प्रस्थापित करणारी अशी स्वतंत्र 'निवसनभूमि', आणि दुसरी म्हणजे ज्याच्या नुसत्या उच्चारसरशी आपल्या प्रियतम मातृभूमीची मूर्ति नि आपल्या ऐतिहासिक कालातील प्रियस्मृति आपल्या मनात उसळून येतात असें 'नांव'. मोठ्या भाग्याची गोष्ट ही की, राष्ट्र अखंड आणि शक्तिसंपन्न होण्यास ज्या दोन गोष्टींची अत्यंत आवश्यकता असते त्या आपल्याला आपोआपच लाभल्या आहेत. आपला हा देश इतका विस्तृत असूनहि इतका एकत्र साधलेला, आणि दुसऱ्यापासून सुस्पष्ट सीमांनी वेगळा असूनहि इतका सुसंरक्षित असा आहे की, निसर्गाच्या दिव्य अंगुलींनी पृथ्वीच्या पाठीवरील दुसरा कोणताहि देश इतक्या रेखीवपणें वेगळा आखून दिलेला नाही, की ज्याच्या स्वतंत्र भौगोलिक अस्तित्वाच्या दृष्टीने शंकाकुशंकाना एवढीहि जागा न राहावी. हिंदु अथवा हिंदुस्थान हे जे नाव त्याला प्राप्त झालें आहे त्या नांवांसंबंधी हीच गोष्ट आहे. या नावाच्या उच्चारसरशी पहिल्याप्रथम जर कोणती मूर्ति आपल्या मनःश्रक्षुपुढें उभी राहात असेल तर निर्विवादपणें ती आपल्या प्रिय मातृभूमीचीच उभी राहाते! व नंतर जेव्हा तिच्या भौगोलिक आणि भौतिक स्वरूपाचा विचार आपल्या मनात येतो तेव्हां तिचें स्वतंत्र असें सजीव अस्तित्वच आपणाला प्रतीत होतें. हिंदुस्थान म्हणजे हिंदूंचें स्थान. म्हणून हिंदुत्वाचें पहिलें आवश्यक लक्षण हे भौगोलिकच आहे. हिंदु हा प्रथम, स्वतः किंवा आपल्या पितृपरंपरेने हिंदुस्थानचा नागरिक असतो, आणि ह्या भूमीला तो आपली मातृभूमि म्हणून मानीत असतो. अमेरिकेंत किंवा फ्रान्समध्येहि हिंदु या शब्दाचा अर्थ अगदी असाच, म्हणजे कोणत्याहि अमुकच धर्माचा किंवा संस्कृतीचा नसलेला सर्वसाधारण 'हिंदी', एवढाच समजला जातो. आणि हिंदु या शब्दानें 'सिंधू' पासून उपन झालेल्या सर्व शब्दांप्रमाणें त्याचा एवढाच मूळ अर्थ दाखविला गेला असता तर 'हिंदी' या शब्दाप्रमाणें त्याचाहि अर्थ केवळ 'हिंदुस्थान'चा नागरिक इतकाच झाला असता.

हिंदुत्वाचें पाहिलें आवश्यक लक्षण

परंतु आतांपर्यंतच्या सर्व विवेचनात आपण 'काय झालें असतें' किंवा 'काय असावें' याचा विचार न करता 'काय आहे' त्यावरच प्रामुख्याने आपली दृष्टी खिळवलेली आहे. हें लक्षात येईल. याचा अर्थ असा नव्हे की, काय असावें याची चर्चा अगदीच अनावश्यक आहे. नाही; ती तितकीच आवश्यक आहे. इतकेच नव्हे तर त्याचबरोबर ती स्फूर्तिप्रदहि असते. परंतु हें सर्व अधिक चांगल्या रीतीने साधण्यासाठी प्रथम 'आहे काय' याचाच विचार निश्चितपणे करणें क्रमप्राप्त ठरतें. म्हणून हिंदुत्वाची प्रमुख आणि आवश्यक लक्षणे ठरविताना सांप्रतच्या त्या शब्दातून प्रत्यक्षपणें प्रतीत होणाऱ्या गोष्टींचाच एकमेव विचार डोळ्यापुढें ठेवण्याची दक्षता आपण घेतली पाहिजे. म्हणून, हिंदु या शब्दाचा मूळ अर्थ त्याच्याच अर्थाचा दुसरा शब्द जो, 'हिंदी' त्याप्रमाणें केवळ 'हिंदुस्थानांत राहणारा' एवढाच जर केला गेला, आणि तेवढ्यावरून हिंदुस्थानात राहणाऱ्या एखाद्या मुसलमानालाहि जर आपण हिंदु म्हणूं लागलों तर शब्दांच्या चालचलाऊ व्यावहारिक अर्थाची आपण इतकी ओढाताण केल्यासारखी होईल की, आम्हाला त्याच्या अर्थाचा अनर्थ केला जाईल अशी राहून राहून भीति वाटते. कदाचित् पुढें मागें हिंदु म्हणजे हिंदुस्थानचा केवळ एकमेव नागरिक आणि अन्य कोणीहि नाही, अशा प्रकारची गोष्ट घडून येणारच नाही असें नाही. परंतु तो दिवस तेव्हाच उगवेल की जेव्हां आक्रमक आणि स्वार्थी अशा प्रभुत्ववृत्तीचे हात बळकट करणारे जातीय आणि सांस्कृतिक दुरभिमान गळून जातील, आणि सारे धर्म हे जेव्हा आपला संकुचितपणा सोडून देऊन विश्वाच्या बुद्धाशी असलेल्या सनातन तत्त्वाच्या विचाराचें सर्वांचें असें एक जागतिक पीठ निर्माण करतील ! आणि हें सारे मानव कुटुंब एकाच शासनाखाली वैभवानें नांदावयास पाहिजे असेल तर असल्याच प्रकारच्या भेदाभेदशून्य भक्कम पायाची आवश्यकता आहे. परंतु इतक्या सोलंकट आतुरतेनें अपेक्षिलेल्या त्या परमोच्च विकासाचा एकहि किरण अद्याप जोपर्यंत, क्षितिजावरसुद्धां दिसत नाही तोपर्यंत कठोर सत्य परिस्थितीकडे डोळेझाक करणें मूर्खपणाचे ठरेल. ज्यांची मूळ प्रवृत्तीच

भीषण अशा युद्धबोधात रूपांतरित होण्याची आहे, ती आपापली आग्रही-मते जोंपर्यंत दुसऱ्या धर्मांनी सोडून दिलेली नाहीत तोंपर्यंत, सांस्कृतिक आणि जातीय दृष्टीने एक असलेल्या घटकानी, ज्यातून अपार शक्ति आणि सांघिक ऐक्य याचा लाभ होतो, असे समान नावाचे आणि समान ध्वजाचे बंध दिलावून चालणार नाही. एखादा अमेरिकन हिंदुस्थानचा नागरिक होईलहि; आणि जर तो असा खरोखर नागरिक व्हाईल तर त्याला भारतीय किंवा हिंदी म्हणूनच वागविले जाण्यास काहीच अडचण उरणार नाही. परंतु आपल्या देशाबरोबर आपल्या संस्कृतीचा नि ऐतिहासिक परंपरेचा जोपर्यंत त्याने स्वीकार केलेला नाही, जोपर्यंत रक्त संबंधाने तो आपल्याशी एकजीव झाला नाही, आणि जोपर्यंत आपली ही भूमि त्याच्या केवळ प्रेमाचाच नव्हे तर नितान्त भक्तीचा विषय झाली नाही, तोंपर्यंत हिंदु-जातीत त्याला हिंदु म्हणून स्थान मिळणे शक्य नाही. कारण स्वतः, किंवा आपल्या पितृपरंपरेने, जो हिंदुस्थानचा नागरिक असतो तो हिंदु, हे जर हिंदुत्वाचे पहिले आणि आवश्यक लक्षण आहे तर ते काही तेवढेच एकमेव लक्षण होऊ शकत नाही. कारण त्यात अभिप्रेत असणाऱ्या भौगोलिक अर्थीपेक्षा हिंदु या शब्दात फार मोठा अर्थ सामावलेला आहे.

आम्हीं सारे रक्ताने एकच आहोत

‘हिंदु’ हा शब्द ‘भारतीय’ आणि ‘हिंदी’ या दोन शब्दाशी समानार्थक कसा नाही, व केवळ हिंदुस्थानचा नागरिक एवढाच अर्थ त्याचा कसा होऊ शकत नाही, याची कारणमीमासा केल्यावर साहजिकच आपण ‘हिंदु’ या शब्दाच्या दुसऱ्या आवश्यक लक्षणाचा विचार करण्याच्या अवस्थेत येऊन पोचतो. हिंदुस्थानचे हिंदु हे काही केवळ नुसते नागरिकच नाहीत. कारण, मातृभूमीविषयी वाटणाऱ्या प्रेमाच्या बंधनानीच नुसत्या नव्हे तर रक्तसंबंधानीहि ते परस्पर एकरूप झालेले आहेत. ते नुसते राष्ट्र नव्हेत, तर जाति आहेत. ‘जा’ या धातूपासून निर्माण झालेल्या जाति या शब्दाचा साधित अर्थ एकाच ठिकाणी जन्मलेले, एकाच रक्ताचे नि एकाच बंधुभावाने जोडलेले लोक असाच होतो. आपले वैदिक पूर्वज जे

सिंधु. त्यांची परंपरा घेऊन जी पराक्रमी जाति अस्तित्वांत आली होती, तिचेच रक्त आपल्या नसानसातून खेळत असल्याचे प्रत्येक हिंदु मोठ्या अभिमानपूर्वक सांगतो. काही स्वार्थी हेतु मनात ठेवून अनेकदा जे वाय-फळ प्रश्न आक्षेपांकडून विचारण्यांत येतात की, “खरोखर तुम्ही एकजाति आहा काय ?” किंवा “ तुम्ही सारे रक्ताने एकच आहात असें म्हणतां येईल काय ? ” ते आम्हाला चांगले माहीत आहेत. त्यांचे उत्तर आम्ही त्यानाच परत प्रश्न करून देऊं ते असें की, “ खरोखर इंग्लिश ही जाति आहे का ? ” “ खरोखर या जगतात इंग्लिश रक्त, फ्रेंच रक्त, जर्मन रक्त, चिनी रक्त असा काही पदार्थ आहे काय ? ” परकीय जातीशी आणि परकीय लोकांशी लग्न करून जे लोक सर्रास आपल्या रक्तांत परकीय रक्त मिसळून देत आहेत ते एकाच रक्ताचे आणि एकान वंशाचे आहेत असें त्यांना म्हणता येईल काय ? जर त्यांना तसें म्हणता येत असेल, तर हिंदूनासुद्धा तितक्याच जोगाने आपणहि तसेच असल्याचे सांगतां येईल. ज्या जातिभेदाचें यथार्थ स्वरूप तुमच्या भयंकर अज्ञानामुळे लक्षांत येत नाही त्याच जातीभेदामुळे आमच्यामध्ये एकरक्त खेळण्याला आडकाठी निर्माण झाली असे तुम्ही आग्रहाने भाडता. परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की, जर कोणाचें रक्त आपल्यात घेऊन मिसळण्याला या जातिसंस्थेनें प्रतिबंध निर्माण केलाच असेल तर खऱ्या अर्थाने तो परक्या रक्तालाच केलेला आहे; स्वकीयाच्या नव्हे. इतकेंच नव्हे तर सध्या जी जातिसंस्था अस्तित्वात आहे तीच, ब्राह्मणापासून ते चांडालापर्यंत एकच रक्त आमच्या सर्वांत वाहात आहे हे सिद्ध करून देणारा सदाचाच पुरावा नाही का ?

हिंदुजातीच्या रक्तगंगेचा प्रचंडोदात्त प्रवाह

आपल्या चांगंपैकीं कोणत्याहि एका स्मृतीकडे नुसती ओझरती दृष्टी जरी आपण टाकली तरी तेवढ्यावरूनहि सहज कळून येण्यासारखे आहे कीं, अनुलोम व प्रतिलोम विवाह संस्था ही त्याकाळीं अत्यंत रूढ आणि सुप्रतिष्ठित होती; व तिच्यामुळेच आज दिसत असलेल्या बहुतेक जाति अस्तित्वात आलेल्या आहेत. शूद्र स्त्रीपासून एखाद्या क्षत्रियाला मुलगा झाला तर त्यामुळे उग्र जातीची निर्मिती होई. त्याच उग्र जातीशी क्षत्रियाचा

संबंध येउन अपत्यनिर्मिती झाली की श्वपच जाति निर्माण होई. तर ब्राह्मण आई आणि शूद्र पिता यांच्यासून चांडाल जाती अस्तित्वांत येत असे. सत्यकाम जांबवीच्या^१ वैदिक कथेसून ते महादजी शिंद्या^२पर्यंत आमच्या इतिहासाच्या प्रत्येक पानापानावरून हे आढळून येईल की, आपल्या जातीच्या रक्ताची ही प्राचीन गंगा वैदिक कालाच्या प्रोत्संग गिरीपर्वतातून उगम पावून, आपल्या चालू इतिहासाच्या सपाट प्रदेशातून कितीतरी भूभाग सुपीक करीत, मोठमोठ्या अनेक उदात्त प्रवाहांना आपल्यामध्ये मिसळून घेत, किती तरी पतित आत्म्यांचा उद्धार करीत, स्वतःच्या प्रवाहाचा विस्तार, खोली आणि ऐश्वर्य वाढवीत, व आडरानात आणि वाळवंटात लुप्त होऊन जाण्याचा धाका टाळीत, पूर्वीपक्षां कितीतरी पटीने अधिक वेगाने आणि उत्साहाने अखंड वाहात चालली आहे. आमच्या जातिभेदाच्या संस्थेने जर काही केले असेल तर ते हे की, जे जे ओसाड आणि नापिक होते, ते ते सुपीक आणि संपन्न करण्याकरिता आणि जे जे आधीच समृद्ध आणि बहरण्याच्या मार्गात होते त्यास धक्का न लावता किंवा त्याचे जीवनहि न तोडता, जो मार्ग आपल्या साधुवृत्तीच्या स्मृती-शास्त्रकारांनी आणि देशाभिमानी राजश्रेष्ठांनी अत्यंत योग्य रीतीने घालून दिलेला होता, त्याच मार्गाने हा आमच्या जातीच्या रक्तगणेचा प्रचंडोदात्त प्रवाह अखंड वाहात राहिल अशी व्यवस्था केली.

राजमान्य झालेले आंतर्जातीय विवाह

ही गोष्ट केवळ, आपल्या चार मुख्य जातींत जे आंतर्जातीय विवाह होत त्यातून निर्माण झालेल्या, किंवा चार मुख्य जाति आणि दुसऱ्या भेसळ पोडजाती यांच्या विवाहसंबंधाने निर्माण झालेल्या, अन्य जातींच्याच सवधांत

१. याच्या आईचे नांव जंबाळा व याचे नांव सत्यकाम. याचा जन्म होताच याचा बाप मेलाला, त्यामुळे याच्या आईलाहि आपल्या मृत पतीचे गोत्र इ. कांहीच माहित नव्हते. म्हणूनच हा आईच्या व आपल्या जोड नावानेच ओळखला जाऊ लागला असावा.

२. महादजी शिंदे. पाटिलबुवा यांची आई रजपूत होती.

खरी आहे असें नसून, इतिहासाच्या अतिप्राचीन अशा अंधुक भूतभूत कालात जे लोकसमाज आणि ज्या जाति स्वतंत्र आणि स्वतः पुरतेंच जीवन जगत होत्या, त्याच्याहि संबंधात तितकीच खरी आहे. याचें प्रत्यंतर पहा- वयाचे असल्यास नेपाळ किंवा मलबार येथें सध्या ज्या चालीरीती अद्याप जिवंत आहेत त्या एकदा दृष्टीखालून घालाव्या. या ठिकाणीं ज्या जाती मूळच्या आर्येतर अशा आदिवासी जाति मानल्या जातात त्या जातींतील स्त्रींशीं उच्चवर्णीय पुरुषाला विवाह करण्याला मोकळीक असते. आता त्या स्वतंत्र आदिवासी जाति आहेत, ही वरील प्रकारची समजूत जरी खरी मानली तरी, हिंदुसंस्कृतीचें रक्षण करण्यात त्यांनीं जें धैर्य आणि प्रेम दाखविले आहे त्यामुळे त्या आपल्याच जातीत समाविष्ट केल्या जात असतात इतकेंच नव्हे, तर समान रक्ताच्या अर्थात जिव्हाळ्याच्या नात्यानें त्या आमच्याशीं सदाच्या बांधल्या गेलेल्या आहेत. नागवंश हा काय द्रविड जातीपैकी आहे ? मग जेव्हा अग्निवशातील तरुणांनीं नागकन्याचा अंगिकार केला आणि चद्र- वंशानीं आणि सूर्यवंशानीं त्या दोन्ही वंशातील तरुणाना आपल्या कुमारिका समर्पण केल्या, तेव्हां आता हे आणि ते असा भेदाभेद कुठें राहिला ? ज्यावेळीं जातिभेदाची संस्थाच थोडीफार विस्कळीत होऊन लुप्तप्राय होते कीं काय अशी मीति वाटत होती तो मध्यतरीचा बौद्धधर्माच्या चलतीचा काहीं शतकांचा काळ जर सोडला, तर पार हर्षाच्या राज- वटीपर्यंत आतर्जातीय विवाह हे अगदीं राजमान्य झालेले होते. उदाहरण म्हणून पाहिजे असेल तर पांडवांच्या एकाच कुटुंबाचीच गोष्ट घ्या. पराशर ऋषि हा ब्राह्मण होता. कोळ्याच्या सुंदर मुलीवर^१ त्याचें प्रेम बसलें व त्या दोघापासून जगद्विख्यात व्यास निर्माण झाले. पुढें व्यासांनाहि अंबा आणि अंबालिका या दोन क्षत्रिय राजकन्या- पासून दोन पुत्र झाले. या दोहोंपैकी एक जो पांडु, त्यानें नियोगाच्या पद्ध-

१. सत्यवति अर्थात् मत्स्यगंधा. हिच्या अंगाला येणारी समुद्रांतील माशांची घाण नाहीशी करून पराशरऋषीने तिचा देह सुगंधित बनविला. एक योजन दूरवर तिच्या शरीराचा सुवास दरवळत असे. ' बाग योजन- गंधा त्या वनदेव-पराशरी ' (' कमला ' सावरकरकृत).

तीनुसार आपल्या स्त्रियांना पुत्रोत्पत्ति करण्यास मोकळीक दिली. आणि पुढे निरनिराळ्या अज्ञात अशा जातींतील पुरुषांचे प्रेमाग्रासन करून त्यांनी आपल्या विख्यात महाकाव्याच्या नायकांना जन्म दिला. कर्ण, ब्रुवाहन^१ घटोत्कच^२, विदुर^३ इ. त्या काळाच्या तितक्या सुप्रसिद्ध अशा व्यक्ति-विशेषांचा उल्लेख न करता त्या काळाच्या मानाने आधुनिक अशा चंद्रगुप्ताचे उदाहरण आम्ही वाचकांपुढे ठेवतो.

“आचारं कुलमुच्यते ।”

चंद्रगुप्ताने ब्राह्मण कुमारिकेशी लग्न करून अशोकाच्या पित्याला जन्म दिला असे सांगण्यात येते. अशोक राजकुमार असतानाच त्याने एका वैश्यकन्येशी विवाह केला. वैश्य असलेल्या हर्षाने आपली मुलगी क्षत्रिय राजपुत्राला दिली. व्याधकर्मा हा व्याधाचा मूलगा. याची आई ही एका ब्राह्मणाची मुलगी होती. व व्याधावर तिची प्रीति जडून तिने व्याधाशी लग्न केले व या दोघांपासून विक्रमादित्याचा जो ‘यज्ञाचार्य’ तो जन्माला आला. सुरदास कृष्णभट हा जरी ब्राह्मण होता तरी एका चाडाल कन्येकेवर त्याचे निःतिशय प्रेम बसले व उघड-

१. मणिपूरच्या राजाच्या चित्रांगदा नावाच्या राजकन्येपासून अर्जुनाला झालेला पुत्र. यानेच पांडवाचा अश्वमेधाचा घोडा अडवून अर्जुनाशी युद्ध केले व त्यात आपल्या बापाला म्हणजे अर्जुनाला ठार केले. परंतु पुढे पातालातील संजीवनी मणि आणून त्याने अर्जुनाला पुनः जिवंत केले.

२. हिडिंबेपासून झालेला भीमाचा पुत्र. भारतीय युद्धात ह्याने पांडवाच्या बाजूने लढून अचाट पराक्रम केले. शेवटी कर्णाने आपली अमोघ शक्ति मारून त्याला ठार केले.

३. दासीपासून कृष्ण द्वैपायन व्यासना झालेला पुत्र. हा परम नीतिमान आणि निस्पृह होता. धृतराष्ट्राला याने केलेला उपदेश विदुरनीति म्हणून महाभारताच्या उद्योगपर्वाच्या नऊ अध्यायात आलेला आहे. मांडव्य ऋषीप्रमाणे अरण्यात पिशाच्य वृत्तीने १०० वर्षे हिंडून पुढे तो मरण पावला.

पणें तिच्याशीं विवाह लावून त्यानें आपला ससार थाटला, आणि 'मातंगी-पंथ' या नांवाच्या धार्मिक पंथाचा तो संस्थापक म्हणून प्रसिद्ध पावला. मातंगी पंथाचे लोक आपल्याला हिंदूच म्हणवून घेतात आणि तसे म्हणून घेण्याचा अधिकार निःसंशय त्यांना पोचतोहि. पण एवढ्यानेच हें काहीं संपलें नाहीं. एखादा पुरुष किंवा एखादी स्त्री आपल्या वैयक्तिक कृतींनीं आपल्या पहिल्या जातीला मुकून दुसऱ्या एखाद्या जातींत पडत असेल. "शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।" "न कुलं कुलमित्या-दुराचारं कुलमुच्यते । आचारं कुलं राजन् इह चामुत्र नन्दते ॥ उपासते येन पूर्वीं द्विजा संभ्यां न पश्चिमां । सर्वास्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्माणि योजयेत् ॥" ही आज्ञा काहीं नेहमींच पोकळ बुजगाव-ण्याच्या स्वरूपाची नव्हती. अनेक क्षत्रियांनी शैलीच्या व इतर उद्योग-घद्याला वाहून घेतल्यामुळे क्षत्रिय म्हणून असलेला त्याच्याविषयींचा आदर नष्ट झाला, व दुसऱ्या इतर जातींमध्ये त्याची गणना करण्यात येऊ लागली. तर अनेक शूर लोक आणि काहीं काहीं वेळेला संवध रानटी आदिवासी जाती च्या जाती स्वतःच्या शौर्यपराक्रमानें क्षत्रियाच्या योग्यतेला पोचून क्षत्रियाच्या वर्णविशिष्ट अधिकारांचा आणि विरूदाचा उपभोग घेण्यास पात्र ठरत, व लोकहि त्याचें क्षत्रियत्व मान्य करीत. जाति-बहिष्कृत होणें ही ति-याच्या परिपाटांतलीच गोष्ट होती; म्हणजेच दुसऱ्या कोणत्या तरी जातींत हे जाति-बहिष्कृत पुन्हां समाविष्ट करून घेतले जात होते.

वैदिकांचे अवैदिक जातीशीं विवाहसंबंध

आता ही गोष्ट कांहीं वैदिक धर्मानें घालून दिलेल्या जातिसंस्थेवर विश्वास ठेवणाऱ्या हिंदूंमध्येच तेवढी दिसून येत होनी असें नसून हिंदू-मधील ज्या अवैदिक जाती होत्या, त्यांच्यांतहि वरील प्रकार घडून येत असत. एकाच कुटुंबांत पिता बौद्ध, माता वैदिक व पुत्र जैन, हा जो प्रकार बौद्ध कालात दिसून येई तसा आजहि दिसून येतो. गुजराथमध्ये तर वैष्णव आणि जैन यांच्यामध्ये विवाहसंबंध घडून येतात. पंजाबात आणि सिंधमध्ये शीख आणि सनातनी यांच्यांत लग्न होत असतात. एवढेंच काय पण आजचा मानभाव किंवा लिंगायत किंवा शीख किंवा सत्नामी हा,

कालचा हिंदु आहे आणि आजचा हिंदु हा उद्यांचा क्वचित् लिंगायत, किंवा शीखहि असेल !

आणि म्हणूनच, हिंदु या नांवाप्रमाणें दुसरें कोणतेंहि नांव आमच्या-तील जातीय आणि वांशिक एकतेचें यथार्थत्वानें विद्वर्शन करू शकत नाही. आमच्यापैकीं काहीं आर्य तर दुसरे कांहीं अनार्यहि होते. परंतु आयर काय नि नायर काय, आम्ही सारे हिंदूच होतो आणि रक्तानें एक होतो, आमच्यांत कांहीं ब्राह्मण, कांहीं नामशूद्र किंवा पंचम असेहि आहेत. परंतु ब्राह्मण असो वा चंडाल असो, आम्ही सारे हिंदूच आहोंत आणि रक्तानें एक आहोंत. आमच्यामध्ये कांहीं दाक्षिणात्य तर कांहीं गौड आहेत; परंतु गौड काय नि सारस्वत काय, आम्ही सारे हिंदू आहोंत. आमच्यांतच कांहीं राक्षस होते आणि कांहीं यक्षहि होते, तरीहि आम्ही हिंदूच असून एकच रक्त आमच्या सर्वांच्या नसातून वाहात आहे. आपल्यापैकीं कांहीं वानर तर किन्नरहि होते; परंतु वानर वा नर असो आम्ही सारे हिंदूच असून एकाच रक्ताचे आहों. आमच्यापैकीं कांहीं जैन तर जगम आहेत, परंतु जैन असो वा जंगम असो आम्ही सारे हिंदूच असून एकाच रक्ताचे आहों. आमच्यामध्ये कोणी एकेश्वरवादी, कोणी सर्वेश्वरवादी, कोणी ईश्वरवादी कोणी निरीश्वरवादी असे आहेत. परंतु एकेश्वरवादी असो नाहीतर निरीश्वरवादी असो, आपण सारे हिंदूच आहोंत आणि एकाच रक्ताचे आहोंत. आम्ही नुसतें राष्ट्र नसून जाति आहोंत. जन्मसिद्ध बन्धुभावाचें नातें आमच्यात वास करीत आहे. आणि खरोखर दुसऱ्या कसल्याहि गोष्टीची आवश्यकता असण्याचें कारण नाही. हा सर्व प्रश्न आपल्या मनाचा नि अंतःकरणाचा आहे ! आम्हाला हे निश्चितपणें वाटतें की, राम आणि कृष्ण, बुद्ध आणि महावीर, नानक आणि चैतन्य, बसव ? आणि

१. वीरशैव लिंगायत धर्माचा संस्थापक. (ख्रि. ११६०) महादेवभट्ट नावाच्या तैलंग ब्राह्मणाचा पुत्र. विजय राजाला याची बहीण दिली अमल्यामुळे याला प्रधानपद प्राप्त झालें. यानें आपल्या अधिकाराचे जोरावर लोकांना दम भरून आपल्या नवीन धर्माच्या अनुयायांची संख्या वाढविली.

(टीप पुढें चालू)

माधव,^१ रोहिदास^२ आणि तिरुवेळुर^३ यांच्या धमन्यातून जे प्राचीन रक्त वाहात होते तेच रक्त, आमच्या यच्चयावत् 'हिंदु' मात्रांच्या धमन्या धमन्यांतून खेळत आहे; हृदया हृदयातून स्पदन पावत आहे. आम्ही जाति आहोत असें आम्हाला निश्चयाने वाटते; आणि म्हणूनच आम्ही—रक्ताच्या जिह्वाळ्याच्या संबंधानीं एक असलेले—एकजाति आहोत.

वास्तविकतः मानवजात हीच
काय ती जगांतील एकमेव जात

खरे पाहता, मानवाचा विचार करता या सर्वत्र जगावर एकच एक जात आहे, आणि ती म्हणजे मनुष्य जात ! एकाच मानवी रक्ताच्या प्रवाहाने ती जात आज जगतावर जिवत राहात आली आहे. या न्यतिरिक्त दुसरें कोणतेंहि बोलणें म्हणजे काम भागवून नेण्यापुरतें, चालचलाऊं आणि केवळ सापेक्षतः सत्य, असेंच होय. जातीजातींमध्ये ज्या कृत्रिम भिती तुम्ही उभारता त्या कोसळून पाडण्याचा निसर्गाचा अविरत प्रयत्न चालू असतो. रक्तारक्ताचे मिश्रण होऊ न देण्याचा प्रयत्न करणें म्हणजे वाळूच्या पायावर बांधकाम उभारण्यापैकींच आहे. स्त्रीपुरुषामधील आकर्षण हेंच साऱ्या धर्माचार्यांच्या आज्ञापेक्षा प्रबल ठरलेलें आहे. इतकेंच काय, परंतु

(मागील टीप पुढें चालू)

पुढें बसवानें विजलाचा वध केला परंतु विजलाच्या पुत्राच्या भयानें त्यानें विहिरींत उडी टाकून आत्महत्या केली. बसवाच्या धर्मांत जातिभेद नाही. कर्नाटकांत याचा खूप प्रसार झाला.

२. पाचरात्र वैष्णव मताचा अनुयायी. शंकराचार्यांनीं यास वादांत जिंकून त्यास अद्वैतमतानुयायी केले.

३. कधीराच्या समकालीन होऊन गेलेला चामार जातींतला एक कृष्णोपासक संपुरुष.

४. तामीळ कवि (ख्रि. १०० ते १३०)

अंदमानांतील आदिवासी लोकांच्या रक्तातमुद्धां तथाकथित आर्यांच्या^१ रक्ताचे बिंदु मिसळलेले आहेत ! (ही गोष्ट अर्थात उलट रीतीने आर्यांच्याहि संबंधांत समजावयाला हवी.) खरें बोलायचें तर कोणीही असें म्हणू शकेल, किंवा इतिहासा वरून तसें म्हणण्याचा त्याला तसा अधिकार प्राप्त होईल कीं, प्रत्येकाच्या रक्तवाहिन्यांत उभ्या मनुष्य जातीचेंच रक्त खेळत आहे ! उत्तर ध्रुवापासून दक्षिण ध्रुवापर्यंत मानवाचें जें मुळातलेच ऐक्य आहे तेवढेंच कायतें खरें, बाकी सारे सापेक्षतःच जें काय समजावयाचे तें !

हिंदुत्वाचें दुसरें आवश्यक लक्षण

आणि सापेक्षतःच बोलावयाचें तर, हिंदु आणि क्वचित् ज्यू यांच्यापेक्षां जगांतील दुसऱ्या कोत्याहि लोकाना आपण एक जाति आहोत असें न्याय्यतः सांगताच येणार नाही. एका हिंदूशीं लग्नसंबंध जुळविणारा दुसरा हिंदु आपल्या जातीला एक वेळ मुकेल, परंतु हिंदुत्वाला तो कधींच मुकणार नाही. ईश्वराचें अस्तित्व मानणाऱ्या अथवा न मानणाऱ्या अशा कोणत्याहि एखाद्या धर्ममतावर किंवा तत्त्वज्ञानावर किंवा सामाजिक पद्धतीवर विश्वास ठेवणारा जर कोणी हिंदु असेल आणि जर तें धर्ममत, तें तत्त्वज्ञान नि ती सामाजिक पद्धति निर्विवादपणें आपल्या राष्ट्रांत जन्मास आलेली व एकमेव पणें हिंदुप्रणीत असेल, तर तो हिंदु एकवेळ आपल्याला विशिष्टपथाला मुकेल परंतु त्याच्या हिंदुत्वाला कदापि नाही ! कारण हिंदुत्वाचें सर्वांत प्रमुख

---

१ हिंदुस्थानच्या इतिहासकालात अंदमानात पूर्वीच गेलेले भारतीय, तत्रस्थ वन्य मूळ निवासीयास सुधारण्याचे जागी स्वतःच रानटी बनले असावेत आणि पुढें नवीन रक्तसंबंध अशक्य झाल्याने त्या रानटी लोकांत लुप्त तरी झाले असावेत वा नष्ट तरी झाले असावेत. ('माझी जन्मठेप' पृ. ५८) अंदमानमध्ये 'अर्रा' नांवाची एक जाति आहे. त्या जातीतील लोकांची चेहेरेपट्टी थेट पजाब्यांच्यासारखी आहे. 'अर्रा' ह्या नावांत 'आर्य' या नावाचेंहि सादृश्य दिसते. ('राष्ट्रमीमांसा' : ले. स्व. बाबाराव सावरकर)

असें आवश्यक लक्षण म्हणजे रक्तानें हिंदु असणें हेंच होय ! म्हणून सिंधू-पासून समुद्रापर्यंत पसरलेल्या या भूमीवर स्वतःची पितृभूमि म्हणून जे प्रेम करतात आणि त्यामुळेंच जी जाति दुसऱ्यांना आपल्यात मिसळवून घेऊन व त्यांच्याशी संबंध जुळवून अगदी प्राचीन सप्तसिंधूच्यापासून आतांपर्यंत नावारूपाला आली त्या जातीच्या रक्ताचा वारसा जे सांगतात, त्यांच्याबद्दल हिंदुत्वाची अत्यंत प्रमुख अशी दोन महत्त्वाची लक्षणे आहेत असें समजावें.

आमची सर्वांची संस्कृति एक आहे

परंतु दोनच मात्रः कारण थोड्या विचारांतीं आपल्या लक्षात येईल की, एकराष्ट्र आणि एकजाति ही दोनच लक्षणे म्हणजे कांही हिंदुत्वाची सर्व लक्षणे नव्हेत. अज्ञानांतून निर्माण झालेले दुराग्रह जर ते टाकून देतील तर हिंदुस्थानातले बहुसंख्य मुसलमान या आमच्या भूमीवर आपली पितृभूमि म्हणून प्रेम करूं लागतील; आणि त्यांच्यातील जे स्वदेशाभिमानी दिलदार अंतःकरणाचे आहेत त्यांनी आतापर्यंत तसें प्रेम केलेहि आहे. जें धर्मांतर लक्षावधि उदाहरणांत सक्तीचेच होते, त्या त्यांच्या धर्मांतराचा इतिहास इतका भलीकडचा नि ताजा आहे की, आपल्यामध्ये हिंदु रक्त खेळत आहे ही गोष्ट ते विसरूं न्हणाले तरी विमरूं शकणार नाहीत. परंतु जे आपण केवळ सत्य संशोधन करण्यासच बसलों आहोंत, व काय अमावें हें ठरविण्याचा आपला मुळांतच हेतु नाही त्यांनीं मुसलमानांना हिंदु कसें म्हणावे ? काश्मीरातील आणि हिंदुस्थानांतील इतरत्रच्या मुसलमान जाति, त्याच प्रमाणें दक्षिण हिंदुस्थानातील ख्रिश्चन जातीहि, आपल्यातलेंच जाति-नियम आणि आचार इतक्यापर्यंत पाळतात की, केवळ त्यांच्या जातीवाचून दुसऱ्याशीं ते बहुधा लग्नसंबंध जुळवीत नाहीत. आणि यामुळें कोणाहि परकीयाच्या रक्ताची भेसळ त्यांच्या मूळच्या हिंदु रक्तात झालेली नाही. अर्थात् ही गोष्ट कितीहि स्पष्ट असली तरीहि, हिंदु याशब्दाचा जो अर्थ आपण समजतो त्या अर्थानें, त्यांना हिंदु म्हणून मानता येणार नाही. कारण समान पितृभूमीविषयी वाटणाऱ्या प्रेमाच्या जिव्हाळ्यामुळेंच आणि जें रक्त आपल्या हृदयाचें स्पर्दन चालू ठेवतें नि आपल्या प्रीतिभावना अधिक

स्निग्ध बनविते, तेच रक्त आपल्याहि नसानसांतून खेळत असल्यामुळे काही आपण हिंदु केवळ एक मेकाशी बद्ध झालो आहो असे नाही, तर ज्या आपल्या महान् संस्कृतीला आपण सारेच मोठ्या भक्तिभावाने आदरितो, त्या संस्कृतीच्या समान प्रेमांमुळे आपण सारे हिंदु एक आहोत. आपल्या हिंदु सभ्यतेला (civilization) संस्कृति हाच शब्द अगदी यथार्थ आहे. कारण त्यामध्ये संस्कृत भाषाहि सहजच सूचित केली जाते. आपल्या हिंदु जातीच्या भूतकालामध्ये जे जे अत्युत्कृष्ट आणि सुसंग्राह्य होतं त्याला, नि त्याचबरोबर आपल्या महान् संस्कृतीलाहि, शब्दरूप देऊन, त्यासर्वांचे संरक्षण करण्याचे अमूल्य साधन याच संस्कृत भाषेने आपल्या द्वारां आपणाला प्राप्त करून दिले आहे. आम्ही राष्ट्र आहोत नि जाति आहोत म्हणून, आणि आमची सर्वांची संस्कृतीहि एक आहे म्हणून, आम्ही एक आहोत !

संस्कृति म्हणजे तरी काय ?

परंतु संस्कृति म्हणजे तरी काय ? संस्कृति म्हणजे मानवी मनाचा आविष्कार. संस्कृति म्हणजे या भौतिक अशा जड सृष्टीवर माणसाने जे संस्कार घडविले त्याचा इतिहास. ह्या जडसृष्टीचा कर्ता जर परमेश्वर कल्पिला तर संस्कृति ही माणसाने निर्माण केलेली विश्वामित्री सृष्टीच आहे. हिचा सर्वांचा विकास, मनुष्याच्या आत्म्याने जड मातीवर आणि माणसावर मिळविलेला परमोच्च विजय यामध्येच प्रकट झालेला दिसून येतो. जिथे जिथे आणि जेथपर्यंत, मानवाला त्याच्या आत्म्याला प्रसादवील अशा प्रकारची जड सृष्टीची रचना करण्यांत यश आलेले आहे तेथेच संस्कृतीला खऱ्या अर्थाने प्रारंभ होतो. आणि त्या संस्कृतीचा परमोच्च विजय आणि विकास जेव्हा सर्वच दृष्टींनी सुसंमृद्ध नि पूर्णवास पोचलेल्या जीवनाचे रस, मानव उपभोगतो आणि सामर्थ्य, सौंदर्य व प्रीति यां संबंधीच्या आपल्या आत्म्याच्या इच्छा तृप्त करून घेऊन अनिर्वाच्य नि अपार आनंद प्राप्तीची सर्व साधने तो हस्तगत करतो तेव्हाच होतो.

राष्ट्राच्या संस्कृतीचा इतिहास म्हणजे त्याच्या विचारांचा आचारांचा आणि संपादिताचा इतिहास होय. वाङ्मय आणि कला यांवरून राष्ट्राची वैचा-

रिक उंची कळते; इतिहास आणि सामाजिक चालीरीती, यांच्या योगें त्याच्या रुढ आचारांची व त्यानें साध्य केलेल्या पराक्रम-दिग्विजयाची माहिती होते. आणि या साऱ्यामधून माणूस वेगळा असा राहत नाही. अंदमानी लोकांच्या ओबडधोबड डुंगीचीच-पोखरलेल्या लांकडी नांवेचीच-सुधारलेली आवृत्ति म्हणजे अमेरिकेच्या अद्यावत् रणतऱ्या किंवा विनाशिका नौका (Dreadnaughts), असेंच खऱ्या अर्थानें म्हटले पाहिजे. पॅरिसमधील तरुणींच्या अगदीं अद्यावत् देहभूषा प्रकाराचा मूळ उगमहि, आपल्या कमरपट्ट्यात ' पातुआ ' स्त्री जो पानांचा झुवका खोवते आणि एवढ्या-कण्यानेच जिची देहभूषा नि सौंदर्यप्रसाधना परिपूर्णत्वानें साधते, त्या पातुआ-स्त्रीच्या त्या पानाच्या झुवक्यातच सांपडतो !

आणि तरीहि ' डुंगी ' डुंगीच राहिली आहे आणि विनाशिका नौका त्या विनाशिका नौकाच आहेत. त्याच्यात एकसारखेपणापेक्षा विसादृश्यच अधिक आहे. असें असूनहि, इतरांप्रमाणें हिंदूंनीं हि दुसऱ्याच्या कितीतरी गोष्टी उचलल्या असल्या नि आपल्या दुसऱ्यांना दिल्या असल्या तरी, त्याची संस्कृति ही इतकी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे कीं, दुसऱ्या एखाद्या संस्कृतीचा तोंडवळा तिच्यासाग्या सापडणें सर्वस्वीं अशक्य आहे. आणि पुन्हा त्याचे आपापसात किनाडि नगी भिन्नत्व असले तरी, एकमेकांपासून भिन्न असण्यापेक्षा ते इतके अधिक एकमेकासारखे आहेत कीं, समान संस्कृति, समान वाङ्मय आणि समान इतिहास यांच्या योगानें बनलेल्या जगातील ज्या दुसऱ्या इतर संस्कृति आहेत, त्याच्या पंक्तीत एक स्वतंत्र संस्कृति म्हणून बसण्याचा मान हिंदूंच्या या संस्कृतीसंबंधानें नाकारतां येणेंच शक्य नाही.

आमच्या उज्ज्वल संस्कृतीचा वारसा

' हिंदूना इतिहास नाही ' अशा ज्या पक्षपाती आणि अज्ञानमूलक आरडाओरडीने सध्याच्या जगाचें कान भारले गेले आहेत त्या आरडाओरडीचा ज्यांच्यावर परिणाम झालेला आहे त्यांना, ' जवळ जवळ एकट्या हिंदूंनींच घरणीकंपाच्या आणि जलप्रलयाच्या भीषण आपत्तींना तोंड देऊन आपल्या इतिहासाचें रक्षण केलें आहे ' हें आमचे म्हणणें, अगदीं चमत्कारिक नि विपरीत वाटेले. हिंदु जातीच्या इतिहासाचें उपलब्ध असें

पहिले प्रकरण ज्याना म्हणतां येईल त्या वेदापासून आमच्या इतिहासाला प्रारंभ होतो. पहिले पाठण्यांतले गाणे जे प्रत्येक हिंदु मुलगी ऐकत आली आहे ते, त्या सध्वी सीतेवर रचलेले दिसून येते. श्रीरामचंद्राला आपल्यापैकी काही लोक अवतार म्हणून भजतात; काहीजण त्यासरणरंगधीर असा लोकोत्तर वीर म्हणून पूजितात, तर आपल्यापैकी सारेच जण, आपल्या जातीचा आदर्श आणि सुविख्यात सम्राट म्हणून त्याजवर भक्तिभावाने प्रेम करतात. मारुतिराय आणि भीमसेन हे प्रत्येक हिंदु तरुणाला बलाचे आणि वज्रदेही आदर्श—शरीरसौष्टवाचे सदाचे स्फूर्तिस्थानच होऊन राहिले आहेत. त्याच प्रमाणे सावित्री आणि दमयंती ह्या प्रत्येक हिंदुकन्यकेला, एकनिष्ठ आणि पवित्र प्रेमाच्या आदर्शभूत सती साध्वीच होऊन राहिलेल्या आहेत. गायी चारणाच्या गोकुळच्या त्या दिव्य गुराख्यावर राघेने जे प्रेम केले, त्याच प्रेमाचे पडसाद, जिये जिये हिंदु प्रियकर आपल्या प्रियकरणीचे चुंबन घेतो तिथे तिथे उमटत असतात. कोरवाबरोबर झालेल्या प्रचंड लढाया, अर्जुन आणि कर्ण, किंवा भीम आणि दुःशासन यांच्यातील आव्हानपूर्वक खेळलेली द्रव्हे, ही जरी कुक्षेत्रावर हजारों वर्षापूर्वी घडून आलेली होती तरी, शोषळ्या शौर्य्यातून आणि राजवाड्या राजवाड्यातून त्यांतील भावना उचंबळून सोडणाऱ्या साऱ्या रसांसह आजलासुद्धा ती गायिली जात असतात. अभिमन्यू जितका अर्जुनाला प्रिय नसेल तितका तो आज आपणा सर्वांना प्रिय होऊन बसला आहे. त्या राजीव नेत्र सुकुमार कुमाराच्या रणागणावरील मृत्यूची वार्ता ऐकून जितक्या प्रेमाने आणि शोक विव्दलेतेने आक्रंदन करीत त्याच्या पित्याने अश्रू टाळले असतील, तितक्याच प्रेमाने आणि शोक विव्दलेतेने लंकेपासून काश्मीरपर्यंतचा सारा हिंदुस्थान प्रत्यहि अश्रू टाळीत असतो. आणि यापेक्षा अधिक ते आम्ही काय सांगू शकणार आहो? मृडभर वाळूच्या कणाप्रमाणे आपणांस दाही दिशामध्ये जरी उधळून दिले तरी, रामायण आणि महाभारत एवढे दोनच ग्रंथ आपणाला एकत्र आणून एकजाति म्हणून आपणांस पुन्हा एकजीव करू शकतील. मी एखाद्या मक्षिनीचे चरित्र वाचतो आणि उद्गारतो, “किती देशाभिमानी ते आहेत.” माधवाचार्याचे चरित्र मी वाचतो आणि माझ्या तोडांतून उद्गार बाहेर पडतात “केवढे स्वदेश-

भक्त आम्ही आहो !” पृथ्वीराजाचें पतन आठवून बंगाल, आणि हौतात्म्य करून मृ यूला कवटाळणाऱ्या गोविंदसिंगाच्या शूर मुलांचे बलिदान स्मरून महाराष्ट्र, दोघेहि शोकानें वेडे होतात, देशाच्या उत्तर टोंकाला राहणाऱ्या आर्यसमाजी इतिहासकाराला देशाच्या दक्षिण टोंकाला जे हरिहर आणि बुक्क ते आपल्याकरितांच लढले असें त्यास वाटते; आणि दक्षिण टोंकाच्या सनातनी इतिहासकाराला गुरु तेजबहादुरहि आपल्याकरितांच मेले असें वाटतें. आमचे सर्वांचे राजे एकच होते. आमचीं राज्येहि एकच होतीं. स्थैर्य नि स्वास्थहि आम्ही सर्वांनीं समानतेनेंच भोगिलें, आणि पराक्रम दिग्विजयहि आम्ही सर्वांनींच केले. विजयामध्ये आमचा मान्यांचा वाटा होता आणि पराभव. आपत्तीतहि आम्ही एकत्र उभे होतो. मोकाबसाय्या, आणि पिसाळ^१, जयचंद^२ आणि काळा पहाड^३ यांच्या नामोच्चाराने आपणासर्वांनाच शतपा-

१. सगमाचे पुत्र हरिहर व बुक्क या दोघांनीं हिंदु राज्याचें पुनरुज्जीवन करण्याचें ध्येय ठेवूनच विद्यारण्याच्या सहाय्याने तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस विजयानगरचे हिंदु साम्राज्य स्थापिलें. (ख्रि. १३२६.) महंमद तुघलकानें आनेगुंदीवर स्वारी केली त्यावेळीं हरिहर हा आनेगुंदीच्या राजाचा प्रधान होता.

२. सूर्याजी पिसाळ यानें मराठ्याविरुद्ध औरंगजेबाशीं फितुरी करून त्यास रायगड मिळवून दिला. पुढें शाहूनें याला ठार मारलें.

३. पृथ्वीराजाचा पराभव करण्यासाठीं शहाबुद्दीन घोरीला हिंदुस्थानवर चालून येण्यास आमंत्रण देणारा कनोजचा शेवटचा फितुर नि देशद्रोही राजा. पुढें याचाहि सर्वनाशच झाला.

४. बंगालमधील डाका येथें राहणारा पूर्वांचा शुचिर्भूत ब्राह्मण तरुण. अत्यंत हिंदुधर्माभिमानी. तेथील मुसलमान नबाबाच्या मुलीचे प्रेम याजवर बसल्यामुळे नबाबानें याला मुसलमान होण्यासाठीं जबरदस्तीनें तुरुंगात टाकून शेवटीं त्याचा शिरच्छेद करण्याचीहि आज्ञा दिली. परंतु त्या तरुणावर त्या मुलीचें इतकें प्रेम होतें कीं, त्याच्या जागीं तीच मरण्यास सिद्ध झाली. हें तिचें प्रेम पाहून तरुणानें तिच्याशीं विवाह करण्यास समति (टीप पुढें चालू)

तक्याप्रमाणें वाटूं लागतें. तर अशोक, पाणिनी आणि कपिल^१ यांच्या नांवासरशीं आपल्या शरिरात नवचेतन्य सळसळतें आणि एक प्रकारचा आत्मगौरव वाटूं लागतो.

भांडणें नि युद्धें तुमच्यांत कुठें नाहींत ?

परंतु, हिंदूंमध्ये आपापसात जी युद्धें झालीं त्याचें काय ? आम्ही यावर लगेच उत्तरतो, “ इंग्लिशमध्ये ज्या “ गुलाबांच्या लढाया ” झाल्या त्याचें काय ? ” इटलीमध्ये, जर्मनीमध्ये, फ्रान्समध्ये, अमेरिकेमध्ये, संस्थाना संस्थानाच्या, पंथापथांच्या आणि वर्गावर्गांच्या—प्रसंगीं एका पक्षानें आपल्या प्रतिपक्षी देशवाघवाचा काटा काढण्यासाठीं परकीयांचे साहाय्य घेऊनहि— ज्या आपापसात मारामार झाल्या त्याचें काय ? इतके होऊनहि ते सर्वजण एकाग्र आणि एकच समान इतिहास असलेले असेच लोक अद्याप आहेत ना ? मग, ते जर तसे असू शकतात तर मग हिंदूहि

(मागील टीप पुढें चालू)

दिली. पण सनातनी हिंदुसमाजानें त्या मुलीला हिंदु करून घेण्याचें नाकारले. तेव्हा तो जगन्नाथपुराला जाऊन देवाला साक्षी ठेवून आपलें लग्न हिंदुपद्धतीनें करण्याचा निर्धार करता झाला. परंतु तेथील देवालयाच्या सनातनी भक्ताच्या डोळ्याला हा भ्रष्टाकार (!) सदन न होऊन त्यानीं त्याला मारपीट करून हुसकून दिलें. त्यामुळें हिंदुधर्मात राहण्याची तीव्र तळमळ असूनहि समाजानें त्याला दूर लोटल्यामुळें तो चिडून जाऊन एक कडवट असा वाडगा मुसलमान झाला. व पुढें यानेच हजारों मंदिरें भ्रष्ट करून अनेक हिंदूंना सक्तीनें बाटविलें. बंगालमध्ये मुसलमानाची सख्या वाढविण्याला हाच ‘ काळा पहाड ’ पुढें कारणीभूत झाला.

१. साख्य शास्त्राचा कर्ता. त्याच्या नावावरूनच कापिल साख्य अशी सज्ञा रुढ आहे.

२. इंग्लंडमधील यॉर्क व लॅंकेस्टर घराण्यातील युद्धे. (ख्रि. १४५५). ध्वजचिन्ह गुळाब असल्यामुळें या युद्धांना Wars of Roses म्हणतात.

अगदी तसेच एकराष्ट्र आणि एकजाति आहेत. जर हिंदूंना समान असा इतिहास नसेल तर जगांतील कोणालाच तो तसा नसला पाहिजे !

संस्कृत ही आमच्या देवांची भाषा आहे

ज्याप्रमाणे आपल्या इतिहासावरून आपल्या जातीचे पराक्रम दिग्विजय आपल्याला माहीत होतात, त्याचप्रमाणे आपल्या वाङ्मयाचा सागोपाग विचार जर आपण केला तर त्यावरून आपल्या जातीच्या विचारसंपत्तीचा इतिहास, आपणाला ज्ञात होतो. असे म्हणतात की विचार आणि शब्द वेगवेगळे असूच शकत नाहीत. व त्यामुळेच आमचे वाङ्मय आणि आमची साऱ्याची समान भाषा संस्कृत ही दोन वेगवेगळी असूच शकत नाहीत; ती सर्वस्वी अभिन्नच आहेत. खरोखर ती आमची मातृभाषा आहे. याच भाषेत आमच्या जातीच्या माता बोलत होत्या, आणि याच भाषेतून आमच्या सध्याच्या प्राकृत बोलींचा जन्म झालेला आहे. आमचे देव देववाणीमध्ये म्हणजेच संस्कृतमध्ये बोलत. आमच्या ऋषींनी संस्कृतांत आपली विचार संपत्ति साठविली, आणि आमच्या कवींनी संस्कृतात काव्ये रचली. आमच्यामध्ये जो जो काही अत्युत्तम विचार, अत्युत्तम कल्पना किंवा अत्युत्तम काव्यचरण आहे तो तो सर्व, आपोआपच संस्कृतांतून प्रकटलेला आहे. लाखों लोकाना अद्यापि ती देवभाषाच आहे; दुसऱ्यांना ती साऱ्या पूर्वजांची भाषा वाटते, तर एकदरीत सर्वांना, ती सर्वश्रेष्ठ भाषासम्राज्ञी होऊन राहिली आहे. ही आपली सर्वांची पिढीजात मत्ता आणि अमूल्य असा ठेवा आहे. हिच्याच शब्दसंपत्तीतून गुजराथी, आणि गुरुमुखी, सिंधी आणि हिंदी, तामिल आणि तेलगू, महाराष्ट्री आणि मल्यालम, बंगाली आणि सिंधाली आदि प्राकृत भाषाभिग्नींचे संसार थाटले आहेत. संस्कृत ही आमच्या सर्व भावभावनांना आणि आशाभाकाक्षाना एक प्रकारचे प्रमाणबद्ध सुसवादित्व प्राप्त करून देऊन, त्याच्याच चैतन्य निर्माण करणारी अंतस्थ अशी महत्त्वाची ज्ञानवाहिनीच आहे. ती नुसती केवळ एक भाषा नव्हे. अनेक हिंदूंना ती मंत्राप्रमाणे भारते, तर सर्वांनाच ती संगीताप्रमाणे मोहविते.

हिंदूंची वाङ्मय संपत्ति

वेद हे काहीं जैनांचे प्रमाणभूत ग्रंथ होऊं शकत नाहीत. परंतु आपल्या जातीचे सर्वांत प्राचीन असे इतिहास ग्रंथ म्हणून वेद हे आपल्याप्रमाणेच, जैनांचेहि आहेत. आदिपुराण हे काहीं कोण्या सनातन्याने लिहिलेले नाही तरीहि, आदिपुराण हे सनातन्यांचे आणि जैनांचे दोघांचेहि आहे. बसव-पुराण हा लिंगायतांचा वेद; परंतु ते लिंगायत आणि लिंगायतेतर या सान्या हिंदूंचेच आहे. कानडीतील सर्वांत जुने आणि ऐतिहासिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असे उपलब्ध वाङ्मय तेंच आहे. गुरुगोविंदांनी लिहिलेले विचित्र-नाटक ही खरी बंगाल्यांतील हिंदूंना आपली वाटणारी वाङ्मयसंपत्ति आहे आणि त्याच नाट्याने चैतन्य चरित्रामृताचे मोल शीखांनाहि अधिक आहे. कालीदास आणि भवभूति, चरक^१ आणि सुश्रुत,^२ आर्यभट्ट^३ आणि बराह-मिहिर^४ भास आणि अश्वघोष^५ जयदेव^६ आणि जगन्नाथ^७ यांनी आपणांसाठी लिहिले. आपल्याला त्यांचे वाङ्मय आनंदवितें. आपणां सर्वांना त्यांचे वाङ्मय अमूल्य ठेव्याप्रमाणेच आहे. तामिळ कवि कंब आणि हाफीझ^८ या दोघांचे काव्य जर बंगाली हिंदूपुढें एकाचवेळीं ठेवले आणि त्यास प्रश्न केला की, “यापैकीं तुझे कोणतें?” तर त्याच्या तोंडातून असे सहजोद्गार

१. वैद्यशास्त्र विषयाचा प्राचीन आचार्य.

२. ख्रि. ५ व्या शतकांत लिहिलेला एक वैद्यक ग्रंथ व त्याचा कर्ता.

३. २३०० वर्षांपूर्वी होऊन गेलेला प्रसिद्ध ज्योतिषशास्त्रज्ञ. याने लिहिलेल्या आर्यसिद्धान्तांत पृथ्वीच सूर्याभोवतीं फिरत असल्याचे स्पष्ट सांगितले आहे.

४. विक्रम सभेतील आठवे पंडित रत्न. हा मोठा सिद्धान्ति ज्योतिषी होता. याने ज्योतिष विषयावर तीन ग्रंथ लिहिले आहेत.

५. बुद्ध चरित्राचा कर्ता. कवि व पहिला संस्कृत नाट्यरचनाकार.

६. गीतगोविंद या श्रृंगारिक नि भक्तिपर काव्याचा कर्ता.

७. शहाजहानच्या पदरचा ख्यातनाम कवि. गंगालहरीचा कर्ता. याने शहा-जहानाच्या लवंगी या राजकन्येशी विवाह केला होता. ८. फारसी महाकवि.

निघतीळ की, “कंठ कवि मासा!” रविंद्रनाथ आणि शेक्सपियर या दोघांचे वाङ्मय महाराष्ट्रीय हिंदूपुढे ठेवले तर तो ठासून सांगेल की, “रवींद्र ! रवींद्र, मासा आहे ”

कला आणि कलाशिल्प

कला आणि कलाशिल्पाची कामे हीं सुद्धां आमच्या जातीची समान मत्ता आहे; मग त्या कला आणि ते शिल्प कोणत्याहि वैदिक किंवा अवैदिक धर्ममताचे असो. कारण, कलाकौशल्यांचे ते आदर्श निर्माण करण्यासाठी जे शिल्पी कारागीर खपले, ज्या तज्ञानी त्यांचे दिग्दर्शन केले, ज्यानी कराच्या रूपाने ते उभारण्यास द्रव्य साहाय्य दिले, आणि ज्या राजानी आपल्या प्रेरणेने ते सर्व शिल्प घडवून आणले, ते सारेजण वैदिक असोत वा अवैदिक असोत, याच आसिंधुसिंधुपर्यंत भूमीत निवसत आलेल्या महान् जातीपैकी—हिंदु जातीपैकीच—होते. जे आज सनातनी म्हणून आहेत त्यांनी त्या काळाच्या बौद्धस्तूपांची आणि कलाशिल्पांची कामे स्वतः खपून आणि द्रव्य देऊन पुरी केलेली आहेत; तर त्यावेळीं जे बौद्ध होते, त्यांनी सध्यांच्या सनातनींची मंदिरास्मारकाची आणि इतर कलाकौशल्याची कामे द्रव्य आणि प्रत्यक्ष श्रम देऊन उभारून दिली आहेत.

हिंदु निर्बंध-विधान

बारीक सारीक गोष्टीत जरी इकडे तिकडे थोडेफार मतभेद असले, तरी ज्या चालीराती आणि समाज नियमनाचे नितिनिर्बंध आपण सर्वांना समान आहेत, तेच आपल्या जातीचे जे मुळांतले एकत्व नि ऐक्य आहे त्यांचे कार्य नि कारण दोन्हीहि आहेत. हिंदुधर्म शास्त्राच्याच मूलभूत पायावर आधारलेल्या हिंदूच्या निर्बंध-विधाना (Hindu law) संबंधी कितीहि किरकोळ मतभेद असले आणि इथे तिथे त्यांत कितीहि परस्पर विरोधी अशी एखादी गोष्ट किंवा आज्ञा ग्रथित करण्यांत आली असली तरी, त्याची रचाई इतक्या पद्धतशीरपणे झाली आहे की बदलत्या काल प्रवाहातहि त्याचे वैशिष्ट्य ठळकपणे टिकून राहिल. अमेरिकेंतील निरनिराळ्या संस्थानांमध्ये व ब्रिटिश लोकसत्ताक राज्यांत, नवीन नवीन निर्बंध

विधानाचें (कायद्याचें) उद्गदन आणि त्याची साफसुफी करण्यासाठी, कायदे करणारी यंत्रे जरी कितीहि प्रचंड वेगाने घडघडत असली, तरी व्यवहार नीतीची धर्मशास्त्राने घालून दिलेली तत्वे, आणि ज्या पद्धतीने त्याची वाढ होऊन आमचें संपूर्ण असे निर्बंध-विधान बनतें ती पद्धत, आम्हीं आजसुद्धा स्वीकारीत असतो. सनातन सादृश्य आणि अगदीं मुळातलः सारखेपणा हाच विचारांत घ्यायचा म्हटलें तर इंग्लिश निर्बंध-विधान हे अमूक, तें तमूक असे निरनिगळे वैशिष्ट्यदर्शक शब्दच वापरता येणार नाहीत. इतर मुसलमान जातींप्रमाणेंच कांहीं काहीं प्रकरणीं—विशेषतः वारसा अधिकाऱ्यांच्या संबंधात—हिंदुनिर्बंध विधानाचा आश्रय घेणारे खाजे किंवा बोदरी यांचे तुरळक आणि घातक अपवाद असूनहि मुसलमानी कायद्यानें आपलें स्वतंत्र वैशिष्ट्य टिकविलें आहे. महाराष्ट्रातील किंवा पंजाबातील हिंदूंच्या चालीरीतींत, बंगालच्या किंवा सिंधच्या हिंदूंच्या चालीरीतीपेक्षा थोडाफार बदल असू शकेल. परंतु इतर लहानमहान गोष्टीतहि इतका कमालीचा सारखेपणा आहे कीं, महाराष्ट्रातील रूढ नीतिव्यवहार जणू कांहीं बंगाल किंवा सिंधमधील व्यवहार—निर्बंध शास्त्रानुसारच होताहेत किंवा सिंध बंगालमधील व्यवहार महाराष्ट्राप्रमाणेंच होत आहेत असें वाटावें. आपल्या कोणत्याहि एका जातीचे आचार, विचार, रूढी नि चालीरीति याचा एकत्र संग्रह केला तर आपल्या संबंध हिंदु नीति—व्यवहार—न्याय—शास्त्रांतील तें एक सुटें व सलग असे एक पकरण असल्याच तत्काळ दिसून येईल. परंतु त्याजबरोबर इंग्रजी किंवा मुसलमानी किंवा जपानी निर्बंध विधानात जर तें प्रकरण घुसडून टाक्याचें म्हटलें तर, वाटेल ती घडपड करून वा वाटेल तेवढी अकल चालवूनहि तें साधणें अशक्य एवढें मात्र निश्चित !

सण आणि यात्रा महोत्सव

आमचे सर्वांचे सण आणि उत्सव एकच आहेत. आमचे धार्मिक संस्कार आणि धार्मिक आचारहि एकच आहेत. जिये जिये हिंदु म्हणून राहात आहेत त्या त्या सान्याना, दसरा आणि दिवाळी, राखीबंधन आणि होळी, हे सण अत्यानंदाचे वाटतात. शीख आणि जैन, ब्राह्मण आणि पंचम हे साडून सारे हिंदु जगत्, दिवाळीला आनंदोत्सवांत बुडून गेलेले असतें.

हे हिंदुस्थानातच नव्हे तर जगावरील दुसऱ्या खंडांतहि ज्या ठिकाणी बृहत्तर भारताची वाढ झगड्याने होत आहे त्या बृहत्तर हिंदुस्थानातहि दिसून येते. तगाईच्या जंगलांत अशी एकहि झोपडी सांपडणार नाही की, जिने आपली इवलीशी पणती त्या रात्री पेटवून बाहेर ठेवली नाही ! राखीच्या दिवशी आपल्याला दिसून येईल की पंजाबामधील अल्लड आनंदी तरुणींपासून ते मद्रासच्या स्नानसंस्थाशील कर्मठ ब्राह्मणापर्यंत प्रत्येक हिंदु, ' एक देश एक भगवान्, एक जाति एक मनःप्राण । भाई भाई एक ठायी, भेद नाही भेद नाही ॥ ' या भावनेने रेशमी राखी बांधून घेत आहे. तरी हिंदूमधील ज्या सर्वसाधारण धार्मिक समजुती आहेत त्याचा आम्ही जाणून बुजून उल्लेख अद्याप केलेला नाही. पण इतकेच काय आतापर्यंत धार्मिक स्वरूपाच्या किंवा अर्थाच्या अशा कोणत्याहि चालींचा, प्रसंगाचा किंवा संस्थांचाहि आम्ही उल्लेख केलेला नाही. कारण हिंदुत्वाच्या प्रमुख लक्षणाचा विचार, आम्हाला कोणत्याहि धर्ममतांना अनुसरून नव्हे तर जातीय दृष्टिकोनातूनच करावयाचा होता. आणि तरीसुद्धा, राष्ट्रीय आणि जातीय दृष्टीनेहि निरनिराळीं तीर्थक्षेत्रे आणि तेथे भरणान्या यात्रा याहि, हिंदु जातीची परंपरागत मत्ताच आहेत. जगन्नाथाचा रथयात्रा महोत्सव, अमृतसरची वैशाखी, कुंभ आणि अर्धकुंभ या आमच्या महायात्रा म्हणजे आमच्या राष्ट्रदेहात जिवन्तपणा आणि विचार याचा सतत प्रवाह चालू ठेवणारीं खरोखुरीं आणि चालतीं बोलतीं विराट् अशी राष्ट्रीय संमेलनेच आहेत. या यात्रा मेळांव्यातून ज्या लोकविलक्षण चाली, नाना समारंभ आणि संस्कार दिसून येतात त्यात कांहीजण आवश्यक धार्मिक कर्तव्य म्हणून, तर दुसरे इतर उत्सवप्रिय लोक जनसमाजात नाचाबागडायला मिळावे म्हणून, भाग घेतात. परंतु, त्यातील प्रत्येक व्यक्तीच्या मनावर त्यामुळेच ही गोष्ट दसविली जाते की, आपल्याला जर उत्तम तऱ्हेने जीवितयात्रा पार पाडावयाची असेल तर ती केवळ हिंदु जातीच्या सामायिक आणि सामुदायिक जीवनाशी समरस होऊनच पार पाडतां येईल !

हा एकंदरीने थोडक्यात आमच्या संस्कृतीचा गाभा आहे आणि त्यामुळेच आमची अशी स्वतंत्र संस्कृति म्हणून ओळखली जाते. थोडक्यात म्हणण्याचे कारण असें की, या संवर्धी समग्र विचार करणे आमच्या

हातीं असलेल्या चालू विषयामुळे आम्हांला अशक्य आहे. आम्ही हिंदु, हे केवळ राष्ट्र नाही आहेत; जति आहेत ! परंतु या दोन्हींमूळेंच आम्हाला समान अशी संस्कृति आहे. या संस्कृतीचा आविष्कार आणि संरक्षण अगदीं पहिल्यानें आणि प्रामुख्यानेच—आमच्या जातीच्या खऱ्या मातृभाषेनेच—केलेले आहे. जो जो म्हणून हिंदु आहे तो तो प्रत्येकजण ह्या संस्कृतीचा वारस घेऊनच जन्मतो. आणि ज्याप्रमाणें आपल्या या भूमीपासून व पूर्वजांच्या रक्तापासून त्याचा देहपिंड अस्तित्वात येतो त्याच-प्रमाणें, त्याचा मनःपिंडहि खऱ्या अर्थानें याच संस्कृतीनें बनलेला असतो.

हिंदुत्वाचें तिसरें प्रमुख लक्षण

म्हणून, हिंदु तो, की ज्याला सिधूपासून समुद्रापर्यंत पसरलेली ही भूमि आपली पितृभूमि म्हणून अत्यंत प्रिय अशी वाटते. वैदिक सप्त-सिंधूच्या हिमालयीन उच्च प्रदेशांमध्ये जिच्या प्रारंभाचा पहिला ठळक असा पुरावा सापडतो, आणि नवीन प्रदेश आक्रमीत पुढें जात असतां ज्याचा ज्याचा तिनें स्वीकार केला ते ते सर्व आपल्यांत समाविष्ट करून व जे जे समाविष्ट नि आत्मसात् केले ते ते परमोत्कर्षाला पोचवून जी जाति पुढें 'हिंदु जाति' या नांवानें भरभराटली, त्या महान् जातीचें रक्तच या हिंदु नावाला पात्र ठरणाऱ्या माणसाच्या अंगांत खेळत असते. आणि शेवटीं हिंदूचें तिसरें लक्षण म्हणजे, समान इतिहास, समान वाङ्मय, समान कला, एकच निर्वैष विधान, एकच धर्मव्यवहारशास्त्र, समाधिक यात्रा महोत्सव, समाधिक धार्मिक आचारविधि, समाधिक सण आणि समाधिक संस्कार, एवंगुण विशिष्ट अशी जी हिंदु संस्कृति ती त्यास आपली वाटणें हे होय. आता संस्कृतीसंबंधीची वरील सर्व लक्षणे अगदीं काटेकोरपणानें प्रत्येक हिंदूच्या टिकाणीं सापडलीच पाहिजेत असें नाही; परंतु त्यांच्यामध्ये आणि त्यांच्या इतर हिंदु बांधवांमध्ये, अरब किंवा इंग्लिश माणसापेक्षा अधिक साम्य निश्चितच सांपडेल ! त्याचबरोबर हिंदुत्वाची वरील लक्षणे हिंदूप्रमाणें एखाद्या अहिंदूत सापडणारच नाहीत असें नाही, परंतु तरीहि हिंदूत आणि त्यांच्यात सारखेपणापेक्षां वेगळेपणाचाच भाग जास्त असल्याचें आढळेल. आणि म्हणूनच ज्या ख्रिश्चन आणि मुसलमान

जमाती अगदी परवापरवापर्यंत हिंदूच होया आणि धर्मांतरित अवस्थेच्या पहिल्या पिढीत ज्या अत्यंत दुःखी आणि नाराज असे धार्मिक जीवन कंठीत होत्या, त्या मुसलमान नि ख्रिश्चन जातींना हिंदु जातीच्या शुद्ध रक्तावर आणि सभान पितृभूमीवर स्वऱ्याखुऱ्या अर्थाने जरी आरला वारसा सांगता येत असला तरीहि त्यांना हिंदु म्हणून कधीच म्हणवून वेतां येणार नाही. कारण हेच की, ज्या दिवशी त्याचा त्याच्यावर लादलेल्या नवीन धर्माशी प्रत्यक्ष सवध आला त्याच दिवशी त्या जाति हिंदुसंस्कृतीच्या सामायिक वागण्याला मुक्त्या. हिंदूंच्यापेक्षा सर्वस्वी निराळी अशी त्याची संस्कृति आहे किंवा तशी ती असल्याचें त्यांना तरी वाटतें. त्याचे आदर्श वीर आणि त्याची त्या वीराविषयीची भक्तिभावना, त्याचे उत्सव आणि त्याच्या यात्रा, त्याची ध्येये आणि त्याचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, यामध्ये आणि आमच्या कल्पनामध्ये कोणत्याहि प्रकारचें साम्य आता राहिलेले नाही. परंतु ज्यामुळे प्रत्येक हिंदु हा आपल्या जातिविशिष्ट संस्कृतीवर असामान्य प्रेम आणि नितान्त भक्तिभाव दाखवितो, त्या ह्या हिंदु-वाच्या अत्यंत प्रमुख नि आवश्यक लक्षणांमुळे, कोणतीहि अतिभोगळ किंवा फार कांटेकोर विशेषणें न योजताहि, हिंदुत्वाचें अचूक स्वरूप निश्चित करणें आपणाला शक्य होतें.

बोहरी व खोजे यांना 'हिंदु' म्हणतां येईल कां ?

आता आपल्या येथें राहाणाऱ्या देशप्रेमी खोजा किंवा बोहरी माणसाचें उदाहरण आपण विचारात घेऊ. या हिंदुस्थानवर तो पितृभूमि म्हणून प्रेम करतो; कारण निर्विवादपणें ही त्याच्या पुण्यपूर्वजाची भूमि आहेच. त्याच्यामध्ये—आणि काही काही उदाहरणात तर निश्चितच—शुद्ध हिंदुरक्तच खेळत असते, आणि विशेषतः मुसलमानी धर्मात त्याच्या पिढीत तोच प्रथम गेला असेल तर त्याच्यामध्ये हिंदु आईबापाचेच रक्त असतें हें मान्य केले पाहिजे. समंजस आणि ज्ञात्या माणसाप्रमाणें तोहि आपल्या हिंदु इतिहासावर आणि ऐतिहासिक वीर पुरुषावर प्रेम करतो. खरें पाहता बोहरी आणि खोजे लोक आमच्याच दशावतराची,—सात एक अकराव्या महम्मदाची तेवढी भर घालून—देव म्हणून पूजा करितात. तो बोहरी वा खोजा त्याच्या सवध जातीप्रमाणेंच, त्याच्याच पूर्वजाचें असलेले हिंदु निर्वध-

विधानच प्रमाण मानतो. तेव्हा राष्ट्र, जाति आणि संस्कृति या तीन आवश्यक लक्षणांचा विचार करता तो हिंदूच म्हटला पाहिजे. त्याचे व आमचे कांहीं सण नि उत्सव निराळे असतील, किंवा त्याच्या सत्पुरुषांच्या आणि देवदेवतांच्या मालिकेत तो आणखी एक दोन देवांना वा अवतारांना नेऊन बसवीत असेल. परंतु आम्ही पूर्वी अनेकदा सांगितल्याप्रमाणे इथे तिथे कांहीं एक दोन मतभेद असले तरी त्यामुळे कांहीं केवळ आपण हिंदु संस्कृतीच्या गोटांतून बाहेर टाकले जात नाही. हिंदूमधल्या काही पोट-जातींमध्ये दुसऱ्या हिंदु पोटजातींपेक्षा अगदी निराळ्या तर काही वेळेला परस्परविरुद्ध अशा चालीरीती असल्याचे आढळते. तरी हि त्या सर्व हिंदु पोटजाति, हिंदूच असतात. तेव्हा वर उल्लेखिलेली हिंदुत्वाची तीन आवश्यक लक्षणे ज्याच्या ठिकाणी ठळकपणे दिसून येतील त्या स्वदेशप्रेमी खोजाला, खिश्चनाला किंवा बोहऱ्याला हिंदु म्हणून समजण्यास मग कोणता प्रत्यवाय आहे !

खरोखर त्याला त्या अर्थाने हिंदु समजण्यांत कोणताच प्रत्यवाय नाही. परंतु हिंदुत्वाच्या एका लक्षणासंबंधी त्याची जी वागणूक, जो दृष्टिकोन आहे त्यामुळेच त्याला हिंदु म्हणता येणार नाही. कारण हे लक्षण जरी संस्कृति या शब्दाच्या पोटातच सामावणारे असले तरी इतर अनेक विशेषणांच्या गोमकाल्यांत त्याच्याकडे कानाडोळा करण्याइतके ते दुर्लक्षणीय नाही; म्हणजेच विचाराच्या दृष्टीने ते फार महत्त्वाचे आहे. आणि म्हणून त्याचे स्वतंत्र विवेचन आणि चिकित्सा करावयास हवी. आणि हे करतांना आपणाला हिंदुत्वाच्या धार्मिक स्वरूपाच्या प्रश्नाची धिटाईने चर्चा करणे क्रमप्राप्त आहे. आतांपर्यंत अशा प्रकारची चर्चा आम्ही केली नाही याचे कारण आम्हाला तसे करण्याचे धारिष्ट झाले नाही हे नसून त्या प्रश्नाचा सागोपांग आणि परिणामकारक निर्णय एकदाचा लावून टाकण्याचा आमचा निश्चय आहे हे होय. कारण, हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म या दोन शब्दांचे महत्त्व व त्यांनी व्यक्तविला जाणारा अर्थ निश्चित करून त्या शब्दांची संपूर्ण छाननी करण्यास आवश्यक ती सर्व साधनसामुग्री आता आपणांस पाठीमागील संशोधन चिकित्सेनंतर प्राप्त झालेली आहे असे म्हणावयास कोणताच प्रत्यवाय दिसत नाही.

हिंदुधर्मावरून 'हिंदू'ची व्याख्या करणे अयोग्य

हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म हे दोन्हीही शब्द हिंदु याच शब्दापासून निघालेले असल्यामुळे त्यांचा अर्थ सारी हिंदु जात असाच घेणे अवश्य आहे. हिंदु-धर्माच्या ज्या कोणत्या व्याख्येप्रमाणे आपल्या जातींतील एखादा महत्त्वाचा गटच तीतून वगळलला जात असेल किंवा जी स्वीकारल्याने त्यांतील लोकांना आपले श्रद्धाविषय सोडून देण्यास भाग पडत असेल किंवा त्यांना हिंदु-वावाहे-रच लोडून दिले जात असेल, तर ती व्याख्याच मुळांत धिक्काराई ठरते. हिंदु-धर्म म्हणजे हिंदु लोकांमध्ये मानली जाणारी निरनिराळी धर्ममते. आणि हिंदूंची ती निरनिराळी धर्ममते कोणतीं, — म्हणजेच हिंदुधर्म म्हणजे काय — हे निश्चित करण्याचा एकच मार्ग तो हा की, प्रथम 'हिंदु' या शब्दाची व्याख्या निश्चित करणे. परंतु हिंदूंच्या अगदी स्वतंत्र अशा निरनिराळ्या धार्मिक समजुती, एवढाच अर्थ ज्यांत आधीपासूनच अभिप्रेत आहे, त्या हिंदुधर्म ह्या शब्दाने दर्शविला जाणारा तो महत्त्वाचा अर्थ तेवढा दृष्टीआड करून हिंदुधर्माची आवश्यक लक्षणे ठरविण्याचा जे लोक प्रयत्न करतात त्यांना कोणतीं लक्षणे आवश्यक म्हणून गणावीं याचाच संभ्रम पडतो. कारण त्यांनी आवश्यक ठरविलेल्या लक्षणाच्या साहाय्याने त्यांना सर्व हिंदु जातींचा समावेश एका हिंदु या शब्दांत करता येत नाही, व या गोष्टीमुळे त्याचे स्वतःचेहि समाधान न होतां चिडून जाऊन, त्या जाति हिंदूच नव्हेत असा निष्कर्ष काढण्यापर्यंत त्यांची मजल जाते. याचें कारण म्हणजे त्या जातींचा समावेश न होण्याइतका अव्याप्तीचा दोष त्यांच्या व्याख्येला चिकटलेला असतो हें नसून, ज्या कांहीं तत्त्वांना या सद्गृहस्थांनी सारा 'हिंदुधर्म' समजावयाचें असें ठरविलेले असतें, तीं तत्त्वे त्या जाति पाळत नाहीत किंवा त्यांना तीं अमान्य असतात हेंच तें खरें कारण असतें. म्हणून 'हिंदु कोण' या प्रश्नाचें उत्तर देण्याची ही तऱ्हा अगदीच विपरीत अशी आहे आणि त्यामुळेच शीख, जैन, देवसमाजीसारख्या आपल्या अवैदिक धर्ममतांच्या बांधवांमध्ये, त्याचप्रमाणे प्रागतिक आणि देशप्रेमी

आर्यसमाजी बांधवामध्येहि एक प्रकारचा कडवट दुजाभाव निर्माण झाला आहे.

हिंदु कुणाला म्हणावयाचें ?

“ हिंदु कुणाला म्हणावयाचें ? ”— तर हिंदुधर्माची तत्वे जो मानतो त्याला ! बरें; आता ‘हिंदुधर्म’ म्हणजे तरी कशाला म्हणावयाचे ! तर ज्या तत्वांना हिंदु लोक प्रमाण मानतात त्यांना. परंतु हे बोलणें म्हणजे उलट सुलट तेंच तेंच नि कधीं न संपणारें वादंग माजविण्यापैकींच आहे; व बामुळें याचा समाधानकारक निर्णय तर कधींच लागणार नाही. असल्या या आडवटेने जाणाऱ्या आमच्या पुष्कळ मित्रांना, पुन्हा परत पूर्वीच्याच ठिकाणीं येऊन आम्हाला सांगण्याची पाळी आली आहे कीं “ हिंदु म्हणून कोणी लोकच जगाच्या पाठीवर नाहीत ! ” ज्यानें ‘हिंदुइशम’ हा शब्द (हिंदुधर्म या अर्थी) पहिल्याने प्रचारांत आणला त्या महाविद्वान् इंग्लिश गृहस्थांप्रमाणें एखाद्या हिंदी माणसानें ‘इंग्लिशिझम’ हा शब्द बनवून जर तो इंग्लिशच्यामध्ये रूढ असलेल्या धार्मिक समजुतीच्या बुडाशीं काहीं ऐक्य शोधूं लागला तर ज्यूपासून जॅकोबिन्स^१ पर्यंत आणि टिनिटीचे^२ तत्त्व मानणाऱ्यापासून ते उपयुक्तावाद्यांपर्यंत त्याला इतके पंथापथ आणि जाति पोट जाती आढळून येतील कीं कंटाळून जाऊन त्राग्यानें तो उद्गारेल “ इंग्लिश म्हणून कोणी लोकहि या जगाच्या पाठीवर नाहीत ! ” आणि या त्याच्या बोलण्यानें “ या जगावर हिंदु म्हणून कोणी लोक नाहीत ” असें अगतिकपणें सागून टाकणाऱ्या माणसापेक्षा कमी हास्यापद तो मुळींच ठरणार नाही ! या विषयासंबंधी विचारांचा किती घोटाळा माजलेला आहे आणि हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म या दोन शब्दांचें वेगवेगळें पृथःकरण करण्यांत यश न आल्यानें त्या घोटाळ्यांत आणखी भर कशी पडली

१. फ्रान्समध्ये प्रस्थापित झालेल्या एका पंथाचे अनुयायी. दहशतवादी क्रांतिकारकांना जॅकोबिनच म्हणतात.

२. Union of three persons (Father, son, Holy Spirit) in one God head. ख्रिश्चन धर्मातील देवत्रितयाचें तत्त्व.

आहे याचें प्रत्यंतर पाहावयाचें असेल तर 'नटेशन आणि कंपनी'ने प्रसिद्ध केलेले "Essentials of Hinduism" (हिंदु धर्माची मूलतत्त्वे) हे छोटे पुस्तक वाचून पहावें.

हिंदु धर्मात अनेक धर्मपद्धति सामावतात

हिंदुधर्म म्हणजे हिंदूंचा धर्म; आणि ज्याअर्था सिंधु शब्दापासून निर्माण झालेल्या हिंदु या शब्दाचा मूल अर्थ, सिंधुपासून सिंधू पर्यंत—म्हणजे समुद्रापर्यंत—पसरलेल्या या भूमीत राहणारे लोक असा होतो त्याअर्था जो धर्म किंवा जे धर्म विशेषपणें नि प्रथमपासून या भूमीचे आणि येथील लोकांचे म्हणून आहेत, तोच किंवा ते धर्म म्हणजेच हिंदुधर्म होय. जर आपणाला ही निरनिराळीं तत्त्वे आणि समजूती एका धर्म पद्धतीं आणून गोविता येत नसतील तर एकच एक मार्ग म्हणजे हिंदुधर्म या नावाची एकच धर्मपद्धत किंवा एकच धर्ममत आहे असें न समजता त्या ठिकाणीं एकमेकांला जुळया, किंवा परस्पर विरुद्ध—किंवा उलटसुलट सुद्धां—पण अशा अनेक धर्मपद्धति किंवा मते आहेत असे समजणें हाच होय. परंतु हिंदुधर्माची व्याख्या निश्चित करण्यात तुम्हाला अपयश आले म्हणून, त्यामुळे कोणत्याहि कारणाने हिंदुराष्ट्राचें अस्तित्वच तुम्हांला नाकारता येणार नाही, किंवा याहीपेक्षां अधिक घातुक अशी गोष्ट म्हणजे आमच्या वैदिक आणि अवैदिक हिंदु बांधवांच्या भावना दुखवून त्यांच्यापैकी काहींना अहिंदु ठरवून दूर लोटण्याचें अपवित्र कृत्यहि तुम्हाला करता यावयाचें नाही.

वैदिक धर्मालाच हिंदुधर्म समजण्याची गलत

या प्रबंधाच्या मर्यादा लक्षांत घेतां हिंदुधर्माची आवश्यक लक्षणे कोणतीं या विषयीची समग्र चर्चा किंवा सागोपांग विवेचन आम्हांस येथें करता येणार नाही. वर आम्हीं आधींच सांगितल्याप्रमाणें 'हिंदुधर्म म्हणजे काय ?' या प्रश्नाची खरी चर्चा तेव्हांच आपणांस करतां येईल कीं जेव्हां आपण हिंदुत्वाचीं सर्व आवश्यक लक्षणे निश्चित करून 'हिंदु कोण' या प्रश्नाचें उत्तर अचूकरीतीनें देऊं शकूं. आणि 'हिंदु कोण' याचें उत्तर निश्चितपणें ज्यामुळे आम्हांला सापडणार आहे त्या हिंदुत्वाच्या प्रमुख नि आवश्यक

लक्षणांचाच विचार प्रस्तुत स्थळीं आम्हास कर्तव्य असल्यामुळे आपोआपच हिंदुधर्माच्या स्वरूपाविषयीची कोणतीहि चर्चा आमच्या सध्याच्या कक्षेत येत नाही. आमच्या सध्यांच्या विषयांत त्याचा जितका संबंध येईल तितक्यापुरताच आम्ही त्याचा विचार करू इतकेंच. हिंदुधर्म हा शब्द, असा आहे की, हिंदु लोकांतील निरनिराळ्या जाती-पोटजातींचे जे निरनिराळे पथ, मते किंवा धार्मिक समजुती आहेत त्या त्या सर्वांचा त्यात समावेश करण्यात आला पाहिजे. परंतु सर्वसाधारणपणे हिंदु धर्म हा शब्द हिंदूतील बहुसंख्य लोकांनी मानलेली जी धर्मपद्धति तीसच लावण्यांत येत असतो. अता, हे अगदी साहजिक असेच आहे की, धर्माला किंवा देशाला किंवा जातीला जे नाव प्राप्त होत असते ते त्या धर्माच्या, देशाच्या किंवा जातीच्या उत्कर्षाला कारणीभूत होणाऱ्या किंवा त्यात निर्विवादपणे बहुसंख्याक असलेल्या लोकांच्या वैशिष्ट्यावरूनच होत असते. आणि हे नाव संभाषणांत किंवा संदर्भोद्देशाच्या दृष्टिनेहि अत्यंत सोयीचें असेच ठरतें. परंतु हे सोयीस्कर नांव जर तें केवळ भ्रामकच नव्हे तर उघडउघड हानिकारक आणि निश्चितपणे दिशाभूल करणारे असेल, तर आपली विवेकबुद्धी त्यामुळे इतः पर आंघळी होणार नाही अशी दक्षता आपणांस घेतली पाहिजे. हिंदूमधील बहुसंख्य लोक जी धर्मपद्धति शिरोधार्य मानतात, तिचें वैशिष्ट्य संपूर्णपणे दाखविणाऱ्या अशा योग्य नांवानें जर तिचा निर्देश करावयाचा म्हटले तर तिला 'श्रुतिस्मृति पुराणोक्त' धर्म किंवा 'सनातन धर्म' हेंच नांव अधिक सार्थ ठरेल. किंवा तिला 'वैदिक धर्म' म्हणूनहि कोणी म्हटलें तरीहि त्यावर कोणाचा आक्षेप येणार नाही. परंतु या बहुसंख्य हिंदु लोकांव्यतिरिक्त, दुमरे असे किती तरी इतर हिंदु आहेत की, ज्यांना अंशतः किंवा संपूर्णपणेच, कुणाला पुराणाचें तर कुणाला स्मृतींचे तर कुणाला प्रत्यक्ष श्रुतींचेच प्रामाण्य अमान्य असतें. परंतु बहुसंख्य हिंदूंचा धर्म म्हणजेच यच्चयावत् सर्व हिंदूंचा धर्म असे समजून जर तुम्ही त्यालाच केवळ खरा हिंदुधर्म म्हणून सर्वोष्ठं लागाल, तर हिंदूच असलेल्या आपल्या अन्य धार्मिक मते धारण करणाऱ्या बांधवांना, बहुसंख्याकांनी केलेल्या हिंदुत्वाच्या या अपहरणाविषयी व हिंदुत्वाबाहेर आपणास लोटणाऱ्या त्यांच्या अन्याय्य कृत्याविषयी राग येणें अगदी रास्त आहे. अल्पसंख्य झाले म्हणून काय झालें, पण त्यांच्याहि धर्माला काही नाव

हे पाहिजेच ना ! परंतु तुम्ही त्या तथाकथित सनातन धर्माचा जर एकमेव हिंदुधर्म म्हणू लागला तर त्यावरून साहजिकच असें म्हणावें लागेल की, तदितर अन्यमतें बाळगणाऱ्या लोकांच्या नवमतवादी धर्मांना हिंदुधर्म म्हणतांच येणार नाही. आणि याच्या पुढची येणारी पायरी म्हणजे ते हिंदूच नव्हेत असें म्हणण्यापर्यंत मजल जावयाची हीच होय ! परंतु पूर्वीच्या (दुष्ट) तर्काला ज्यांना नाकें मुरडत कां होईना पण सर्वतोपरी पाठिंबा देण्यावाचून दुसरा मार्ग राहिला नव्हता व ज्यांना तो मान्य करणें तर महत्संकट वाटत होतें परंतु त्यांतून सुटका कशी करून ध्यावयाची याचा ज्यांच्यापुढें पेच येऊन पडला होता, त्यांनाहि या निष्कर्षाने चांगलेंच चक्ररल्यावांचून राहणार नाही. आणि यामुळेच आपणांला असें अनुभववास येतें की, जरी आमच्या लक्षावधि शीख, जैन, लिंगायत आणि कित्येक निरनिराळ्या समाजी बाधवांना, त्यांच्या पूर्वजांच्या पूर्वजांमध्ये गेल्या दहा पिढ्यापर्यंत हिंदुजातीचेच रक्त खेळत असूनहि एकाएकी हिंदु या नावाला मुकावें लागल्यामुळे अतिशय दुःख होतें, तरीहि त्यांच्यापैकीं कितीतरी लोकांची मात्र निश्चितपणें अशीच समजूत झाली आहे की, एकतर ज्या चालीरीति आणि समजुति आपण आपल्या पूर्वीच्या प्रागतिक आणि नवमतवादी उत्साहाच्या भरांत, भोळ्या आणि वेडगळ म्हणून सोडून दिल्या होत्या त्या तरी आपण पुन्हा स्वीकारल्या पाहिजेत नाहीतर आपले पूर्वज ज्या जातीत जन्माला आले त्या जातीला तरी सदाचे अंतरळे पाहिजे.

सर्व हिंदु एका ध्वजाखाली गोळा होतील

हा सर्व दुजाभाव आणि कडवटपणा पुष्कळच अंशी, हिंदुधर्म या शब्दाचा, बहुसंख्य लोकांचा धर्म या अर्थी जो दुरुपयोग करण्यात आला त्यामुळेच निर्माण झाला आहे. एकतर, 'सर्व हिंदूंचे विविध धर्म' या खऱ्या अर्थी तरी तो वापरण्यात यावा किंवा तसें करता येणें अशक्य असेल तर तो एकदम गाळून तरी टाकावा. बहुसंख्य हिंदूंच्या धर्माचा निर्देश सनातन धर्म, किंवा श्रुतिस्मृति पुराणोक्त धर्म किंवा वैदिक धर्म या प्राचीन आणि आधींच स्वीकृत केलेल्या नावांनींच उत्तम प्रकारें करतां येतो. तेव्हा मग राहिलेल्या अल्पसंख्य हिंदूंच्या धर्माचा निर्देशहि त्यांच्या जुन्याच

आणि सर्वमान्य अशा शीख धर्म, किंवा आर्यधर्म, किंवा जैन धर्म किंवा बुद्ध धर्म याच नांवांनी पुढेहि केला जावा. जेव्हा केव्हां ह्या सर्व धर्मांचा एकत्र उल्लेख करण्याचा प्रसंग येईल, तेव्हा केवळ हिंदुधर्म या समुच्चय वाचक शब्दाचा जर आपण उपयोग केला तर ते योग्य होईल. स्पष्ट स्पष्ट झालण्याच्या दृष्टीने किंवा जे आहे ते भाडपडदा न ठेवतां मान्य करण्याच्या दृष्टीनेहि यात कोणत्याहि प्रकारची हानि नाही. उलट त्यामुळे आटोपशीरपणाच अधिक येणार असून कोणत्याहि तऱ्हेच्या समजुतीच्या घोटाळ्याला कारण उरणार नाही. आणि यातूनच पुढे अल्पसंख्य हिंदुजातीच्या मनांतील संशयाच्या कारणाचा निरास होऊन व बहुसंख्य हिंदुजातीच्या मनांतीलहि अढी नाहीशी होऊन, पुन्हां एकदां सर्व हिंदु आपल्या समान जातीचे आणि समान संस्कृतीचे एकमेव चिन्ह असलेल्या पुरातन ध्वजाखाली एकत्र गोळा होतील.

हिंदु जातीने निर्माण केलेली विशाल समष्टि

हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या जातींच्या—मनुष्य जातीसंबंधाने बोलणे दूरच—प्राचीन धर्म वाङ्मयांत भ्रष्टापथ्येत् उपलब्ध झालेले सर्वांत प्राचीन म्हणजे वेद वाङ्मयच होय. सप्तसिंधूचे वैदिक परंपरेचे राष्ट्र हे अनेक संघांत आणि अनेक गटांत विभागलेले असे होते. परंतु ज्याला आपण आज सोयीच्या दृष्टीने वैदिकधर्म म्हणतो तो जरी त्यावेळच्या बहुसंख्याकाचा धर्म होता तरी, सिंधूमधल्याच अल्पसंख्य जातींना तो धर्म कधीच मान्य झालेला नव्हता. पाणी,^१ दास,^२ व्रात्य^३ आणि इतर अनेक लोक या सनातन धर्मापासून प्रथमपासूनच अलिप्त राहिलेले किंवा त्याच्यातून फुटून निघालेले वारंवार दिसतात. तरीहि पण जातीय आणि राष्ट्रीय दृष्टीने आपण सर्व एकच आहोत याची त्यांना पुरेपूर जाणीव होती. वैदिक धर्म नावाचा असा काही एक धर्म त्याकाळी होताच. परंतु त्यावेळीमुद्धा तो सिंधु धर्म म्हणून एकच

१. पातालातील असुर विशेष. हे आर्यांचे शत्रु होते.

२. दस्यु. आर्यांचे विरोधी लोक.

३. आर्यांतीलच प्राचीन जाति.

मानला गेलेला नव्हता. कारण सिंधु धर्म हा शब्द जर तेव्हापासून रुढ होत आला असता तर त्याचाहि अर्थ सप्तसिंधूमध्ये प्रचलित असलेला सनातन आणि तद्विपर अन्वय धर्मपत असाच समुच्चयदर्शक झाला असत नव्यांचा समावेश करून घेण्याच्या व नको असलेल्यांना बाहेर टाकून देण्याच्या रीतीनुसार सिंधूच्या जातीचे हिंदु जातीत आणि सिंधुची व भूमि सिंधुस्थान तिचे हिंदुस्थानात रूपांतर झाले. पुढे अनेक गोष्टींचा शोध लावून, अनेक साहसे अंगावर घेऊन, अनेक गोष्टींचे ज्ञान सांपाडून अणूपासून आत्म्यापर्यंतच्या आणि परमाणूपासून परब्रह्मापर्यंतच्या अगस्त्य सृष्टीमातल्या सूक्ष्मापासून ते विशालांतल्या विशालापर्यंत विस्तरलेल्या सविश्वाचा कसून शोध करून, त्याचप्रमाणे विचारांच्या अंतिम अशा गूढतत्त्वाना वाचा फोडून आणि ब्रह्मानंदाच्या परमोच्चसमाधि-अवस्थेत विहार करून, सनातन धर्माच्या आणि त्या व्यतिरिक्त असलेल्या दुसऱ्या धर्ममतांच्या अनुयायांनी सर्वांनी एकेश्वरवाद्यांपासून निरीश्वरवाद्यांपर्यंतच्या सत्तत्त्वाच्या शोधार्थ निघालेल्या सर्वांना सहानुभूती सामावून घेईल, अशी एक विशाल समष्टि (Synthesis) निर्माण केली अंतिम सत्याचा शोध हे तिचे ध्येय होते व प्रत्यक्ष प्रचीति हा त्याचा माग होता. ही समष्टि वैदिक किंवा अवैदिकच होती असे नाही, तर दोन्हीही होती. प्रत्यक्ष धर्माचे अचूक शास्त्र ते हेच. वैदिक, सनातनी, जैन, बौद्ध, शीख किंवा देवसमाजी या सर्व धर्ममतांच्या सूक्ष्म अनुभव-साक्षात्काराचा समन्वय घालून जो निष्कर्ष निघतो त्या निष्कर्षाचा निष्कर्ष म्हणजे खरा हिंदु धर्म होय. सप्तसिंधूच्या भूमीत किंवा वैदिक कालातील हिंदुस्थानच्या इतक्या भागातील अज्ञात अशा जातीत, जी जी वैदिक आणि अवैदिक धर्ममातल्या काळी प्रचलित होती, त्यांतूनच साक्षात् निर्माण झालेले किंवा त्या धर्ममतात सुधारणा होऊन अस्तित्वात आलेले जे जे पंथ किंवा जी जे मते, ती ती प्रत्येक हिंदुधर्म या नांवाखालीच येतात. हिंदुधर्माची ते वेगळी न करता येणारी अशी अविभाज्य अंगेच होत.

हिंदुधर्माची लो. टिळकांनी केलेली व्याख्या

म्हणून वैदिक किंवा सनातन धर्म, हा हिंदुधर्मातील केवळ एक पं

आहे. मग त्या धर्माच्या मागे कितीहि बहुसंख्य समाज कां उभा असेना !
 “प्रामाण्य बुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता । उपास्यानाम नियम
 एतद् धर्मस्य लक्षणम् ॥ या प्रसिद्ध अनुष्ठुपांत रचलेली सनातन धर्माची
 ही व्याख्या कै. लोकमान्य टिळकाची आहे. चित्रमयजगतामध्ये जो एक
 विद्वत्ताप्रचुर लेख त्यांनी लिहिला होता आणि ज्यांत त्यांचे सखोल ज्ञान
 आणि बुद्धिमत्ता यांचे स्पष्ट प्रतिबिंब पडलेले होते, त्या लेखात या थोड्या-
 फार अभावात्मक व्याख्येचा स्पष्ट अर्थ विशदवून सागताना लोकमान्यांनी
 असे स्पष्टपणे सूचित केले होते की, सर्व साधारणपणे ज्याला हिंदुधर्म सम-
 जतात तेवढ्यापुरताच विचार करण्याचा त्यांचा हेतु होता; हिंदुत्व असे
 त्यांच्या डोळ्यापुढे नव्हतेच ! आणि त्याचबरोबर त्यांनी हेहि मान्य केले
 होतं की, त्या व्याख्येत जे खरोखर जातीयदृष्ट्या आणि राष्ट्रीयदृष्ट्या कट्टर
 हिंदूच आहेत त्या आर्यसमाजी लोकांचा आणि दुसऱ्या तसल्याच इतर
 पंथांचा समावेश होऊ शकत नाही. व्याख्या खरोखर तिच्यापुरती सर्वोत्तम
 अशीच आहे. परंतु सत्याच्या कसोटीवरून मुद्दां ती हिंदुधर्माची व्याख्या
 होऊ शकत नाही; हिंदुत्वाची तर नाहीच नाही. जो सनातन किंवा श्रुति-
 स्मृतिपुराणोक्त धर्म हिंदुधर्मातील इतर धर्ममतांपेक्षा अतिशय लोकप्रिय असा
 झाला आणि साहजिकच दिलेपणाने त्याला हिंदुधर्म संबोधण्याची चुकीची
 प्रथा पडली, त्या सनातन धर्माची मात्र ती व्याख्या होऊ शकते.

हिंदु संस्कृतीची वज्रलेप मुद्रा

म्हणून, शब्दव्युत्पत्तीवरून व प्रत्यक्ष परिस्थिती लक्षांत घेऊन आणि
 त्याच्या धार्मिक अंगांचाहि विचार करतां (कारण, धर्म म्हणजे केवळ धर्म
 नव्हे; त्यास इतर अनेक अंगे असू शकतात) हिंदुधर्म हा हिंदूंचाच धर्म
 असल्याने हिंदूंची जा काही प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत ती ती सारी त्या धर्मात
 अवश्यपणे दिसून यावयाला पाहिजेत. आपण पाहिलेच आहे की, हिंदूंचे
 पहिले अत्यंत प्रमुख असे लक्षण म्हणजे सिंधूपासून समुद्रापर्यंत पसरलेली
 ही भूमि तो आपली पितृभू आणि मातृभू मानतो हे होय. ज्या वैदिक किंवा
 अवैदिक धर्ममतांना किंवा पंथांना आपण हिंदुधर्म म्हणून म्हणतो, ते ते सर्व
 धर्म खऱ्या अर्थाने त्या धर्मांना किंवा पंथांना विचाराचे तत्त्वज्ञान पुरविणाऱ्या

किंवा त्या धर्माच्या सत्त्वाचा ज्यांना साक्षात्कार झाला किंवा ते ज्ञान ज्यांना दिसले त्या द्रष्टया लोकांप्रमाणेच याच भूमीत जन्मलेले आहेत. सर्व पंथ आणि सर्व मते यांचा ज्यात समावेश होतो त्या हिंदुधर्माचा आविष्कार प्रथम या सिंधुस्थानांत झाला; लौकिक अर्थाने सिंधुस्थान ही त्याची जन्मभूमी. ज्या प्रमाणे गंगा ही जरी विष्णूच्या पदकमलापासून उगम पावते तरी, अत्यंत धर्मश्रद्धा अशा माणसाला किंवा गूढवादी महात्म्याला सुद्धा या मनुष्य पातळीवरून विचार करता ती हिमालयाचीच कन्या आहे असे जसे वाटते, त्याप्रमाणे धार्मिक दृष्टीने जे हिंदुधर्म म्हणून संश्लेषिते जाते त्या तत्त्व-ज्ञानाची ही भूमि जन्मदात्री म्हणून मातृभू आणि पुण्यभूच आहे. हिंदुत्वाचे दुसरे महत्त्वाचे लक्षण म्हणजे हिंदु हा हिंदु आईबापाचा वंशज असला पाहिजे. प्राचीन सिंधूचे आणि त्याच्यापासून जी जाति पुढे निर्माण झाली त्या जातीचे रक्त आपल्या नसांतून वाहात असल्याची प्रत्येक हिंदूला अभिमानपूर्वक जाणीव असते. हे लक्षण सुद्धा हिंदूमधल्या निरनिराळ्या धर्म मतांच्या आणि पथांच्या संबंदात लागू पडणारे असेच आहे. कारण ती धर्मतत्त्वे हिंदुऋषींना आणि दृष्ट्यांना दिसलेली किंवा त्यांनीच प्रस्थापित केलेली असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे चांगले ते आपल्यात सामावून घेण्याच्या आणि वाईट ते आपल्यातून काढून टाकण्याच्या क्रियेला धरून ते धर्म पंथ किंवा ती धर्ममते हि, नैतिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक दृष्ट्या, सप्तसिंधूनी जी आपली वैचारिक उन्नती केली त्यातूनच जन्माला आली आहेत असे दिसते. हिंदुधर्म हा काही केवळ हिंदूंच्या नैसर्गिक परिस्थितीतून किंवा विचार परंपरेतूनच परिणत झाला असे नसून हिंदूंच्या संस्कृतीचे हि ऋण तो वाह-तोच. वैदिक कालातील प्रसंग असोत किंवा बौद्धाच्या किंवा जैनाच्या इतिहासांतील प्रसंग असोत; इतकेच काय पण अगदी आधुनिक असे जे चैतन्य, चक्रवर्त, बसव, नानक, दयानंद किंवा राजा राममोहनराय यांच्या संबंधीचे प्रसंग असोत; ते ज्या आजूबाजूच्या परिस्थितीत किंवा वातावरणांत घडून आलेले आहेत, त्या सर्व वातावरणावर, त्याचप्रमाणे जी भाषा आणि जे पारिभाषिक शब्द हिंदुधर्मातील उत्कट अनुभूतीला आणि दिव्य साक्षात्कार-समाधी-अवस्थांना शब्दरूप देण्यास उपयोगी पडले त्या पारिभाषिक शब्दांवर नि त्या भाषेवर आणि त्याचप्रमाणे हिंदु-

धर्माच्या पुराणांवर आणि तत्त्वज्ञानावर, व हिंदुधर्माने विरोधिलेल्या आणि त्याने स्वीकारलेल्या कल्पनांवर, हिंदुसंस्कृतीची वज्रलेप मुद्रा उमटलेली आहे. पंथोपपंथ आणि मतमतातरे असलेला हा हिंदुधर्म, हिंदुसंस्कृतीच्या वातावरणातच जगतो, वाढतो आणि आपले अस्तित्व टिकवून राहतो. आणि हिंदूंचा हा धर्म हिंदूंच्या या भूमीशी इतका निगडीत आहे की, त्याच मुळे, ही भूमि त्याला केवळ पितृभू वाटते इतकेच नव्हे तर ती त्याला पुण्यभूसुद्धा येऊन राहिली आहे.

ऋषीमुनींची आणि साधुसत्पुरुषांची कर्मभूमि

होय; सिंधुपासून समुद्रापर्यंत पसरलेली ही भारतभूमि, हे सिंधुस्थान आमची पुण्यभूमीच आहे. कारण, आमच्या धर्माच्या संस्थापकाना आणि ज्यांना वेद (ज्ञान) स्फुरले त्या द्रष्ट्या ऋषींना म्हणजेच वैदिक ऋषी-मुनीपासून ते दयानंदपर्यंतच्या, जिनमुनीपासून महावीरपर्यंतच्या, बुद्ध भगवानापासून नागसेनापर्यंतच्या, नानकापासून गुरू गोविंदापर्यंतच्या, बंदा बहादुरापासून बसवेश्वरापर्यंतच्या, चक्रधरा^१ पासून चैतन्यापर्यंतच्या आणि रामदासापासून राममोहन^२ पर्यंतच्या आमच्या सर्व गुरूना आणि सत्पुरुषांना, या भूमीने जन्म दिला आणि त्यांना आपल्या अंकावर वाढविले. हिच्या मार्गावर विखुरलेल्या प्रत्येक धूलिकणातून आमच्या महात्मांच्या आणि आमच्या वंश गुरूंच्या पदाघाताचे निनाद आमच्या कानात आजही उमटत असतात. येथीठ नद्या पगम पवित्र आहेत; त्यांच्या काठची उद्याने उपवनेंहि तशीच निर्मल नि पवित्र आहेत. कारण चांदण्या रात्री अधिकच रम्य झालेल्या याच नद्यांच्या घाटावर किंवा याच उद्यानांउपवनातील वृक्षांच्या सायंकालच्या दीर्घावनत छायाखाली बसून एखाद्या बुद्धाने किंवा

१. आर्यसमाजाचे संस्थापक.

२. महानुभाव पंथाचा संस्थापक. गोविंदप्रभूचा शिष्य. लीळाचरित्र या महानुभावीय ग्रंथाचा नायक.

३. ब्राम्होसमाजाचे संस्थापक.

एखाद्या शंकराचार्यानं जीवित, जीव, जगदीश, आत्मा, मानव, ब्रह्म आणि माया इ. सारख्या गहन तत्त्वांचा ऊहापोह नि चर्चा केली असेल. होय ! येथे दिसणारी प्रत्येक टेकडी आणि प्रत्येक दरी वा गुहा एखाद्या कपिलाची किंवा एखाद्या व्यासाची, एखाद्या शंकराचार्याची किंवा एखाद्या रामदासाची स्मृति आपल्या डोळ्यापुढे जशीच्या तशी उभी करते. येथे भगीरथाने राज्य केले. ते तेथे कुरुक्षेत्र आहे. रामचंद्राने आपल्या वनवासांतील पहिला विराम येथे केला; तर तिथे सुवर्णमृग जानकीच्या दृष्टीस पडला; आणि तो मारून आणण्याचा लडिवाळ हट्ट तिने आपल्या 'आर्यपुत्रां'पाशी धरला. या ठिकाणी गोकुळाच्या त्या दिव्य गुराख्यानं आपली बासरी वाजविली आणि गोकुळांतले प्रत्येक हृदय मोहिनीने मोहित केल्याप्रमाणे त्या बासरीच्या तालावर नाचू लागले.

हुतात्म्यांची वीरभूमि नि यज्ञभूमि

या ठिकाणी तो बोधिवृक्ष आहे; आणि इथे हे मृगोद्यान आहे. या ठिकाणी महावीर निर्वाणास गेले. या ठिकाणी भक्तगणांच्या मेळाव्यांत बसून गुरू नानकांनी आपली "गगन थाल रविचंद दीपक बने!" ही आरती गाविली. या येथे गोपीचंदाने जोगीपणाची दीक्षा घेतली आणि हातीं भिक्षा पात्र घेऊन, मूठभर भिक्षेकरितां तो आपल्या बहिणीच्या दारापुढे 'अल्लख' म्हणून उभा ठाकला. याच ठिकाणी, बंदा बहादुराच्या मुलाला त्याच्या पित्याच्या डोळ्यादेखत तुकडे तुकडे करून ठार मारण्यांत आले; आणि रक्ताने लिडबिडलेले ते त्या मुलाचे काळीज हिंदु म्हणून मरण पत्करण्याच्या अपराधावरून त्याच्या पित्याचा तोंडात बळाने कोंवण्यांत आले ! हे मातृभूमि, तुझी तसू न तसू भूमि ही हौतात्माने पावन झालेली आहे. केवळ कृष्णसार जातीचे मृग येथे सापडतात एवढेंच नव्हे तर काश्मीर-पासून सिंहलद्वीपपर्यंत, ज्ञानयज्ञाने किंवा आत्मयज्ञाने पर्याय पवित्र झालेली अशी ही खरोखरच 'यज्ञीय भूमि' आहे. आणि म्हणून संताळापासून साधूपर्यंतच्या सर्व हिंदूंना ही भारतभूमि,—हे सिंधुस्थान—आपली पितृभू आणि पुण्यभू दोन्हीही होऊन राहिली आहे.

ख्रिश्चन किंवा बोहरी किंवा मुसलमान हिंदु नव्हेत

आणि म्हणूनच जरी आमच्या कांहीं मुसलमान किंवा ख्रिश्चन देशबांधवांना ज्यांना पूर्वी अहिंदु धर्मात सक्तीने बाटवून घेण्यांत आलेले होते, आणि म्हणूनच इतर हिंदूंप्रमाणे पितृभू, भाषा, निर्वंध-विधान, चालीरीती, प्रचलित आख्यायिका नि इतिहास यांनी मिळून होणाऱ्या समान संस्कृतीतल्या बराचशा भागाचा वारसा ज्यांना प्राप्त झालेला असतो तरीहि त्यांना हिंदु म्हणून कधीच समजता येणार नाही. कारण, दुसऱ्या इतरांप्रमाणे हिंदुस्थान ही त्यांची पितृभू असू शकते; परंतु पुण्यभूमात्र कधीच असू शकत नाही. त्याची पुण्यभूमी कुठे तरी दूर अरबस्तानांत किंवा पॅलेस्टाईनमध्ये असते. त्याच्या पौर्णिक कथा नि त्याचे संत सत्पुरुष, त्यांच्या धार्मिक समजुति आणि त्यांचे अवतारी देव हे या भूमीत उत्पन्न झालेले कधीच नसतात. आणि याचकरिता त्याची नावे आणि त्याच्या आकाशा या साऱ्यांना एक प्रकारचा परकपणाचा दर्प येतो. त्यांचे या भूमीविषयीचे प्रेम हे नेहमीच विभागलेले असेच असणार इतकेंच नव्हे तर, त्यांच्यापैकीं जे नेहमीं बटाई मारीत असतात त्याबद्दयांप्रमाणे त्यांचीं जग खरोखर तशीच मनोमन भावना असेल, तर मग मात्र तेथे काही विचार करण्याचेच कारण नाही. त्याच्यामधील प्रत्येकाने प्राप्ती नव्हे निष्ठा आणि प्रेम, पितृभूपेक्षा सर्वांआधी पुण्यभूमाचाच अर्पण केले पाहिजे. या विषयी आम्हां धिक्कार किंवा शोक प्रकट करतो असेहि नाही. आम्हां केवळ आहे ती वस्तुस्थिति कथन केली आहे. आम्ही हिंदुत्वाची अत्यंत प्रमुख नि आवश्यक अशी लक्षणे निश्चित करण्याचा आतांपर्यंत प्रयत्न केला. आणि तो करीत असतां आपल्याला असे आढळून आले की, बोहरी आणि कांहीं दुसरे मुसलमान किंवा ख्रिश्चन जाति यांच्या ठिकाणी हिंदुत्वाचे एक अत्यंत आवश्यक लक्षण वगळून बाकी हिंदुत्वाची सारी लक्षणे दिसून येतात; आणि त्यांच्या ठिकाणी नसलेले हिंदुत्वाचे ते एकच एक लक्षण म्हणजे या हिंदुस्थानला ते आपली पुण्यभू म्हणून मानीत नाहीत.

परधर्मात गेलेल्या बांधवांनो ! परत हिंदुधर्मात या

ईश्वर, आत्मा, मनुष्य या संबंधी एखादी नवी उपपत्ती सांगणाऱ्या

अमक्या एका नवीन धर्मपंथाचा अंगीकार करयाचा प्रस्तुतचा प्रश्न नाहीच. कारण आम्हाला अगदी प्रामाणिकपणाने असे वाटते की, हिंदु तत्त्वज्ञानामध्ये (या ठिकाणी आम्हाला कोणत्याहि विशिष्ट धर्ममतासंबंधी बोलावयाचे नाही) अज्ञेयासंबंधी बरी नाही तरी अध्यापपर्यंत जे कुणालाच ज्ञात झाले नाही त्याचा, आणि 'तत्' नि 'त्वम्'^१ यामधील परस्पर संबंधाचा मानवी बुद्धीला जितका विचार करणे शक्य असेल तेवढा सारा विचार करण्यात आलेला आहे. आपण कोण आहोत? अद्वैती एकेश्वरवादी, सर्वेश्वरवादी, निरीश्वरवादी का अज्ञेयवादी? येथे अनंत अवकाश अवघा मोकळा आहे. हे आत्मारामा! तू कोणीहि ऐव; परंतु कोणाच्याहि वैयक्तिक महत्त्वावर नव्हे तर सत्याच्या विस्तृत, आणि शाश्वत अशा पायावर उभारलेल्या या परम पवित्र आणि महतिमहान् मंदिरात, विश्वावर प्रेम करण्यास आणि ज्यान अपार शांतीची प्राप्ती होईल असा आपला परमोच्च विकास साधण्यास तुला संपूर्ण मोकळीक आहे. मग अशा या स्पष्टिशुद्ध गंगाप्रवाहाच्या तीरावर उभा राहून आपलो लहानशी सारी भरून घेण्यासाठी तू दूरदूरच्या वापी-तडागावर का जातोस? तरवारीच्या एखाच घावनें क्रूरपणाने उच्छेदून टाकल्यामुळे जी तुला सदाची अंतरली होती त्या पूर्वीच्या परिचित अशा दृश्याच्या आणि प्रीतिबंधांच्या स्मृतींनी व्याकुळ होऊन हे बघो! तुझ्या नसानसातून वाहणारे आपणा सर्वांच्या पूर्वजांचे समान रक्त दीर्घ टाहो फोडून कसे आक्रंदत नाही? बघो! ये, परत आमच्यात ये; हे तुझे बांधव, ह्या तुझ्याच भगिनी, या आपल्याच रक्ताच्या नि नात्याच्या चुकलेल्या तुझे स्वागत करण्यासाठी वाहू पसरून महाद्वारावर उभ्या आहेत. ज्या ठिकाणी महाकालाच्या मंदिराच्या पायऱ्यांवर उभे राहून चार्वाकाने सुद्धा आपला नास्तिकवाद उपदेशित्या त्या या भूमीवाचून तुझ्या कोणीकडे तुला एवढे धार्मिक स्वातंत्र्य मिळणार आहे? ज्या हिंदुसमाजात ओरिसातील पट्टणापासून ते काशीच्या पंडितापर्यंत, आणि सत्ताळापासून साधूपर्यंत प्रत्येकाला निरनिराळ्या प्रकारची

---

१. 'तत्त्वमसि'; अद्वैत वेशत तत्त्वज्ञानाचे महावाक्य. "तै (ब्रह्म) तू आहेस".

स्वतंत्र समाजरचना निर्माण करून तिची वाढ करता येते, त्या हिंदुसमाजा-
वांचून इतके सामाजिक स्वातंत्र्य तुम्हाला अन्यत्र कुठे मिळणार आहे ? खरो-
खर हेंच त्रिवार सत्य आहे की, “यदिहास्ति न सर्वत्र यन्नेहास्ति न
कुत्रचित्” जे जे म्हणून जगांत सापडतें तें तें सर्व इथें आहे, आणि
एखादी गोष्ट जर इथेंच सांपडणारी नसेल तर ती मात्र त्रिखंडातहि मिळ-
णार नाही हें निश्चित. म्हणून बाधव हो ! एक जाति, एक रक्त, एक
संस्कृति, आणि एक राष्ट्रीयत्व ही हिंदुत्वाची सर्व आवश्यक लक्षणे
तुमच्या ठिकाणी निःसंशयच वसत आहेत. अत्याचाराच्या पंजान पक-
डून तुम्हांला तुमच्या वाडवडिलांच्या प्रेमळ छात्राखालून बळानें दिसवून
नेलेले होतें आणि म्हणूनच यापुढें तुम्ही आपल्या मातृभूमीला आपलें
नितान्त हार्दिक प्रेम अर्पण करा, आणि तिच्या नुसती पितृभूच नव्हे तर
पुण्यभूमीहि समजू लागी की, ही हिंदु जाति तुम्हालाहि आपल्यामध्ये
सामावून घेईल !

जे आमचेच देशवांधव असून आमच्या रक्ताचेच पुराणे भाईबंद
आहेत त्या बोहरी, खोजे, मेमन आणि दुसऱ्या मुसलमान आणि ख्रिश्चन
लोकांनी या उदार संधीचा लाभ आतां करून घ्यावा; अर्थात् हें सर्व शुद्ध
प्रेमाच्या भूमिकेवरूनच व्हावें. परंतु, जोपर्यंत या दृष्टीने विचार करण्यास
ते सिद्ध होत नाहीत तोपर्यंत, त्यांना हिंदु म्हणून कधीहि मानलें जाणार
नाहीं. येथें हें लक्षात ठेवले पाहिजे की, हिंदुत्व या शब्दाचा प्रत्यक्ष जो
कांहीं अर्थ आपणाला त्या शब्दावरून कळतो त्याच्याच अनुषंगानें आम्ही
हिंदुत्वाच्या आवश्यक अंगाचा विचार नि चिकित्सा करीत आहोत;
आपल्या पूर्वग्रहाना किंवा आपण स्वीकारलेल्या पक्षाच्या उपयोगाच्या
दृष्टीने सोयीस्कार होईल अशा तऱ्हेचा अर्थ त्यातून ओढून ताणून काढणें
हें केव्हाहि न्याय्य होणार नाही.

हीच ती हिंदुत्वाची सार्थ नि सुटसुटीत व्याख्या

साराश, आतापर्यंतच्या विवेचनाचा थोडक्यात निष्कर्ष म्हणजे हिंदु
तो, की जो सिंधुपासून समुद्रापर्यंत पसरलेल्या या आसिंधुसिंधुपर्यंत भूमीला
आरली पितृभू मानतो त्याचप्रमाणें वैदिक सप्तसिंधूच्या प्रदेशांत ज्या जातीच्या

प्रारंभाचा पहिला आणि दृश्य असा पुरावा मिळतो, व ज्या जातीने नवीन प्रदेश आक्रमीत पुढे जात असतां ज्याचा ज्याचा स्वीकार केला ते ते सर्व आपल्यांत समाविष्ट केले आणि जे जे समाविष्ट केले ते ते परमोत्कर्षाला पोचविले व जी जाति पुढे हिंदु जाति या नांवाने प्रसिद्ध पावली, त्या जातीचे रक्त हिंदु या नांवास पात्र होणाऱ्या मनुष्याच्या अगात खेळत असते. समान इतिहास, समान वाङ्मय, समान कला, एकच निर्वध-विधान, एकच धर्मव्यवहारशास्त्र, समाधिक यात्रा महोत्सव, समाधिक धार्मिक आचार विधी, समाधिक सण आणि समाधिक संस्कार, एवंगुण विशिष्ट अशी जी त्या महान् हिंदु जातीची संस्कृति त्या संस्कृतीचा वारसा त्याला परंपरेने मिळालेला असतो. आणि या सर्वांपेक्षा ज्यामध्ये त्याचे तत्त्वदृष्टे ऋषी मुनी, संतमंडंत, गुरु, आणि अवतारी पुरुष जन्माला आले आणि ज्यामध्ये त्याची पुण्यकारक अशी यात्रास्थळे आहेत त्या सिंधु-स्थानालाच तो आपली पवित्र पुण्यभू मानतो. हीच ती हिंदुत्वाची आवश्यक लक्षणेःसमान राष्ट्र, समान जाति नि समान संस्कृति. ही सर्व लक्षणे थोडक्यांत अशी सागता येतील की, हिंदु तो कीं जो या भूमीला नुसती पितृभूच नव्हे तर पुण्यभूहि मानतो. कारण हिंदुत्वाची पहिली जी दोन प्रमुख लक्षणे, राष्ट्र आणि जाति ही स्पष्टपणे पितृभू या शब्द ने दाखविली जातात. तर हिंदुत्वाचे तिसरे लक्षण जी संस्कृति ती प्रामुख्याने पुण्यभू या शब्दांत प्रतीत होते. कारण संस्कृतीमध्येच धार्मिक आचार-विधी नि संस्कार यांचा अंतर्भाव होतो आणि त्यामुळेच ही भूमि आपणाला पुण्यभू होऊन राहाते. हीच हिंदुत्वाची व्याख्या अधिक सुटमुटीत करण्याकरिता, ती पुढील अनुष्टुपांत ग्रथित करण्याचा आम्ही प्रयत्न केला तर तो वावगा ठरणार नाही अशी आम्हाला आशा आहे.

आसिंधुसिंधुपर्यंता यस्य भारतभूमिका ।

पितृभूः पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरितिस्मृतः ॥

काहीं प्रत्यक्ष उदाहरणें

मागील छेदकांमधून हिंदुत्वाच्या कल्पनेचे जे आपण स्थूलमानानें विवेचन केले त्यावरून हिंदुत्वाच्या महत्त्वाच्या लक्षणांचा जोत नामनिर्देश होतो अशी हिंदुत्वाची एक चालचलाऊ व्याख्या आपणाला आतां बनवितां आली आहे. आता ही सर्वसाधारण व्याख्या कसाला कितपत टिकते हें पाहण्यासाठी, ज्यांच्यामुळे ह्या व्याख्येची तीव्र आवश्यकता भासली होती अशांपैकी काहीं निरनिराळ्या प्रकारचीं व दुसरीहि काहीं विवक्षित अशीं उदाहरणें घेऊन ती त्या व्याख्येला लावून पाहणें अवश्य आहे. आतां वरीलसारखे सर्वव्यापी आणि थोडेफार दिशाभूल करणारे वर्गीकरण करताना जी व्याख्या आम्ही बनविली तीमध्ये शक्यतोवर अतिव्याप्तीचा म्हणजे ढिलेपणाचा दोष राहू नये म्हणून आम्ही वेळोवेळीं अवश्य ती काळजी घेतलेली आहेच. आतां काहीं नमुनेदार उदाहरणें घेऊन या व्याख्येच्या कसोटीवर त्यांना पारखून घेतांना जर आपणाला असें आढळून आलें कीं, तीं या व्याख्येमध्ये नपखळ बसतात तर त्या व्याख्येमध्ये अव्याप्तीचा म्हणजे कडेकोट काटेकोरपणाचाहि दोष राहात नसल्याची निश्चिती बाळगण्यास आपणाला प्रत्यत्राय नाही. तिच्यामध्ये अतिव्याप्ति नाही हें आपण पूर्वीच पाहिलें. आतां केवळ त्यात अव्याप्तीचा दोष आहे कीं काय एवढे आपणाला पाहावयाचे आहे.

हिंदूमध्ये भौगोलिकदृष्ट्या जे विभाग आपणाला पहावयास मिळतात ते आपल्या व्याख्येच्या एकंदर अर्थाशी सुसंगतच आहेत हें पहिल्याच दृष्टीक्षेपांत आपल्या ध्यानात येईल. या व्याख्येची मूळ बैठक आसिंधुसिंधु पर्यंत अशी ही आपली भूमीच आहे. आणि जरी आमचे अनेक बाधव, विशेषतः जे प्राचीन सिंधूचे निरपवाद वंशज आहेत आणि अगदीं आजच्या घटकेपर्यंत ज्यांनी आपल्या भूमीचें वा जातीचें नांव बदलेले नाही, आणि पांच हजार वर्षांपूर्वीप्रमाणें आजहि ज्यांना 'सिंधु' किंवा सिंधुदेशाची संतति म्हणतात ते सिंधूच्या एका तीरावर वस्ती करून आहेत हें जरी

खरें असले तरी, नदीचा उल्लेख जेव्हा करतात त्यावेळी तिच्या दोन्हीही तीरांचा त्यांत समावेश केला जात असल्याने, सिंधुप्रांताचा जो भाग सिंधूच्या पश्चिम तीरावर वसला आहे तोहि सिंधुस्थानाचाच नैसर्गिक असा एक विभाग म्हणून आमच्या व्याख्येप्रमाणे गणला जातो. दुसरे असे की, मुख्य देशाबा जोडून जी भूमि असते तिलाहि त्या मुख्य देशाचेच नांव प्राप्त होत असते. आणि तिसरे म्हणजे, सिंधूच्या त्या तीरावर राहणारे आपले हिंदु लोक पार इतिहासकाळापासून या भारतवर्षालाच आपली खरीखुरी पितृभू आणि पुण्यभू म्हणून मानीत आले आहेत. ज्या एका छोट्या भूभागावर ते राहात आले आहेत त्यालाच केवळ आपली पितृभू किंवा पुण्यभू मानून मातृघातकीपणाच्या दोषाचे ते आतांमर्यात कधीहि वाटेकरी झाले नाहीत. उलट आमची जी बनारस, कैलास, गंगोत्री आहेत, तींच त्यांचीहि बनारस, कैलास, गंगोत्री आहेत. पार वैदिक कालापासून ते भारतवर्षाचाच एक अविभाज्य असा प्रमुख भाग म्हणून गणले गेले आहेत. रामायण महाभारतामध्येहि 'सिंधु शिबि सौवीर' हे महान् हिंदु साम्राज्याचे आणि राष्ट्रमंडळाचे अधिकृत असे घटक असल्याचा उल्लेख येतो. ते आमच्याच राष्ट्राचे, आमच्याच जातीचे आणि आमच्याच संस्कृतीचे आहेत, आणि म्हणून ते हिंदूच आहेत. आणि त्याच्या संबंधान् आमची व्याख्या सर्वस्वी यथार्थ अशीच आहे.

हिंदुत्वाच्या भौगोलिक मर्यादा

परंतु जर कोणी अशी शंका काढली की, नुसती एखादी नदी आपली असणे म्हणजे कांही त्या नदीचे दोन्ही तीरहि तसा स्पष्ट निर्देश असल्यावांचून आपल्यामध्ये मोडतातच असे नाही, तर त्यामुल्लेखितां आमच्या व्याख्येला मुळीच बाध येत नाही. कारण दुसऱ्या अनेक संबंधांत आमच्या सिंधी बाधवांना ती व्याख्या परिपूर्णतेने लागू पडते. कारण, सिंधूच्या दुसऱ्या तीरावर वसति करून राहिलेल्या आपल्या हिंदी बाधवांचे उदाहरण जरी क्षणभर बाजूला ठेवले तरी जगाच्या सर्व भागांत आमचे सहस्रावधि हिंदु पसरलेले आहेतच. अशी एक वेळ येईल की, हे इतरत्र वसाहत

करून राहिलेले आपले हिंदुत्वांभव, जे आजलासुद्धा व्यापारांत, बुद्धींत, कार्यक्षमतेत आणि संख्येतहि आपापल्या वसति-प्रदेशात वरचढ आहेत ते त्या त्या प्रदेशात आपलें अधिराज्य स्थापून स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण करतील. परंतु हिंदुस्थानव्यतिरिक्त दुसऱ्या भूमीत ते राहतात एवढ्या-मुल्लेंच त्यांना अहिंदु म्हणून समजावयाचें काय ? निश्चितपणें नाही. कारण हिंदुस्थानच्या बाहेरच्या प्रदेशांत कोणी राहतां कामा नये असा कांहीं हिंदुत्वाच्या पहिल्या लक्षणाचा अर्थ नाही. कोणीहि मनुष्य पृथ्वीच्या पाठीवर कुठेंहि का राहीना परंतु त्यानें व त्याच्या वंशजांनीं सिंधस्थान हीच आपल्या वाडवडिलांची भूमि म्हणून मानली पाहिजे हाच हिंदुत्वाच्या पहिल्या लक्षणाचा अर्थ आहे. इतकेच काय पण, हा प्रश्न नुसता मानण्याचाहि नाही. जर त्याचे वाडवडिल हिंदु म्हणून हिंदुस्थानातून आलेले असतील तर हिंदुस्थान हीच त्याची पितृभू ठरते; त्या वाचून त्याला अन्य गतीच नाही. म्हणून हिंदुत्वाची ही व्याख्या हिंदु लोकांचा कितीहि सुदूरवर प्रसार आणि संचार झाला तरी त्यांच्या संवधातहि पूर्णपणें लागू पडणारी अशीच आहे. आमच्या वसाहतवाल्या परद्वीपस्थ हिंदूंनीं महा-भारत किंवा बृहत्तर भारत स्थापन करण्याचे प्रयत्न, पूर्वीप्रमाणेंच न थांबता आपलें सारें शक्ति सर्वस्व वेंचून करावेत; आणि आपल्या संस्कृतीतील 'जे जें उत्तम उदात्त उन्नत महन्मधुर ते तें' सर्व मानव जातीच्या उद्धाराकरिता कारणीं लावावें. आधुवधुवपर्यंत विस्तारलेल्या या भूमीत वसति करून राहणाऱ्या अखिल मानव जातीची त्यांनीं आपल्या अंगच्या सद्गुणांनीं उन्नति करावी. आणि त्याच बरोबर जगात जें जें सत्य, शिव आणि सुंदर दिसेल तें तें आत्मसात करून आपल्या जातीला आणि मायभूमीला सकल श्रीसंयुत व सकलैश्वर्य मंडित करावी. हिमालयाच्या गिरीशिखरांवर भराऱ्या मारणाऱ्या पक्षिराज गरूडाचें पख छोटून टाकण्याचें काम हिंदुत्वाला करावयाचें नाही. त्याच्या भराऱ्या आणखी वेगवान कशा होतील याची चिंता हिंदुत्व करतें. जोपर्यंत हे हिंदुत्वांभव हो ! हिंदुस्थानलाच आपल्या पितृ पूर्वजांची आणि संत महात्म्यांची पवित्र पितृभू आणि पुण्यभू तुम्ही मानता, आणि त्यांच्या संस्कृतीचा आणि रक्ताचा अमोल वारसा आपल्याला मिळालेला आहे असें जोपर्यंत तुम्ही अभिमानपूर्वक समजता तोपर्यंत तुमची

वाढ खुंटविणारी जगांत एकहि शक्ति नाही हे पक्कें समजा. हिंदुत्वाच्या खऱ्या भौगोलिक मर्यादा म्हणजे या भू-गोळाच्याच मर्यादा !

हिंदु रक्त आणि हिंदु संस्कृति यांचा समान वारसा

आतां, आमच्या व्याख्येतील जातिविषयक विचारांच्या सत्यासत्यते संबंध गभीर आक्षेप घेणारा चुकूनहि कोणी निघेल असें आम्हाम वाटत नाही. इंग्लंडमध्ये, इबेरियन, केल्ट, अँगल्स, सॅक्सन्स् डेन्स, नॉर्मन् यांच्यामध्ये जातिभेद असूनमुद्धां आंतरजातीय विवाहामुळे ते ज्याप्रमाणे आज एका राष्ट्रजातींत एकजीव होऊन गेले आहेत त्याचप्रमाणे आर्यन कोलिरियन, द्रवीडियन आणि इतर, यांच्यामध्ये जुने वंशविषयक नि जातिविषयक भेदाभेद जरी कितीहि तीव्र स्वरूपांत असले तरी ते यापुढे मुळीच मानले जाणार नाहीत. या संबंधी अवश्य ती सांगोपांग चर्चा आम्ह पुराव्यांच्या छेदकांत करून दाखवून दिले होते कीं, आऱ्या धर्मशास्त्राने संमतिलेल्या अनुलोम आणि प्रतिलोम विवाह पद्धतीवरून हे निर्विवादपणे सिद्ध होते कीं, त्यावेळींहि आपल्या राष्ट्रशरीरांतून समान रक्ताचा प्रवा सतेजपणे आणि जोमाने वाहात राहण्याइतक्या त्यावेळच्या जाति परस्पर एक जीव नि एकरूप, झालेल्या होत्या. बदलत्या कालमानाप्रमाणे बदलण्याचे जे जेथे रूढीने नाकारले तेथे तेथे प्रचलित रूढींनी उभारलेल्या भेदाभेदांच्या भिंती प्रबल निरुग्राह्या रेख्यापुढे केव्हाच कोसळून पडल्या. एखाद्या हिंडिबेवर प्रेम करणारा भीमसेन हा कांहीं पहिलाच किंवा शेवटलाच आनव्हता; तर आम्ही पूर्वी उलंखिलेली व्याघ्रकर्माची आई, - ब्राह्मण कन्या, हीहि काहीं तरुण व्याघ्रावर प्रेम करणारी एकटीच आर्यकन्या नव्हती. दहा वीस भिल्ल, किंवा कोळी किंवा अगदी संताळमुद्धा, यांच्यामधून एखादा मुलगा किंवा एखादी मुलगी उचलून शहरी शाळेंत नेऊन बसविली त अंगलटीवरून किंवा चालचलणुकीवरून तो किंवा ती अमक्याच जातीच असल्याचा निर्वाळा देता येणे कठिण जाईल. ज्यांचे रक्त म्हणजे प्रत्ये स्वतंत्र अशी एक एक जातीच होती, अशा आर्यांच्या, कोलिरियनांच्या द्रविडांच्या आणि आपल्या साऱ्या पूर्वजांच्या रक्ताच्या मिश्रणाने - जें मिश्रण क्रमाक्रमाने होत गेल्यामुळे अंती हितकर ठरले - जी नवी जाति जन्माल

आली, तिला आर्यन, कोलिरियन किंवा द्रविडियन यापैकी कोणतेच नांव न देतां हिंदु जाति असेंच नांव देण्यांत आलें; आणि आसिंधु सिंधु-पर्यंत अशा भूमीला जे आपली पुण्यभू मानतात आणि जे त्या समान मातृभूमीचीं लेकरें म्हणून तेथें राहतात त्या लोकांच्या वाचक हें नांव रूढ झालें. म्हणून संताळ, कोळी, भिल्ल, पंचम, नामशूर, आणि इतर सर्व जाति आणि जमाती ह्या हिंदूच आहेत. हें सिंधुस्थान, त्या तथाकथित आर्यांचें जितकें (आहे त्यांच्यापेक्षां जास्ती जरी नसले तरी) तितकें तरी या संताळ आदि जातींच्या पूर्वजांचें निश्चित आहेच आहे. त्यांच्यामध्ये हिंदु रक्तच आहे, आणि हिंदूची संस्कृतीच त्यांच्या ठिकाणीं रुजलेली आहे. आणि कोणत्याहि पुराणमतवादी हिंदु जातींचे संस्कार त्यांच्यापैकीं ज्याच्यावर अद्याप झालेले नाहीत, ते अजूनहि आपल्या पूर्व्या देवता नि साधुसंत याचीच पूजा करितात आणि आपला पहिलाच साधामुघा धर्म पाळीत असतात. तरी हिमुद्रां याच भूमीवर त्यांचें मनोमन प्रेम आहे. आणि म्हणूनच ती त्यांना केवळ पितृभू न होता पुण्यभूहि होऊन राहिलेली असते.

हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म या दोन शब्दांमध्ये जो भ्रामक सारखेपणा आहे आणि त्यामुळें जो अपसमज दुर्दैवानें फैलावला आहे तो जर फैलावला नसता तर हिंदुत्वाच्या सांस्कृतिक अंगासंबंधीहि कोणताच विशेष असा आक्षेप उद्भवला नसता. हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म या दोन कल्पनांमधील अंतर यापूर्वीच आम्ही स्पष्टपणें दाखवून दिलेले आहे; आणि 'सनातनधर्म' एवढाच अर्थ व्यक्त-विण्यासाठी हिंदुधर्म शब्दाचा जो दुरुपयोग करण्यात येतो त्यासंबंधीहि आम्ही आपली तीव्र नापसंति दर्शविली होती. हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म या दोन कल्पना एक नाहीत. त्याचप्रमाणें हिंदुधर्म आणि हिंदुइश्वर (वैदिक धर्म या अर्थी) हेहि दोन शब्द एक नाहीत. हिंदुत्व आणि हिंदुधर्म ह्या दोन कल्पनांना एकच समजावयाचे आणि त्या दोहोंची सागड सनातनी धर्ममतांशीं घालावयाची, या दुहेरी चुकीमुळें आपल्या सनातनी जातींव्यतिरिक्त जे लोक आहेत किंवा जे आपले धर्मपथ आहेत त्यांना साहजिकच राग येतो. आणि याच्या पुढें जाऊन त्यांच्यातील कांहीं गट,—ही चुकीची कल्पना उखडून टाकणें राहिलेच परंतु दुर्दैवानें बरोबर विरुद्ध दिशेनें जाऊन,—आपण हिंदूच नव्हेत अशा तऱ्हेची दुसरीच आत्मघातकी नि घोर चुक करीत असलेले

दिसतात. आम्हाला अशी आशा आहे की, परस्पर मनोवैमनस्य माजण्यास आमच्या व्याख्येत मुळीच वाव नाही; आणि हिंदु समाजातील सर्व सरळ व विचारी लोकाना ती मान्य होईल अशाच सत्याच्या पायावर तिची उभारणी केलेली आहे.

आमच्या शीख बांधवांचें उदाहरण

परंतु या एकंदर विषयाची सर्वसाधारण चर्चा करीत असताना ज्या विशिष्ट गोष्टींचा यथासांग परामर्ष आम्हाला त्यावेळीं घेतां येणें शक्य नव्हते त्यांचा तसा परामर्ष आता आम्ही घेणार आहों. प्रथम आपण आपल्या शीख बांधवांचेंच उदाहरण घेऊ. सिंधुस्थान, किंवा आसिंधुसिंधुपर्यंत भारत भूमिका हीच त्यांची पितृभू असें निश्चित विधान आतां जर केले तर तें नाकारण्याइतका महामूर्ख कोणी असेलसें आम्हाला वाटत नाही. कारण पार वैदिक कालापर्यंतच्या, आज उपलब्ध असलेल्या पहिल्या लिखित ऐतिहासिक पुराव्यावरून हेंच दिसून येते की, याच भूमीत त्याचे पूर्वज वाढले; याच भूमीवर त्यांनीं प्रेम केले; इथेंच त्यांनीं आपल्या पूजाअर्चा नि उपासना प्रार्थना केल्या. दुसरें म्हणजे, मद्रासेंतील किंवा बंगाल्यांतील कोणत्याहि हिंदूप्रमाणेंच, त्याच्याहि नसानसातून तेंच हिंदूंचेच रक्त खेळत आहे. एवढेंच काय, आपणा महाराष्ट्रासियाच्यांत किंवा बंगालियांच्यात आर्यांचे रक्त आहेच पण त्याचबरोबर या भूमीत राहिलेल्या दुसऱ्याहि प्राचीन लोकांचे रक्त आपल्यात आहे. परंतु त्यादृष्टीनें पाहता, शीख हे खरोखर सिंधूचे खरेखुरे आणि प्रत्यक्ष वंशज आहेत. आणि म्हणून हिंदुजातीची ही जीवनगंगा सपाट प्रदेशांतून वाहूं लागण्यापूर्वी अगदी तिच्या उगमांतच तिचें जीवनदुग्ध आपण प्राशन केले आहे, असे शीखानाच तेवढे काय तें अभिमानाने सांगता येण्यासारखे आहे. तिसरे म्हणजे त्यांनीं हि हिंदुसंस्कृतींत आपली म्हणून कांहीं भर घातली असल्यामुळे हिंदुसंस्कृतीचे तेहि न्याय्य वारसदार नि आगीदार आहेत. कारण पहिल्यानें सरस्वती हें पंजाबमध्ये वाहणाऱ्या एका नदीचे नांव होतें; पुढें तिला विद्या आणि कला यांची अधिष्ठात्री देवता समजण्यांत येऊं लागले. जिच्या तीरांवर आपल्या संस्कृतीची आणि सभ्यतेची (Civilization) बीजे प्रथम

पेरली गेली त्या नदीला, हे शीख बांधव हो ! तुमच्याच पूर्वजांनी म्हणजे सिंधूनी कृतज्ञतेने जीं स्तुतिस्तोत्रें गायिलीं आणि तिचा महिमा वर्णन केला, त्यांत अगदी आजच्या घटकेलासुद्धां हिंदुस्थानातील लक्षावधि हिंदु आपला सूर भिळवतात आणि आपल्या ऋग्वेदातील शास्त्रशुद्ध मंत्रोच्चारप्रमाणें “ अक्षितमे नदीतमे । देवितमे सरस्वति ” चें गायन करितात. वेद हे जसे आमचे आहेत तसे शीखांचेहि आहेत; आतां वेद हे जरी (आपल्या द्रष्टव्या ऋषीप्रमाणें) त्याच्या पूर्वजांना स्फुरलेले नसले, तरीहि आदरणीय ग्रंथ म्हणून वेद त्यांनाहि मान्य आहेतच. कारण वेद हे असें वाङ्मय आहे कीं, पंचमहाभूतात्मक सृष्टीचें ज्ञान करून घेण्यासाठीं आद्य मानवानें निसर्ग शक्तीशीं ज्या प्रचंड झुंजी दिल्या त्याचें वर्णन त्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणें ज्या घोर अज्ञान तिमिरानें अमृतकुंभ हरण करून तोहि अप्राप्य करून ठेविला होता आणि मनुष्याच्या सुप्त आत्म्याला जागृति आणणारे ज्ञानसूर्याचे किरणहि ज्यानें आतापर्यंत मानवापर्यंत पोचूं दिले नव्हते, त्या निविड अज्ञान अंधःकाराशीं प्रकाशाची जी पहिली भीषण चकमक झडली, तिचाहि इतिहास वेदामध्येच ग्रथित करून ठेवण्यात आला आहे. आपणा सर्वांप्रमाणें शाखाच्या इतिहासाचा प्रारंभहि वेदांपासून झालेला असणें सयुक्तिक आहे; अयोध्याच्या राजवाड्यांतूनहि त्याचा संचार झालेला आहे. लंकेची रणभूमीहि त्याच्या दृष्टीपथांत आलेली आहे; लाहोरची प्राणप्रतिष्ठा करण्यांत लहूला त्यानें साहाय्य दिलेले आहे आणि कपिल वस्तूंतून बाहेर पडून मनुष्याचा दुःखभार हलका करण्याचा एखादा मार्ग शोधून काढण्यासाठीं सिद्धार्थानें जेव्हा गुहेमध्ये प्रवेश केला, तेव्हाचा तो प्रसंगहि त्यानें निरखून पाहिला आहे. पृथ्वीराजाचा जो दुःखदायक शेवट झाला त्याविषयीं आमच्याप्रमाणेच शीखांनाहि मनस्वी वाईट वाटतें. जित राष्ट्राच्या वाट्याला येणारें सर्व दुःख, सर्व अपमान ते सहन करतात तर हिंदु म्हणूनच इतराबरोबर कोणताहि त्याग करण्यांत ते मागे नसतात. उदासी, निर्मल, गहनगंभीर, आणि सिंधी या पंथातले लक्षावधि शीख संस्कृत भाषेला, आपल्या पूर्वजांची भाषा म्हणूनच नव्हे तर या भूमीची अत्यंत पवित्र भाषा म्हणून पूज्य मानतात. आणि त्याच्या व्यतिरिक्त राहिलेले इतर शीख आपल्याच पूर्वजांची, आणि ज्या गुरुमुखी आणि पंजाबी भाषा

अद्यापीहि त्यांच्या बात्यांवस्यैत ज्या संस्कृतचैच स्तनदुग्ध पिऊन वाढत आहेत त्यांची, जननी म्हणून संस्कृतला आपुलकीने गौरवितात. आणि सर्वांत शेवटी म्हणजे ही आसिंधुसिंधुपर्यंत भूमि त्यांना केवळ पितृभूच नव्हे तर पुण्यभूहि आहे. गुरु नानक आणि गुरु गोविंद, श्रीचंदा आणि रामसिंग हे याच हिंदुस्थानात जन्मले आणि याच भूमीने त्यांचे संगोपन करून त्यांना वाढविले. हिंदुस्थानांतील सरोवरे त्यांना खरोखर अमृताची आणि मुक्तीची सरोवरे (अमृतसर नि मुक्तसर) झालेली आहेत !

हिंदुस्थानची ही भूमि त्यांच्या गुरूंची आणि गुरुभक्तीची भूमि आहे म्हणजेच त्यांची गुरुद्वारे नि गुरुघरे येथेच आहेत. खरोखर ज्यांच्या संवधाने शंकाकुशंकाना एवढाहि अवसर राहणार नाही असे हिंदुस्थानात जर कोणी खरे हिंदु असतील तर ते आमचे पंजाबातले शीखबंधूच. कारण सप्तसिंधूचे ते सर्वांत जुने म्हणजे जवळ जवळ तेथेच आद्य वसाहत करणारे असे लोक असून सिंधु किंवा हिंदु लोकांचे ते प्रत्यक्ष वंशजच आहेत. आजचा शीख हा कालचा हिंदु आहे आणि आजचा हिंदु हा कदाचित् उद्याचा शीलही असेल ! रोजची राहणी, चालीरीती आणि वस्त्रपद्धति यामध्ये थोडाफार फरक असला तरी त्यामुळे रक्त किंवा बीज बदलत नाही; किंवा इतिहासहि पार पुसून टाकून नष्ट केला जात नाही.

आमच्या लक्षावधि शीख बंधूंना त्यांचे हिंदुत्व हे स्वतःसिद्ध असेच आहे. सहजधारी, उदासी, निर्मळ, गहनगंभीर आणि सिंधी शीख हे जातीने आणि राष्ट्रीयत्वाने आपण हिंदूच आहोत असा अभिमान बाळगतात. त्यांचे गुरूच हे मुळी हिंदूंचीच मुल्लेककरे असल्यामुळे, त्यांना जरी राग आला नाही तरी जर कोणी त्यांना अहिंदु म्हणू लागला तर ते मात्र त्यांना कसेसेच वाटेले. गुरुग्रंथाचे पवित्र ग्रंथ म्हणून वाचन, शीखांप्रमाणे सनातनींही करतात. दोघाचे उ सव, सण नि यात्रा एकच आहेत. 'तत्खालसा' पंथी शीखसुद्धा त्यांचे लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षांत घेतां 'हिंदु' या त्यांच्या जातिनामावर प्रेम करतात व हिंदूंमध्ये हिंदु म्हणूनच मिसळतात; वागतात. तुम्हांला यापुढे हिंदु समजले जाणार नाही असे जर त्यांना सांगण्यात आले तर या आकस्मिक निर्णयामुळे त्यांना मोठाच धक्का बसेल. आमचे जातीय ऐक्य इतके संशयातीत आणि

इतके परिपूर्ण आहे की, आंतरजातीय विवाह हे शीखांमध्ये आणि सनातन्यांमध्ये सर्रास रूढ आहेत.

शीख हे खरेखुरे हिंदूच आहेत

आमच्या शीख बंधुवर्गातील काही पुढाऱ्यांना हिंदु म्हणून संबोधिल्यामुळे कित्येक वेळा ते फार रुष्ट होऊन उठतात, ही वस्तुस्थिति आहे. परंतु हिंदुधर्म हा शब्द आपण सनातन धर्म या अर्थी वापरण्याची चूक या पूर्वी जर केली नसती तर त्यांना राग येण्याला कारणच उरले नसतं. ते दोन शब्द तसे एका अर्थाने वापरल्यामुळेच पुष्कळसा समजुतीचा घोटाळा आणि अर्धवटपणा निर्माण झाला आहे. आणि हिंदूमधील पोटजातींत असलेले सलोख्याचे संबंध विघडविण्यास जी घातुक प्रवृत्ति कारणीभूत झाली आहे तिच्या बुडाशी वरील गोष्ट प्रामुख्याने असल्याचं दिसून येईल. हिंदुत्व हे कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिक कसोट्या लावून ठरविले जाऊ नये या संबंधीचे स्पष्ट विवेचन आम्ही यापूर्वी केलेलेच आहे. तरीसुद्धा या ठिकाणी आम्हाला पुनः एकदा सागावेसे वाटतं की, सनातन धर्मातील ज्या कोणत्या किंवा ज्या साऱ्या गोष्टी भावद्वटपणाच्या आणि देवभोळेपणाच्या अशा शीखाना वाटतील त्या त्यांनीं सुखेनैव त्याज्य म्हणून समजाव्यात; इतकेच नव्हे तर अपौरुषेय ग्रंथ म्हणून वेदाचे प्रामाण्यसुद्धा त्यांनीं बंधनकारक मानू नये. त्यामुळे कदाचित् ते सनातनी समजले जाणार नाहीत, परंतु हिंदु तरी निश्चित राहतील. कोणत्याही धार्मिक अर्थाने नसले तरी आमच्या व्याख्येप्रमाणे शीख हे हिंदूच आहेत. धार्मिक दृष्टीने जैन ज्या प्रमाणे जैन आहेत, लिंगायत ज्या प्रमाणे लिंगायत आहेत, वैष्णव ज्याप्रमाणे वैष्णव आहेत त्याचप्रमाणे शीखहि शीख आहेत; परंतु सांस्कृतिक, जातीय आणि राष्ट्रीय अर्थाने पाहतां आपण सर्व एक आणि अभिन्न असेच आहोत, आणि इतिहासाच्या अतिप्राचीन काळापासून, अगदी यथार्थने हिंदु म्हणून ओळखिले जात आहोत. आमच्यामधील जातीय ऐक्याची यथायोग्य कल्पना यावाचून दुसऱ्या कोणत्याही शब्दाने येण्यासारखी नाही. पाठीमागे दाखवून दिल्याप्रमाणे भारतीय हा शब्दहि येथे तोकडाच पडेल. याचाहि अर्थ हिंदीच होतो

आणि अधिक व्यापकपणा या शब्दांत आहेहि. तरी परंतु हिंदूंचे जातीय ऐक्य काही या शब्दाने दाखविले जात नाही. आम्ही शीख आहोंत, हिंदु आहोंत नि भारतीयहि आहोंत. या दोहींचा समन्वय आमच्या ठिकाणी जरी साधलेला आहे, तरी त्यापैकी वेगवेगळे स्वतंत्र असे अस्तित्व मात्र आम्हांला मुळीसुद्धा नाही.

स्वतंत्र प्रतिनिधित्व आणि शीख समाज

आपणांला सनातन पंथाचेच अनुयायी म्हणून समजण्यात येईल या भीतीबरोबर दुसरे जें आणखी एक कारण आमच्या काही शीख बंधूंच्या उत्साहात भर घालण्यास उपयोगी पडले आणि ज्यामुळेच हिंदूंच्यापेक्षा स्वतंत्र वेगळे अस्तित्व आपणाला प्राप्त व्हावें असा त्यानां आग्रह धरला, तें म्हणजे निव्वळ राजकीयच होतें. स्वतंत्र प्रतिनिधित्व असणें चांगलें कीं वाईट यासंबंधीचा ऊहापोह करण्याचें हें स्थळ नव्हे. शीखानाहि साहजिकच आपल्या जातीचें कांही स्वतंत्र कल्याण साधण्याची आवश्यकता वाटली. आणि मुसलमानाना जर त्याचे असे वेगळें जातीय प्रतिनिधित्व दिलें जातें तर मग हिंदुस्थानातील दुसऱ्या कोणत्याहि महत्त्वाच्या अल्प-संख्य जातींना तशाच प्रकारच्या सवलती मागण्याचा अधिकार का असूं नये हें आम्हांला कळत नाही. परंतु आम्हांला वाटतें की, स्वतंत्र प्रतिनिधित्वाची ही मागणी आमच्या शीख बंधूबांनीं आपण हिंदूपेक्षां सर्वस्वी निराळे आहोंत या आत्मघातकी आणि फार काळ न टिकणाऱ्या भूमिकेवरून कधीच करावयाला नको होती. आपल्या जातीचे हित साधण्यासाठीं स्वतंत्र जातीय प्रतिनिधित्वाची मागणी अल्पसंख्य अशी महत्त्वाची जमात म्हणून, आमच्या ब्राह्मणेंतर आणि इतर जातींप्रमाणेंच शीखाना आपल्या जन्मसिद्ध हिंदुत्वाचा त्याग न करता करता आली असती, आणि त्यांत त्यांना निश्चित यशहि मिळालें असतें. आपल्या शीख बंधूंची जमात ही मुसलमानापेक्षां निश्चित कमी महत्त्वाची नाही. वास्तविक आम्हां हिंदूंना ती हिंदुस्थानांतील कोणत्याहि इतर अहिंदु जातींपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहे. स्वतंत्र आणि जातीय प्रतिनिधित्वानें जी हानि होते ती जातीय फुटीर पणाच्या वृत्तीने होणाऱ्या हानीपेक्षा केव्हांहि अधिक नसते. शीख, जैन,

लिंगायत, ब्राह्मणेतर आणि इवेतर ब्राह्मणहि या सर्वांनी आपापल्या स्वतंत्र आणि जातिविशिष्ट प्रतिनिधित्वाची मागणी करून त्यासाठी झगडावे. मात्र त्यांच्या विशिष्ट जातीच्या उन्नतीला त्याची अगदी फारच आवश्यकता आहे असे त्यांना अत्यंत प्रामाणिकपणाने वाटत असले पाहिजे. कारण त्यांच्या जातीचा उत्कर्ष तोच हिंदुसमाजाचा उत्कर्ष होय हे सत्र त्यांनी विसरतां कामा नये. अगदी प्राचीन कालींमुद्धां आपल्यातील चार मुख्य जातींना राजसभेमध्ये आणि ग्रामसंस्थांमध्ये जातीय तत्त्वावर स्वतंत्र प्रतिनिधित्व मिळत होते, तरीमुद्धां एकंदर समाजांत विलीन न होतां फुटीरपणे राहण्याचें किंवा हिंदुत्वाच्या अधिक विस्तृत अशा वर्गीकरणांतूनच आपणास वगळले जावे अशा प्रकारचें धोरण त्यांनीं कधीहि आचरलें नाहीं. शीखाना धार्मिक अर्थानें शीख म्हणूनच स्वतंत्रपणें ओळखावें परंतु सांस्कृतिक, जातीय आणि राष्ट्रीय या दृष्टीनें पाहतां त्यांना हिंदूच समजण्यात येणें अवश्य आहे.

शीखांनीं आपणांला हिंदूवेगळे समजण्यांत भयंकर धोका

ज्या शूर वीरांनीं आपल्या गुरूंचें शिष्यत्व नाकारण्यास मान न लववितां वध करणाऱ्या मागाच्या कुन्हाडींपुढें शेंकडोंनीं आपलीं शिरें वांकविली—धर्म हेतु शाका जिन किया । शिर दिया पर शिरह न दिया ।—ते काय चार तुकड्याकरिता आपलें बीज नाकारतील ? आपल्या पूर्वजांविषयीं खोऱ्या आणाशपथा वाहतील ? किंवा आपला जन्मसिद्ध अधिकारहि विकून टाकतील ! शिव शिव ! आमच्या अल्पसंख्य जातींनीं हे पक्कें ध्यानांत धरावें कीं, सामर्थ्यांत जर एकीचें बीज असेल तर हिंदुत्वामध्येहि परस्परांना एकत्र आणणारी प्रेमाच्या जिवाळ्याची अशी एक प्रबल शक्ति आहे कीं, त्या शक्तीतूनच खरेंखुरें आणि चिरंतन टिकणारे असें बलशाली ऐक्य आपल्यामध्ये निर्माण होणार आहे. बाजूला राहून कांहीं काळपर्यंत तुम्हांला आपलें अधिक हित साधतें आहे असें वाटेळ परंतु त्यामुळें आमच्या प्राचीनतम जातीला आणि संस्कृतीला, आणि विशेषतः तुम्हालाच फार अगणित हानि सोसावी लागणार आहे. कारण, तुमचे हितसंबंध

तुमच्या दुसऱ्या हिंदुबांधवाच्या हितसंबंधांशी अत्यंत निकटपणे निगडित झालेले आहेत. गत इतिहासांत घडल्याप्रमाणे पुढेहि जर एखाद्या परकीय आक्रमकाने हिंदु संस्कृतीविरुद्ध नि समाजाविरुद्ध आपली तरवार उचलली तर लक्षांत ठेवा की, इतर हिंदु जातींप्रमाणे तुमच्यावरहि तिचा प्राणघातक प्रहार झाल्यावांचून राहणार नाही. पाठीमागल्याप्रमाणेच जेव्हा केव्हा पुढच्या भविष्यकालांत ही हिंदुजाति पुनः एकदा आपले स्वत्व प्रस्थापित करील आणि एखाद्या शिवाजीच्या किंवा रणजिताच्या, एखाद्या रामचंद्राच्या किंवा धर्माच्या, एखाद्या अशोकाच्या किंवा अमोघवर्षाच्या अधिपत्याखाली नवचैतन्याचे आणि शौर्यपराक्राचे वारे पिऊन उठून वैभवाच्या आणि उन्नतीच्या शिखरावर आरूढ होईल तेव्हा त्या दिवसाच्या अपूर्व यशाची प्रभा जशी हिंदुराष्ट्राच्या दुसऱ्या प्रत्येकाच्या मुखावर विलसत असलेली दिसेल तशीच ती तुमच्याहि मुखावर झळकेल. म्हणून बंधून्तो ! एवढ्या तेवढ्या कमी जास्त लाभाने दुरळून जाऊं नका आणि इतिहासावरून नसतेच काही निष्कर्ष काढून किंवा अपसिद्धान्त बांधून त्यांच्या आहारी जाऊं नका. आम्हाला एक 'ग्रंथी' म्हणवून घेणारा शीख भेटला होता. या शीखाने आपल्या घनको ब्राह्मण सावकाराच्या घरावर दरोडा घालून त्याचा खून केला होता व त्या करितां पुढे त्याला शिक्षाहि झाली होती. त्याचे म्हणणे असे होते की, शीख हिंदु नसल्यामुळे आणि गुरुगोविंदसिंहाच्या मुलाना ब्राह्मण आचार्यानेच फसविले असल्यामुळे, ब्राह्मणाचा खून केला असतां कोणताहि दोष आपणाला लागत नाही ! सुदैवाने त्याचेवेलीं तेथे एक खराखुरा आणि विद्वन्मान्य असा सुसभ्य 'ग्रंथी' शीख उभस्थित होता. त्याने तत्काळ त्या माणसास विरोध करून, ज्यांनीं गुरूंना आश्रय देऊन व प्रसंगी त्यांच्याकरिता प्राण पणाला लावून हौतात्म्य पत्करून शीखांशी प्रामाणिकपणा दाखविला त्या मतिदास आदि ब्राह्मणाची उदाहरणे देऊन त्याला चांगलेच निरुत्तर केले. शिवाजीशी त्याचेच ज्ञातभाई नाही का विश्वासघातकीपणाने वागले ? आणि त्याच्या नातवाशी खोटेपणाने वागलेला पिसाळ हा तरी कोठे अहिंदु होता ? परंतु त्यामुळे शिवाजीने किंवा त्याच्या राष्ट्रांने आपल्या जातीला आणि हिंदुत्वाला काही सोडचिड्डी दिली नाही. वीर बंधाला सोडून जाताना प्रथम

कितीतरी शीख त्यांच्याशी विश्वासघातकीपणाने वागले. त्यानंतर पुन्हा दुसऱ्या खेपेस जेव्हा खालसा शीखाचे नि इंग्रिजांचे शेवटचे युद्ध झाले तेव्हाहि शीखानी तोच प्रकार केला. गुरुगोविंदसिंहानाच भगदी भर रण-धुमाळीत कितीतरी शीख सोडून गेले; आणि शीखांच्या या विश्वासघातकी भ्याडपणामुळेच आमच्या सिंहपराक्रमी गुरुला शत्रूचें कडें फोडून बाहेर पडण्याचा निकराचा प्रयत्न करावा लागला. आणि या प्रसंगानेच त्या दुष्ट ब्राह्मणाला गुरुपुत्राच्या मुलाचा विश्वासघात साधण्याची कुसंधि प्राप्त करून दिली. तेव्हा ब्राह्मणांच्या नीचपणामुळे जर आपण हिंदु म्हणवून घेण्यास लाजत असू, तर मग शीखांच्या नीचपणामुळे आपण शीख आहोत असें म्हणण्यास तरी का लाजू नये !

हिंदूमधील अल्पसंख्य जाती किंवा त्याचबरोबर बहुसंख्य जाती दोन्हीहि काही आकाशातून स्वतंत्रपणें खाली पडलेल्या नाहीत. एकाच संस्कृतीत आणि एकाच भूमीत ज्याचीं गुळें खोलवर जाऊन रुजली आहेत अशा एखाद्या महान वृक्षाप्रमाणे त्यांची वाढ झालेली आहे. एखाद्या शेळीच्या कोंकराला पकडून त्याला कच्छ आणि कृपाण बाधले तर त्यामुळे त्याचा सिंह तुम्हांला थोडाच बनविता येणार आहे ! जर गुरुगोविंदांना वीरांचे आणि हुतात्म्यांचे एक पथकचें पथक बनविण्यास यश आलें असलें तर ज्या जातीने गुरु गोविंदांना व त्यांच्या अनुयाय्यांना जन्म दिला ती जातीच तशी तेजस्वी नि पराक्रमी होती हें त्यांच्या मागील खरें मुख्य कारण आहे. सिंहाच्या वीजापासूनच सिंहांची निर्मिती होत असते. फुलाला असें कधीहि म्हणतां येणार नाही, कीं “ मी फुलतें, हसतें नि सुगंध दारवळवितें याचें कारण, म्हणजे माझा जन्म त्या डेळांतून झालेला असतो हें होय. मुळांशी माझा कांहीहि संबंध नाही ! ” त्या फुलाप्रमाणे आपणांचाहि आपलें बीज किंवा रक्त नाकारता येणार नाही. जेव्हां तुम्ही एखाद्या गुरुशी प्रामाणिक असलेल्या शीखाकडे बोट दाखवितां, तेव्हा आपल्या गुरुशी सच्चा असलेल्या हिंदूकडेच तुम्ही बोट दाखवीत असतां. कारण शीख होण्या. पूर्वी आणि आतासुद्धां तो हिंदून असतो. जोपर्यंत आमचे शीख बंधू शीखपंथाचे खरे अनुयायी आहेत तोपर्यंत त्यांना हिंदु असणेंच अवश्य आहे. तोपर्यंत ही आसिंधुसिंधुपर्यंत भारतभूमिका त्यांची पितृभू आणि

पुण्यभूच राहणार. आता कदाचित् ज्या दिवशीं ते शीख म्हणूनहि स्वतःला मानणार नाहीत त्याच दिवशीं केवळ ते हिंदु म्हणून गणले जाणार नाहीत.

आतापर्यंत आम्ही आमच्या शीख बंधूंचे उदाहरण विचारांत घेऊन त्यांच्यावर खूपच दीर्घ असें विवेचन केले. आतां हेच सर्व विचार आणि विवेचन शीखांप्रमाणेंच ज्या दुसऱ्या अवैदिक जाति किंवा धर्मपंथ आहेत त्यांच्याहि संबंधात आमच्या व्याख्येला धरूनच जसेच्या तसे लागूं असल्याचें दिसून येईल. उदाहरणार्थ, देवसमाजी हे अज्ञेयवादी आहेत. परंतु हिंदुत्वाला अज्ञेयवाद किंवा निरीश्वरवाद यांच्याशीं तादृश काहींच कर्तव्य नाही. देवसमाजी हे या भूमीला आपली पितृभू आणि पुण्यभू मानीत असल्यामुळे ते हिंदूच आहेत. अर्थात् इतक्या सर्व विवेचनानंतर आर्यसमाजी ब्रधूविषयीं विचार करणें म्हणजे खरोखर अनावश्यकच आहे. कारण त्यांच्या ठिकाणीं हिंदुत्वाची सर्वच्या सर्व लक्षणे इतक्या प्रकर्षानें वसत आहेत कीं ते कट्टरातले कट्टर हिंदु आहेत असेंच अनुभवाला येईल. अशा रीतीनें, ज्यामुळे आमच्या व्याख्येला अव्याप्तीचा दोष चिकटेळ अशा प्रकारचें एकहि उदाहरण आमच्यापुढें या घटकेला तरी दिसत नाही.

एक नाजूक अपवाद

मात्र एका उदाहरणांत खरोखर समाधानकारक मार्ग निघत नाही खरा. आणि तें उदाहरण म्हणजे भगिनी निवेदिता^१ याचें. अपवादानें जर खरोखर नियम सिद्ध होत असेल तर या उदाहरणावरून तरी तसें म्हणावयास पाहिजे. आमच्या ह्या देशाभिमानी आणि थोर अंतःकरणाच्या भगिनीनें ही आसिंधुसिंधुपर्यंत भूमि आपली 'पितृभू' मानली होती. आणि खरोखरच ह्या भूमीवर ती त्या दृष्टीनें नितान्त प्रेमहि करीत होती. आणि जर खरोखर आमचा देश स्वतंत्र असता तर आम्हीहि अशा देवमाणसाना आमच्या राष्ट्राच्या नागरिकत्वाचे अधिकार आनंदानें अर्पण केले असते. तेव्हां हिंदुत्वाचें पहिलें प्रमुख लक्षण, याहि

१. हिंदुधर्म स्वीकारणारी स्वामी विवेकानंदाची शिष्या. मूळची मार्गारेट इ. नोबल नावाची इंग्लिश स्त्री.

संबंधांत कांहीं एका मर्यादेपर्यंत लागू पडतें. आतां हिंदु आईबापांचे एक रक्त असणें हें जें हिंदुत्वाचें दुसरें महत्त्वाचें लक्षण तें मात्र अशा उदाहरणांतून सांपडणें सर्वस्वीं अशक्य असेंच आहे. हिंदूबरोबर विवाह करूनच हें वैगुण्य काढून टाकता येईल. कारण वैवाहिक बंधनातच खरोखर स्त्रीपुरुष परस्परांत एकरूप होत असतात, आणि सर्व जगालाहि ही गोष्ट मान्य आहे. परंतु हें दुसरें लक्षण त्यांच्या ठिकाणीं या ना त्या कारणांनीं आढळणें अशक्य असलें तरी हिंदुत्वाच्या तिसऱ्या लक्षणाप्रमाणें 'हिंदु' या नांवाला त्या सर्वथैव पात्र ठरल्या होत्या. कारण त्यांनीं आमची संस्कृतीहि स्वीकारली होती आणि आमच्या भूमीवर त्या पुण्यभू म्हणून प्रेमहि करीत होत्या. आपण हिंदूच आहोंत असें त्यांस मनोमन वाटूं लागलें होतें. आणि हिंदुत्वाच्या दुसऱ्या कसल्याहि शास्त्रीय कसोट्या क्षणभर बाजूला ठेवल्या तरी ही एवढी एकच खरी आणि अत्यंत महत्त्वाची कसोटी आहे असें मानण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाही. परंतु प्रत्यक्षांत 'हिंदुत्व' हा शब्द बहुसंख्य लोक ज्या अर्थाने वापरतात तो अर्थ विचारांत घेऊनच आपणाला हिंदुत्वाची प्रमुख लक्षणे निश्चित करावयाची आहेत हें विसरून चालावयाचें नाही. आणि म्हणून, अहिंदु आईबापाच्या पोटी जन्मलेल्या एखाद्या मनुष्यास हिंदुत्वांत समाविष्ट करून घेतले तरी त्याला हिंदु असे तेव्हांच म्हणता येईल कीं, जेव्हां तो आमच्या देशाला आपला देश मानील, हिंदूशीं विवाह करून या देशावर पितृभूप्रमाणें प्रेम करूं लागेल आणि नित्याच्या जीवनांत आमच्या संस्कृतीचा स्वीकार करून या देशाला पुण्यभू म्हणून पूज्य समजू लागेल. या नवीन दापत्यापासून निर्माण होणारी संततीहि इतर सर्व गोष्टी सारख्याच असल्यामुळें निःसंशय हिंदु म्हणूनच समजली जाईल. यापेक्षां अधिक सागण्याचा अधिकार आम्हांला नाही.

निर्णेष व्याख्या

परंतु, हिंदूंच्या कोणत्याहि धर्मपंथाच्या तत्त्वज्ञानावर श्रद्धा ठेवणारा परकीय नवागत मनुष्य, सनातनी किंवा शीख किंवा जैन असाच ओळखला जाईल. कारण हे सर्व धर्म आणि पंथ हिंदूंनींच संस्थापिलेले किंवा हिंदूंनाच स्फुरलेले असल्याने व त्या सर्वांना हिंदुधर्म हेंच सर्व साधारण नामाभिधान प्राप्त

झाले असल्यामुळे त्या नवीन परकीय अनुयायाला केवळ धार्मिक अर्थानेच काय ते हिंदु म्हणतां येईल. परंतु हे येथे अवश्य लक्षात ठेवले पाहिजे की, धार्मिक दृष्टीने किंवा सांस्कृतिक दृष्टीने हिंदु बनलेल्या या परकीय मनुष्यामध्ये हिंदुत्वाच्या तीन अत्यंत आवश्यक लक्षणांपैकी केवळ एकच लक्षण दृष्टीस पडते. आणि याच वैगुण्यामुळे बहुधा, जो जो कोणी आमच्या जातीच्या धार्मिक पंथाचे किंवा मताचे अनुयायित्व मानतो व त्यासाठी झटतो त्या त्या साऱ्यांना किंवा त्या त्या प्रत्येकाला हिंदु म्हणून मानण्यास लोक सिद्ध नसतात. आमच्या मातृभूमीची आणि संस्कृतीची बहुमोल सेवा ज्या एखाद्या भगिनी निवेदितेने किंवा एखाद्या अनि वीक्षाट'ने केलेली आहे त्याकरितां त्या व्यक्तीविषयी आमच्या मनांत नितान्त कृतज्ञभाव वसत आहे; आणि एक स्वतंत्र जाति म्हणून आम्ही हिंदु इतके इळुवार अंतःकरणाचे आणि प्रीतीच्या स्पर्शाने पुलकित होऊन उठण्याइतके सदसवेदनक्षम आहोंत की, भगिनी निवेदितेप्रमाणे जी कोणी व्यक्ति—मग ती स्त्री असो वा पुरुष असो—आमच्या राष्ट्रीय जीवनाशीं आपले व्यक्तिविषयक जीवन समरस करून टाकते तिला जवळ जवळ न कळतच आमच्या हिंदु जातींत समाविष्ट करून घेतले जाते. परंतु हे सर्व नियमाला अपवाद या न्यायालाच घेऊन व्हावयास पाहिजे. आम्हांला विश्वास आहे की, ज्या निरनिराळ्या उदाहरणांना क्रमाक्रमाने घेऊन आम्ही आमची हिंदुत्वाची व्याख्या लावून पाहिली त्यावरून हेच सिद्ध झाले आहे की, ती व्याख्या या दोन्हीहि दृष्टींनीं समाधानकारक अशीच आहे; आणि म्हणून 'भव्याप्ति' किंवा 'अतिव्याप्ति' या दोषांपासून ती मुक्त आहे.

१. हिंदी स्वातंत्र्याच्या चळवळींत लोकमान्य टिळकाच्याबरोबर भाग घेणारी इंग्लिश स्त्री. कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा मानहि या बाईना १९१७ या वर्षी मिळाला होता. थिऑसॉफी हा त्यांचा आवडता विषय असून त्यासंबंधी प्रचंड वाङ्मयहि त्यांनीं लिहिले आहे. १९३३ मध्ये त्या अज्यार येथे मरण पावल्या.

निसर्गाच्या दिव्य करांगुलीने
आंखलेले राष्ट्राचे संरक्षक सीमान्त

आतांपर्यंतच्या चर्चेमध्ये उपयुक्ततावादी दृष्टिकोन मध्ये आणून आम्ही आमच्या विवेचनाला कोठेच आग्रही स्वरूप आणलेले नव्हते. परंतु हे आपले विवेचन आतां संपत आले असल्यामुळे, हिंदुत्वाची आपण पाहिलेली अत्यंत आवश्यक लक्षणे आपल्या राष्ट्राचे सामर्थ्य, संघटन नि अभ्युदय माधण्यास कितपत उपयुक्त ठरतात हे हि थोडेसे पाहणे काही अगदीच अप्रासंगिक ठरणार नाही. ज्या भूमिकेवर उभे राहून हिंदुराष्ट्राला आपले स्वतःचे भविष्य घडविता येईल आणि जे जे विरोधी वारे वाहतील नि जी जी आक्रमणे—अत्याचार होतील त्यांना त्यांना तोंड देऊन परतवून लावण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यांत उत्पन्न होईल, अशा तऱ्हेची बळकट, पायाशुद्ध आणि विस्तृत भूमिका निर्माण करण्याचे सामर्थ्य हिंदुत्वाच्या या मूलतत्त्वांमध्ये खरोखर आहे कां ! कां हिंदुजाती ही केवळ मातीच्या ठिसूळ पायावरच उभे राहून नुसताच बडेजाव मारते आहे !

काही काही प्राचीन राष्ट्रांनी, आपला देश म्हणजे जणुं काही एक बंदिस्त गढीच बनविण्याकरितां आपल्या देशाभोवतालीं प्रचंड तटबंद्या उभारल्या होत्या असें दिसून येतें. आज त्या प्रचंड भिंती केव्हांच धुळीस मिळून गेल्या आहेत. इथे तिथे मातीचे जे कांहीं चार दिगारे क्वचित् दृष्टीस पडतात त्यावरून त्यांचे अस्तित्व काय तें समजून घ्यावें लागतें ! आणि सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, ज्या लोकांच्या संरक्षणासाठीं त्या भिंती उभारल्या होत्या ते लोकहि आतां उरलेले नाहीत ! आमचे अतिप्राचीन शेजारी जे चिनी लोक त्यांनीं पिढ्यान् पिढ्या खपून, सर्व चिनी साम्राज्याला परिवेष्टित करील अशी एक इतकी लाबरुंद, उच नि बळकट भिंत बांधून ठेवली कीं मानवी जगाचें तें एक आश्चर्यच होऊन बसलें. परंतु तीसुद्धां सर्व मानवी आश्चर्यकृतींप्रमाणें, आपल्याच वजनाखालीं खचून गेली ! परंतु निसर्गानें बनविलेली ही तटबंदी पहा ! हिमालयाच्या या प्रचंड रांगा,

सर्वाशा तूत झालेल्या एखाद्या ऐश्वर्यवंताप्रमाणें आढळतेनें येथें उभ्या अस-
लेल्या दिसत नाहीत कां ! आमच्या वैदिक कालांतल्या निसर्गाचीं स्तोत्रें
रचणाऱ्या ऋषीनाहि त्या तशाच भासल्या होत्या आणि आज आम्हाला
सुद्धां त्या तशाच दिसत आहे. हिमालयाच्या या प्रचंड रांगा म्हणजेच
आमच्या देशाच्या संरक्षक भिती. यांच्यामुळेंच आमचा देश म्हणजे एक
निर्घास्त असा दुर्गच होऊन बसला आहे.

घागरी पातेली घेऊन तुम्ही चरांत पाणी भरता आणि त्याला खंदक
असें नांव देतां ! परंतु पहा, इकडे प्रत्यक्ष वरूणच एका हातानें खंडेंची
खंडें बाजूस रेटून ही दुभंगलेली जागा आपल्या दुसऱ्या हातानें समुद्रचे
समुद्र ओतून भरून काढीत आहे. हा हिंदी महासागर त्याच्या मोठमोठ्या
खाड्या नि उपसागर यांसह आमच्या देशाचा प्रचंड असा खंदकच
बनून राहिला आहे.

या आमच्या देशाच्या सीमा आहेत व त्यामुळें आम्हांला समुद्र किनारा
आणि भूमि या दोहोंचाहि लाभ झालेला आहे.

आमची मातृभूमि, परमेश्वराची अत्यंत लाडकी कन्यका !

सकल सौभाग्यानें नटलेली आमची ही भूमाता, देवाची अत्यंत लाडकी
अशी कन्यका आहे. तिच्या नद्याचें पाणी अथांग आणि संतत वाहणारे
असें आहे. तिची भूमि शेतीकृषीला अत्यंत सुयोग्य असून तिच्या शेतांतून
सोन्याच्या मोळाची भरगच्च पिकें प्रतिवर्षी निघतात. तिच्या स्वाभाविक
गरजा फारच थोड्या आहेत; आणि नुसती इच्छा प्रकट करितांच त्या
पुरविण्याला प्रेमळ निसर्ग हात जोडून सदैव सिद्ध आहे. नानाप्रकारचे
पशुपक्षी नि श्वापदे, आणि विविध प्रकारच्या फळाफुलाचे वृक्ष आणि लता
यांनीं ही भूमि गजबजलेली आहे. आणि या सर्वांचें कारण आपल्याला
प्रकाश आणि उष्णता देणारा तो सूर्य नारायणच आहे, हेंहि तिला पक्कें
माहीत आहे. हिमव्याप्त भूप्रदेशांचा तिला कधीच हेवा वाटत नाहीं. बर्फा-
खालीं महिने न् महिने गाडले जाणारे ते प्रदेश त्याचे त्यांनाच लखलाभ
असोत ! थंड वायुमानांत कष्टाची कामें करण्यास उत्साह प्राप्त होत असेल
परंतु इकडच्या उष्ण वायुमानामुळें ते कष्ट करण्याचीच फारशी आवश्यक.

कता उरत नाही. सदा शुष्क नि कोरळ्या घशापेक्षां आपली तहान शीत मधुर जलपानानें शमविण्यांतच तिला अधिक आनंद वाटतो. ज्यांच्या जवळ जे काहीं मुळातच नाही तें प्राप्त करून घेण्याच्या कष्टात जो काहीं आनंद आहे तो सुखनैव त्यांना उपभोगूं या; परंतु ज्यांच्याजवळ जी गोष्ट विनासायासच सेवेला उभी आहे त्यांना तिचें सुख उपभोगण्याचा अधिकार ती त्यांच्यापाशीं आहे या साध्या कारणानेंच प्राप्त होत नाहीं काय ? बर्फानें गोठलेल्या फादर टेम्सच्या प्रवाहावरून भरघांव वेगानें वाहनें दौडण्या-मध्ये कितीहि सुख असो. परंतु आमच्या भारतमातेला घाटांघाटांवर हिंडून, चांदण्यारात्रीं गंगेच्या रुपेरी जळप्रवाहावर कौमुदी-विहार करीत तरंगत असलेल्या नौका पहाण्याचीच अधिक आवड आहे. आपला नांगर, मोर, कमळ, हत्ती आणि गीता इतक्या गोष्टी जवळ असल्यावर शीतकटि-बंधांतील जीं काहीं सुख आहेत तीं सारीं सोडून देण्यास आमची मातृभूमि सदैव सिद्ध आहे; कारण सर्वच गोष्टी आपल्याच सेवेला उभ्या राहूं शकत नाहीं हे तिला उमगतें. तिची वनें आणि उपवनें सदा हिरवीगार नि शीतल छायांनीं युक्त असतात. तिचीं धान्याचीं कोठारें सदोदित अन्नधान्यांनीं ठेंचून भरलेलीं अशीच असतात. तिचें जल स्फटिकशुद्ध आहे. तिचीं फुलें सुवासमत्त आहेत. तिचीं फलें रसाळ आहेत आणि तिच्या वनस्पतीहि औषधी आहेत. उषेच्या दिव्य रंगातून ती आपली कुंचली बुडवून घेते आणि गोकुळच्या गायनाचे आलाप तिच्या बासरीतून उमटत असतात. निःसंशय आमची ही भूदेवी सकल श्रीसौभाग्यानें नटलेली परमेश्वराची अत्यंत लाडकी अशी कन्याच आहे.

समान वसतिस्थान

इंग्लंड काय किंवा फ्रान्स काय पण जगांतील दुसऱ्या कोणत्याहि देशाला-चीनचा किंवा क्वचित् अमेरिकेचा तेवढा अपवाद वगळून-सिंधुस्थानच्या भूमीप्रमाणें निसर्गतःच सुसंरक्षित आणि सुसंपन्न अशी भूमि लाभलेली नाही. समर्थ अशा राष्ट्रीयत्वाचें पहिले अत्यंत महत्त्वाचें लक्षण म्हणजे सर्वांना समानतेनें आपली वाटणारी अशी एक स्वदेशभूमि-एक सामान्य वसतिस्थान-असणें हें होय. व त्या दृष्टीनें पृथ्वीच्या पाठीवरील साऱ्या

राष्ट्रांचा विचार करतां, एका महान् जातीच्या वाढीला अत्यंत सुयोग्य अशी भूमि अर्पिण्यांत आमच्या राष्ट्रांने जें औदार्य प्रकट केलें आहे त्यांत त्याला मागें टाकण्यास दुसरा एक तरी देश सांपडेल कीं नाहीं याची शंकाच आहे. समान पितृभूविषयी नितान्त प्रेम हें ज्या आम्हां हिंदूंचें आमच्या राष्ट्रनिष्ठेचें पहिलें अत्यंत आवश्यक असें लक्षण आहे, त्या प्रेमांत अशी कांहीं प्रबल मोहिनी आहे कीं तीमुळें आमचें राष्ट्र अधिक एकजीव नि अधिक बलशाली होण्यास साहाय्यच होतें; आणि न भूतो न भविष्यति असा पराक्रम करण्यास आम्हांस स्फूर्ति आणि शक्ति यांचा लाभ होतो.

आमचें संख्याबल

हिंदुत्वाच्या दुसऱ्या लक्षणांमुळें तर आमच्यामध्ये न कळतच वास करीत असलेल्या ऐक्याच्या आणि राष्ट्रीय महत्तमतेच्या ज्या उपजत प्रवृत्ति आहेत त्यांचें मूल्य अधिकच वाढतें. जगांतील दुसऱ्या कोणत्याहि देशात—एक चीनचाच अपवाद पुन्हां वगळून—इतकी एकविध, इतकी प्राचीन आणि तरीहि संख्येनें आणि जिवंतपणानें इतकी सार्थवान अशी जाति आतांपर्यंत वसत आली नसेल. राष्ट्रीयत्वाला मूलाधार असलेली सर्वोत्तम अशी भौगोलिक भूमि अमेरिकेलाहि आपल्याप्रमाणेच लाभलेली असली तरीहि अमेरिकेचा क्रमांक आपल्या भूमीच्या मानानें निःसंशय खालीच लागतो. मुसलमान काय किंवा ख्रिश्चन काय हे एकजाति नाहीं-तच. केवळ धार्मिकदृष्ट्या ते एक आहेत. जातीय किंवा राष्ट्रीय दृष्टीनें ते एक नाहींत. परंतु आम्ही हिंदु या तीनहि दृष्टींनीं विचार करतां आमच्या सर्वांच्या अशा एकाच आणि अत्यंत प्राचीन अशा छत्राखालीं अखंडपणें राहात आलों आहोंत. आमच्या जातीचें संख्याबल हें आमचें एक अत्यंत मोठें असें वैशिष्ट्यच आहे.

समान संस्कृति

आणि आतां संस्कृति ! इंग्लिशांना आणि अमेरिकाना शेक्सपियर हा दोघाचाहि असल्यामुळें आपण भाऊ भाऊ आहोंत असें वाटतें. परंतु केवळ कालिदास किंवा भासच नव्हे, तर हे हिंदु बांधव हो ! रामायण

आणि महाभारत—इतकेंच काय पण वेदसुद्धां तुमच्या साऱ्यांचे आहेत. अमेरिकेंतल्या मुळांना जें एक राष्ट्रगीत शिकविले जातें त्यांत, अमेरिकन राष्ट्राच्या मागें पुऱ्या दोन शतकाचा इतिहास उभा असल्यामुळें तें यापुढें यावत्चंद्रदिवाकरौ अशाच महत्त्ववैभवानें तळपत राहणार अशा प्रकारचें भावनोद्दीपक वर्णन असतें. परंतु हिंदु हा आपला इतिहास शतकांनीं नव्हे तर युगांनीं आणि कल्पांनीं मोजतो, आणि त्याच्या तोंडून साश्चर्य उद्गार निघतात “रघुपतेः क गतोत्तर कोशला। यदुपतेः क गता मथुरा पुरी॥” हिंदु स्वतःच्या बडेजावीला कधींच महत्त्व देण्याचा प्रयत्न करीत नाही. तारतम्य किंवा सापेक्षता हेंच जें खरें अंतिम सत्य आहे तेवढेंच तो मानतो. आणि त्यामुळेंच कदाचित् तो रमसेस किंवा नेबुचाडनेझार याच्यापेक्षा अधिक चिरंजीव होऊ शकला. ज्या राष्ट्रास भूतकाळ नाही त्यास भविष्य काळहि नाही या म्हणण्यांत जर कांहीं तथ्य असेल, तर ज्या राष्ट्रानें पराक्रमी नि अवतारी पुरुषांची आणि त्यांच्या भक्तपूजकांची एक अखंड परंपरा निर्माण केली, आणि ज्या राष्ट्राला अशा शत्रूशीं लढून त्याची रग जिरविल्याची विजयी जाणीव अद्याप आहे कीं, ज्या शत्रूनें आपल्या शक्तीनें ग्रीस आणि रोम, परोहा आणि इनकस या लोकाना नि राष्ट्रांना पार नाम शेष करून टाकलें होतें, त्या राष्ट्राच्या इतिहासातच पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासापेक्षा, त्याच्या उज्ज्वल भविष्याची हमी अधिक निश्चितपणें देऊन ठेवलेली आपणाला सापडते.

मातृभूमिपेक्षां समान पुण्यभूमीचें प्रेमच श्रेष्ठ !

परंतु, संस्कृतीबरोबरच समान पुण्यभूचें प्रेमहि मातृभूमीच्या प्रेमापेक्षां कित्येकदां अधिक बलवत्तर ठरलेले असल्याचें दिसून येते. मुसलमानांचीच गोष्ट घ्याना. दिल्ली किंवा आग्रा यापेक्षा त्यांना मक्केविषयीच खरे-खुरे प्रेम वाटतें. त्यांच्यापैकी कांहीं तर उग्रड उग्रड सांगतात कीं, ‘इस्लामच्या उत्कर्षाकरितां किंवा आपल्या धर्मसंस्थापकाच्या पुण्यनगरीचें रक्षण करण्याकरिता वेळ पडली तर साऱ्या हिंदी गोष्टीचा होम करण्यास आपण सिद्ध आहो!’ ज्या लोकांचीहि अशीच गोष्ट आहे. ज्या देशांनीं ज्या लोकांना आपल्या भूमींत आश्रय दिला व जेथें राहून ज्यांनीं अनेक शतकांचा भर-

भराटीचा काळ उपभोगला त्या देशाविषयी निदान कृतज्ञता बुद्धीने तरी —अधिक प्रेम तर राहोच !—पण योग्य ते समान प्रेमहि त्यांनीं कधीहि दाखविलेले नाही. त्यांचे प्रेम हे त्यांना जन्म देणाऱ्या त्यांच्या मातृभूमीत आणि त्यांच्या धर्मसंस्थापकांच्या पुण्यभूमीत नेहमीच अवश्यमेव विभागलेलेच राहाणार. पॅलेस्टाईन हे ज्यूंचे राष्ट्र पुन्हां होऊन झिऑनिस्ट लोकांची स्वप्ने जर सत्यसृष्टीत खरी ठरली (तसें खरोखरच झाले तर आमच्या ज्यू मित्रांच्या इतकाच आम्हालाहि आनंद होईल) तर मुसलमानांप्रमाणेच साहजिकच ज्यू लोकांचा ओढा आपल्या युरोप अमेरिकेतील जन्मस्थान होऊन राहिल. मातृभूमीकडे न राहाता त्यांच्या पुण्यभूमीकडेच विशेष अधिक राहिल. आणि ज्यू राष्ट्राचे आणि त्यांनीं आपला मानलेल्या देशाचे युद्ध चालू झाले तर स्वाभाविकपणेच त्याची सहानुभूति, जरि ते शरीराने दूर असले तरी ज्यू राष्ट्राविषयीच सदैव राहिल. अशा तऱ्हेचीं विरोधी पक्षात जाऊन मिसळल्याची इतकी उदाहरणे इतिहासांत आहेत की, त्याची क्रमवार गणति देण्याचेच कारण नाही. निरनिराळ्या काळांत जी क्रुझेड्स^१ घडून आली त्यावरून ह्याच गोष्टीला पुष्टि मिळते की राष्ट्रीयत्वाने, भाषेने, अगदी विभिन्न नि परक्या असलेल्या जातीच्या लोकांनाहि एकत्र आणून उभे करण्यास समान पुण्यभूविषयीचे प्रेम ही एक फार मोठी विलक्षण शक्ति आहे.

म्हणून राष्ट्रांमध्ये संपूर्ण स्थैर्य आणि ऐक्यभाव निर्माण होण्यास जर कोणती आदर्श परिस्थिति उपकारक ठरत असेल तर ती हीच की, तेथे राहणाऱ्या लोकांना त्या भूमीविषयी भक्तिभाव वाटला पाहिजे; त्यांच्या पितृपूर्वजांची जी भूमी तीच त्यांच्या देवाची, देवतांची, धर्मद्रष्ट्या ऋषींची आणि धर्मसंस्थापक साधुसत्पुरुषांची भूमी असली पाहिजे; आणि ज्या भूमीत त्यांचा इतिहास घडला त्याच भूमीत त्यांचीं पुराणेहि निर्माण झाली असली पाहिजेत.

१. ख्रिस्ताची जन्मभूमि जेरुसलेम ही मुसलमानांकडून परत घेण्याकरितां आकाराव्या शतकाचे शेवटीं साऱ्या युरोपांतील ख्रिस्त्यांची संघटना करून जी धर्मयुद्धे लढलीं गेलीं त्यास क्रुसेडस् म्हणतात.

हिंदु हे असे जवळ जवळ एकटे एकच लोक आहेत की, ज्यांना ही बरील आदर्श परिस्थिति संपूर्णतया लाभलेली आहे आणि तिच्यामुळे राष्ट्रीय स्थैर्य, ऐक्यभावना आणि कीर्ति संपादण्यास सदाचे असे स्फूर्तिस्थान त्यांना प्राप्त झाले आहे. चिनी लोकांच्यासुद्धा हे भाग्य वांट्याला आलेले नाही. केवळ अरेबिया आणि पॅलेस्टाईन यांनाच—जर कधीकाळी आपले राष्ट्र स्थापन करण्यांत ज्यू लोक तेथे यशस्वी झाले तर—या कवित् दिसून येणाऱ्या युतीचा लाभ होण्याची शक्यता आहे. परंतु महान् राष्ट्र प्रस्थापित होण्यास ज्या नैसर्गिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि संख्याबल विषयक गोष्टी अत्यंत आवश्यक असतात, त्याचा विचार करतां अरेबिया अगदीच दरिद्री असल्याचे दिसून येते. आणि जरी यदाकदाचित् झियो-निस्ट ज्यूंचे स्वप्न, पॅलेस्टाईन राष्ट्राचे रूपाने सत्यसुष्टीत अवतरले तरीहि त्याच्यामध्ये बरील गोष्टींची उणीव ही सदाचीच भासत राहणार.

भाग्यशाली भारतभूमि

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, इटली, तुर्कस्थान, इराण, जपान, अफगाणिस्थान, आजचा इजिप्त, (कारण 'पंटो'चे प्राचीन वंशज आणि त्याचा इजिप्त हे फार पूर्वीच नष्ट झालेले आहेत.) आणि आफ्रिकेतील इतर संस्थाने, मेक्सिको, पेरू, चिली, (याच्यापेक्षा लहान देशांचा वास्तविक उल्लेखहि करण्याची आवश्यकता नाही.) हे सारे देश कमी जास्त प्रमाणांत एकात्म आणि एकजीव दिसत असले तरी भौगोलिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि संख्याबलविषयक आवश्यक गोष्टींमध्ये ते आमच्याइतके भाग्यशाली निश्चित नाहीत. इतकेच काय पण पुण्यपावन मातृभूमि असण्याचे दुर्मिळ भाग्यहि त्यांच्या वांट्याला आलेले नाही. आतां राहिलेल्या देशांमध्ये युरोपातील रशिया काय किंवा अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने काय, यांना जरी भौगोलिक दृष्ट्या विस्तृत भूप्रदेश वाट्याला आलेला आहे तरीहि राष्ट्रीयत्वाची जी दुसरी अत्यंत आवश्यक अशी लक्षणे आहेत त्याचा संपूर्ण अभावच यांच्या ठिकाणी दृष्टीस पडतो. सध्यां जगावर नांदत असलेल्या राष्ट्रांमध्ये भौगोलिक, जातीय, सांस्कृतिक आणि संख्याबलविषयक जी जी आवश्यक लक्षणे तीं तीं हिंदूंच्या प्रमाणेच परिपूर्णत्वाने जर कोणत्या दुसऱ्या राष्ट्राच्या

वांट्याला आली असतील तर एकट्या चीनच्याच. परंतु, पूर्णत्वाला पोचलेल्या पवित्र संस्कृत भाषेचा, आणि पुण्यपावन मातृभूमीचा जन्मसिद्ध समान वारसा आम्हाला मिळाला असल्यामुळे राष्ट्रीय ऐक्यभाव निर्माण करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक असलेल्या या लक्षणांचा किंवा प्रमुख अंगांचा विचार करता आम्ही निःसंशय अधिक भाग्यवान आहोत.

हिंदु बंधूनों ! संघटित व्हाल तरच तगाल

अशा रीतीने हिंदुत्वाची जी प्रत्यक्ष अशी आवश्यक लक्षणे आपण निश्चित केली तीच खऱ्याखऱ्या राष्ट्रीयत्वाचीहि अत्यंत आदर्श अशी प्रमुख लक्षणे असल्याचें आमच्या आतापर्यंतच्या घांवत्या आढाव्यावरून वाचकांच्या लक्षांत आलें असेल. जर आपण खरोखर मनात आणलें तर हिंदुत्वाच्या या मूलभूत पायावर, पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याहि राष्ट्राच्या स्वप्नसृष्टीतहि कधी दिसला नसेल असा, किंवा आपण पूर्वी उपभोगला होता त्याहिपेक्षां उज्ज्वलतर भविष्यकाल आपण घडवूं शकूं. अट मात्र एवढीच की, चालून आलेल्या संधीचा सदुपयोग करून घेण्यास आपण सदैव सिद्ध असले पाहिजे. कारण आमच्या बांधवांनीं हें लक्षांत ठेवावें की, समायिक नि बलाढ्य असे राष्ट्रसंघ स्थापन करण्याचा हा सध्याचा काल आहे. मित्रराष्ट्र-संघ, जूट राष्ट्रे, अखिल जागतिक इस्लाम संघटना, अखिल रूढाव्ह चळवळ, अखिल एथिओपियन वंशाचें आंदोलन,—या सऱ्या गोष्टी कशाच्या द्योतक आहेत ? या सर्वांचा अर्थ एकच की, सृष्टीच्या या जीवनकलहात आणि सत्ता संपादण्यासाठीं चाललेल्या अहमिहमिकेच्या स्पर्धेत, आपला निभाव लागून आपणालाहि काहीं महत्त्वाचें स्थान नि सत्ता प्राप्त व्हावी, म्हणून लढान लढान पुंज करून अलग अलग राहाणारे समाज आपोआपच मोठा-संघ स्थापून त्यांत स्वतःला समाविष्ट करून घेण्याच्या उद्योगात चूर आहेत. नैसर्गिकरीत्या किंवा ऐतिहासिक परंपरेनें, ज्यांना संख्याबळ किंवा भौगोलिक देश परिमाण किंवा जातीय एकसंघपणा याचें वरदान लाभलेले नाही, तीं सारीं राष्ट्रे दुसऱ्यांमध्ये समाविष्ट होऊन त्याची भरपाई करून घेण्याचा प्रयत्न करीत असलेली दिसतात. परंतु ज्यांना तीं सारीं वरदानें जन्मतःच प्राप्त झाली आहेत आणि असें असूनसुद्धां ज्यांचीं त्यांनाच तीं आपणांपाशीं

असल्याची जाणीवहि नाही त्याच्यासारखे दुर्दैवी तेच ! इतकेंच काय पण खरोखरी त्याची निर्भत्सना करावी तेवढी थोडीच आहे. जगतांतील सारी राष्ट्रे, कुठें तरी झडप घालावयास मिळावी म्हणून या ना त्या संघात समाविष्ट होण्यासाठी घडपडत असलेली दिसतात. अशावेळी, हिंदु बंधूनों ! तुमच्यापैकी कुणालाहि,—मग तो जैन असो वा समाजी असो, सनातनी अथवा शीख असो किंवा आणखी कोणत्या पंथाचा असो—बाहेर फूटून किंवा संबंध तोडून विलग राहून, अतिप्राचीन कालापासून चालत आलेले हे आपले अत्यंत नैसर्गिक आणि अत्यंत जिवंत असे खरेखुरे जातीय ऐक्य घुळीस मिळावावेसे वाटते काय ! कागदाच्या कपट्यातून किंवा कांहीं तात्पुरती निकडीची गरज भागविण्याच्या कल्पनेतून हे ऐक्य निर्माण झालेले नाही; तर संस्कृतीच्या जन्मजन्माच्या आणि रक्ताच्या बंधनातून ते ऐक्य अवतरलेले आहे ! आता हे ऐक्य अधिक बळकट करता येत असेल तर करा. जातीभेदाच्या, रुढींच्या, मतमताच्या आणि पंथोपपंथाच्या आता सर्वस्वी निरुपयोगी होऊन गेलेल्या भिंती, पाडून फोडून टाका. सहभोजनाचे आहां काय आगतां ! नुसते आतर्जातीय नव्हे तर आतर्प्रातीय विवाहसुद्धा रूढ नसतील तेथे तेथे घडवून आणले पाहिजेत. परंतु जेथे तशा प्रकारचे आतर्जातीय विवाह शीख आणि सनातनि, जैन आणि वैष्णव किंवा लिंगायत आणि लिंगायतेतर याच्यामध्ये आधीच रूढ आहेत त्याचा उच्छेद करून टाकणे म्हणजे सर्वस्वी आत्मघातकीपणाचेच ठरणार आहे. आमच्या अल्पसंख्य बांधवांच्या हे नीट स्मरणांत असू या की अशा प्रकारचे काही कुरा करणे म्हणजे ज्या फादीवर आपण उभे आहोंत ती झाडाची फांदीच आपल्या हाताने तोडण्यासारखे आहे. ज्या ज्या म्हणून बंधनाने तुम्ही या मूळ जाति शरिराशी एकत्र निगडित झालेले आहात ते ते बंधन अधिक बळकट करण्याचाच प्रयत्न तुम्ही करणे अवश्य आहे. मग ते बंधन रक्ताचे, भाषेचे, समान सणवार उत्सवांचे, संस्कृतीचे किंवा समान मातृभूमीविषयी वाटणाऱ्या प्रेमाचे,—कसलेहि असो. आपल्या हिंदुरक्ताचा हा अतिप्राचीन आणि महदोदात्त प्रवाह प्रत्येकाच्या धमनीधमनीतून आणि अटकपासून कटकपर्यंत अखंडपणे वाहात राहो ! म्हणजे यांतूनच मग हे हिंदुराष्ट्र, परस्परांत एकरस आणि एकजीव होऊन

अमेय अशा जातिसंघटनेत परिणत पावेल; आणि ही हिंदु जाति अधिक कणखर नि भक्कम बनून तरवारीसारखी तेजस्वी आणि धारदार होईल.

हिंदुस्थानचे खरे आणि एकमेव भाग्यविधाते हिंदूच

एकदां भूतकाळाकडे दृष्टि टाका आणि नंतर वर्तमानकाळाकडे पहा. आशियांतील इस्लामची संघटना, युरोपांतील निरनिराळ्या राष्ट्रांचे राजकीय उद्देशांनीं भारलेले संघ, आफ्रिका अमेरिका येथील पॅन एथिओपिक आंदोलने, या सर्व गोष्टी उघड्या डोळ्यांनीं न्याहाळून, मग तरी हे हिंदु बांधव हो! विचार करा कीं, तुमचें भवितव्य हें या हिंदुस्थानच्याच भवितव्याशीं सदाचे बांधलें गेलेलें नाहीं कां? आणि हेंहि तितकेंच खरे आहे कीं, हिंदुस्थानचा भविष्यकाळ बरावाईट घडविणें केवळ शेवटीं हिंदूंच्याच शक्ति सामर्थ्यावर अवलंबून आहे. हिंदु, मुसलमान, पार्शी, ख्रिश्चन आणि ज्यू यांच्यामध्ये आपण प्रथम हिंदी आणि नंतर जें काय असेल तें, अशी सर्वांना सामावणाऱ्या एका विस्तृत अशा राष्ट्रीयत्वाच्या कल्पनेची जाणीव निर्माण करण्याचा, आणि त्या अधिक विस्तृत अशा राष्ट्रीयत्वावर त्यांना प्रेम करावयास शिकवण्याचा, आम्हीहि अटीकाट प्रयत्न करीत आहोत व तसा करणें अवश्यहि आहे. आता त्या ध्येयाच्या दिशेने प्रगति करण्यांत हिंदुस्थानला किती यश आलें असेल ते असो, परंतु एक गोष्ट मात्र अगदीं सूर्यप्रकाशाप्रमाणें स्पष्ट आहे, आणि ती येथें हिंदुस्थानांतच तेवढी नव्हे तर सगल्या जगातहि तशीच आहे कीं, राष्ट्र उभे राहण्याला काहीं एका पायाची आवश्यकता असतेच असते. आणि राष्ट्राच्या जीवनाचे खरें अस्तित्व जर कुठें प्रकट होत असेल तर ते, त्या राष्ट्राच्या त्याच एका विशिष्ट लोकांच्याच नि जातीच्याच जीवनात प्रकट होत असते कीं, ज्या लोकांचे सारे हितसंबंध, भूतकाळाचा सारा इतिहास आणि भविष्यकाळाच्या सगल्या आशाआकांक्षा त्या राष्ट्राशीं व त्या भूमीशींच अत्यंत एकरूपतेनें निगडित झालेल्या असतात; आणि जे खरोखर त्या राष्ट्रमंदिराचे पहिले आणि शेवटचे एकमेव आधारस्तंभ असतात. तुर्कस्थानचेंच उदाहरण पहा. राज्यक्रांतीनंतर तरुण तुर्काना, आपल्या लोकसभेची (Parliament) आणि सैनिक संघटनाची द्वारे घर्मांच्या कोणत्याहि वा कसल्याच अटी न ठेवतां केवळ

योग्यतेच्या दृष्टीनेच जे काय पहावयाचें तें पाहून सर्व 'आर्मेनियन' आणि ख्रिश्चन लोकांना उघडी ठेवावी लागली. परंतु सर्गिह्याबरोबर जेव्हां तुर्कस्थानचें युद्ध चालू झाले तेव्हां ख्रिश्चनांनीं आणि आर्मेनियनांनीं पहिल्यांदा मोठा घातला; आणि त्यानंतर तर त्यांच्या म्हणून ज्या ज्या तुकड्या तुर्की सैन्यांत होत्या त्या त्या, त्यांच्याशी राजकीय दृष्ट्या, जातीय दृष्ट्या नि धार्मिक दृष्ट्या जे अधिक जवळच्या बंधनांनीं निगडित झालेले होते त्या सर्गिह्यन लोकांच्या बाजूला प्रत्यक्ष जाऊन मिळाल्या. अमेरिकेच्या उदाहरणावरूनहि काय दिसतें ? जेव्हां जर्मनीबरोबरच्या युद्धाला तोंड लागलें तेव्हां जर्मन नागरिक तिला सोडून गेल्याचें मीषण दृश्य अमेरिकेला पाहावें लागलें. त्याचबरोबर तेथील निग्रो लोकहि आपल्या गोच्या देशबांधवांना सहानुभूति दाखविण्यापेक्षा आपल्या आफ्रिकेतील निग्रो लोकांविषयीच्या सहानुभूतीनें कळवळलें. आणि म्हणून शेवटीं, अमेरिकन राष्ट्राचें जें कांहीं बरें वाईट भवितव्य घडावयाचें तें सारें तेथील मूळ घटक जे अंग्लो सॅक्सन लोक, त्यांच्याच शक्तीवर आणि कर्तृत्वावर अवलंबून राहिलेले आहे. तीच गोष्ट हिंदूंची. ज्यांचे भूत, भविष्य नि वर्तमान हे त्यांना पितृभू आणि पुण्यभू असलेल्या हिंदुस्थानच्या भूमीशीं अगदीं निकटपणें बद्ध झालेले आहेत तेच हिंदु या भूमीचा खरा पाया, मूळ खडक आणि हिंदुराष्ट्रांचे एकनिष्ठ आणि शेवटच्या क्षणाला पाठीशीं उभे राहणारे सैनिक असल्याचें स्पष्ट दिसून येतें.

देशद्रोही कारवायांना कठोरपणानें उखडून काढा

म्हणून हिंदी राष्ट्रीयत्वाच्या दृष्टीनें युद्धां हिंदूंनी ! तुम्ही तुमचे हिंदु राष्ट्रीयत्व अधिक बळकट आणि सामर्थ्यसंपन्न बनवा. आपल्या अहिंदु देशबाधवांसच काय परंतु वास्तविकतः जगांतील कोणत्याच, नसत्या खोड्या

१. रोमन कॅथोलिक व प्रॉटेस्टंट पंथाचे ख्रिस्ती लोक, याच आर्मेनियन ख्रिस्थांचा तुर्कांनीं अतिशय छळ केला. त्यामुळें युरोपांतील ख्रिश्चन राष्ट्रांशीं १९१४ मध्ये जेव्हां तुर्कस्थाननें युद्ध पुकारलें तेव्हा हे आर्मेनियन तुर्क-विरुद्ध ख्रिश्चन राष्ट्रांनाच जाऊन मिळाले.

काढून दुखविण्याचें आपणांला कांहींच कारण नाही. परंतु आपल्या जातीचे आणि भूमीचे न्याय्य आणि तांतडीचें संरक्षण करण्यासाठी, व देशादेशांमध्ये जे 'पॅन इझमस्' बोकळलेले आहेत आणि जे उगाचच कुरापत काढून दुसऱ्या देशांवर देशव्यापी आक्रमणें करीत आहेत त्यांच्या आक्रमणांना नि आपल्या देशाचा बळी देण्याच्या स्वकीयाच्या नीच नि देशद्रोही कारवायांना मुळांतच उखडून टाकण्यासाठी मात्र आपणांला कुणाच्याच रागा-लोभाचा विचार करण्याचें कारण नाही. जोंपर्यंत हिंदुस्थानात राहणाऱ्या जाति 'पहिल्यानं आपण हिंदुस्थान राष्ट्राचे नागरिक आणि नंतर इतर जें कांही' असें सागत नाहीत, किंवा सवध जगातल्या निरनिराळ्या जाति 'पहिल्यानं आपण मानवता ओळखतो आणि नंतर जें कांही' असें सांगण्यास सिद्ध झालेल्या नाहीत; परंतु उलट अत्यंत आकुचित असे जातीय किंवा धार्मिक किंवा राष्ट्रीय असे हेतु डोळ्यापुढें ठेवून, संरक्षक आणि आक्रमक असे संघ आणि फळ्या उभारीत आहेत, तोपर्यंत हे हिंदु बंधून्तो! ज्याच्यामुळे तुमच्या जातीचा एकविध नि एकात्म असा समाजदेह बनलेला आहे त्या शान-तंतूच्या बाळ्याप्रमाणें आपल्या समाज देहात पसरलेल्या सूक्ष्म बंधनाना शक्यतो अधिक बळकट करण्याचा प्रयत्न करा. तुमच्यापैकी जें कोणी, आत्मघातकी अभिनिवेशाच्या भरात, अत्यंत महत्त्वाची अशी जिवाळ्याची बंधने तोडून टाकण्याचा प्रयत्न करतील आणि हिंदु या नांवाचा त्याग करण्याइतकें पुढें जातील, त्यांना त्याकरितां जबरदस्त दंड सोसावा लागून नंतर आढळून येईल की, तसें करण्यामध्ये ते आपल्या जातीय जीवनांतून निर्माण होणाऱ्या जिवंतपणाला आणि शक्तिसामर्थ्याला आपो-आपच मुकलेले आहेत. हिंदुत्वांत अंतर्भूत असलेली राष्ट्रीयत्वाची जी अत्यंत आवश्यक लक्षणे आतां आपण पाहिली त्यातील अगदी थोडी लक्षणे उपस्थित असताहि स्पेन पोर्तुगालसारखी राष्ट्रे जगामध्ये सिंहपराक्रम गाजवू शकली. परंतु ती सर्व लक्षणे या ठिकाणीं विद्यमान असतांना मग जगतांत अशी कोणती गोष्ट आहे की, जी हिंदूंच्या शक्तीपत्तीकडील आहे ?

हिंदुत्वाचें आदर्श तत्त्वज्ञान

वीस कोटी लोक, हातीं असलेला हिंदुस्थानसारखा पराक्रमहा-

चालींना अत्यंत.उपयोगी असा विस्तृत नि प्रमुख तळ, पितृभू आणि पुण्य-भूहि येथेच, महान् इतिहासाचा वारसा, आणि समान संस्कृति वं समान-रक्त यांच्या बंधनानी एकजीव झालेली प्रचंड जनशक्ति—इतक्या सामुग्री-वर संबंध जगाला आपलें म्हणणें ऐकावयास भाग पाडतां येईल अशी खरोखर गोष्ट आहे. खरोखरच असा एक दिवस निश्चितपणें आज ना उद्यां उगवणार आहे कीं ज्यावेळीं हें प्रचंड सामर्थ्य सर्व मानवजातींच्या प्रत्य-यास येणार आहे.

त्याचबरोबर हेहि तितकेंच खरें आहे कीं, जेव्हां केव्हां हिंदूंना अशा प्रकारचें स्थान प्राप्त होईल नि संबंध जगताला ते आपलें म्हणणें ऐकून घेण्यास भाग पाडतील त्यावेळीं ते जें कांहीं सांगतील तें गीतेच्या शब्दा-पेक्षां किंवा बुद्धानें घालून दिलेल्या उपदेशापेक्षां निराळें असेल असें नाहीं. हिंदु हा जेव्हां हिंदु म्हणून उरत नाहीं तेव्हांच तो खऱ्या अर्थानें आत्यं-तिक कोटीला पोचलेला असा हिंदूच उरतो ! आणि श्रीशंकराचार्यांच्या समवेत संबंध पृथ्वी हीच आपली काशी ' वाराणसी मेदिनी ' असें म्हणूं लागतो; किंवा तुकारामाप्रमाणें ' आमुचा स्वदेश । भुवनत्रयांमध्ये वास । असें सागतो. हा ' आमुचा स्वदेश ' कोणता ? बंधुनो ! या विश्वाच्या, या त्रिभुवनाच्या ज्या मर्यादा, तिथेंच माझ्या ह्या देशाचे सीमाक्षितिज संपतात !

— समाप्त —

विजयशाली हिन्दु राष्ट्राचा वैभवशाली अतिहास

स्वा. सावरकर लिखित

हिन्दुपदपातशाही

या ग्रंथांत वाचा

प्राप्तिस्थळ

ग. पां. परचुरे, प्रकाशन मन्दिर

गोरेगावकरांची चाळ क्र. २ गिरगांव मुंबई ४.

